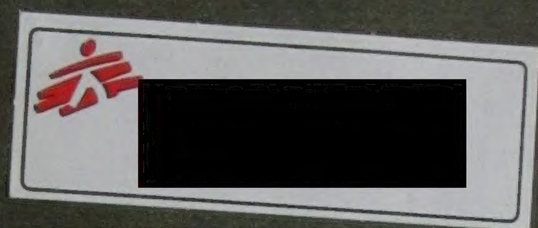
ANALECTA
UIT
Leopold von Ranke's Historische Werken

[redacted]

ANALECTA

UIT

Leopold von Ranke's Historische Werken

ANALECTA

UIT

Leopold von Ranke's Historische Werken.

VERZAMELD EN TOEGELICHT DOOR

M. TEN BOUWHUYS,
LEERAAR H. B. S. 5 J. C.

VERTAALD DOOR

JAC. J. VAN GELDEREN.

TWEEDE BUNDEL.

AMSTERDAM - S. L. VAN LOOY - 1909.

RANKE *kan nooit blijven in het land waar hij is, want hetgeen in Engeland of in Frankrijk gebeurt, gebeurt ook elders. Elk bijzonder land blijft in zijn oog een onderdeel van Europa, elk tijdvak een onderdeel van een geheele eeuw, elke eeuw een akkoord in de symfonie der eeuwen. Hij vertelt niet, hij beschrijft, hij schildert, en vooral hij beschouwt. Hij onderstelt, dat gij de gebeurtenissen reeds kent en slechts gekomen zijt om er met hem over te peinzen. Niet de gebeurtenis als gebeurtenis, maar hetgeen achter de gebeurtenissen ligt, boezemt hem de hoogste belangstelling in. Want dat is het noodzakelijke. En de gebeurtenis of de persoon vinden, als zij komen, dat noodzakelijke, en geven er belichaming of uitdrukking aan. Iemand het hoofd te doen buigen onder een vonnis of het te hullen in wierookwalmen: aan het een denkt hij zoo min als aan het ander. Wat is de mensch in de geschiedenis, dat hij zijner gedenken zou? Van niets is hij meer verwijderd dan van hetgeen hij geestig noemt „das kriminalrechtliche Verfahren der englischen Geschichtsschreiber." Hij zit niet neder ten gerichte om te oordeelen de levenden en de dooden. Hij beschuldigt, hij verontschuldigt niet.*

ALLARD PIERSON: *Ranke en Macaulay.* (De Gids, 1877, II, bl. 442).

INHOUD.

I.

Aan 't hof van keizer Rudolf II.

Keizer Rudolf, over wiens liefhebberijen en studiën onderstaand fragment handelt, was een wereldschuwe zonderling, wien 't niet aan groote gaven ontbrak, maar die volkomen ongeschikt was om aan 't hoofd te staan van een gistende wereld, als 't Duitsche rijk in zijn dagen. De beide groote partijen — Katholieken en Protestanten — waren sedert den Godsdienstvrede van 1555 niet verzoend — integendeel, de verhouding tusschen hen was sedert steeds vijandiger geworden, zóó zelfs, dat een uitbarsting moeilijk kon uitblijven. Op den Rijksdag v. Regensburg in 1608 was de tweespalt zoo hevig, dat de Rijksdag (de vergadering van de door den keizer bijeengeroepen Rijksstanden [1]) tot geen enkel wettig besluit kon komen. Beide partijen waren ontevreden met den keizer, die ook in zijn erflanden groote ontevredenheid opwekte: grillig en willekeurig greep hij nu en dan in regeeringszaken in, maar liet meest zijn omgeving en zijn gunstelingen begaan. Op zijn slot te Praag — het *Hradschin* — leefde hij voor zijn geleerde en kunstlievende liefhebberijen. — Zijn familieleden, in overleg met de „landstenden", hebben ten slotte keizer Rudolf gedwongen, om zijn erflanden aan zijn broeder Matthias af te staan. Kort daarna stierf de keizer (1612).

Terwijl het groote instituut, waarop de eenheid van het Rijk als zoodanig berustte, n.l. de Rijksdag, in toestand van ontbinding verkeert en zoo goed als uiteenvalt tengevolge van de onderling tegenstrijdige wenschen en bedoelingen der standen, zoekt ons oog vanzelf den oppersten

[1] Wat in het Duitsche rijk toen „Standen" waren, — zie Bundel I, bl. 44

vertegenwoordiger van 't geheel, den Roomsch-Duitschen Keizer.

Deze had zijn slot te Praag gemaakt tot een museum en een werkplaats voor bezigheden van wetenschappelijken en technischen aard, waarin hij met hart en ziel opging De algemeene beschaving, die aan geen speciaal land f volk gebonden is, was toenmaals eigenaardig thuis in Boheme en Moravië; eensdeels was dit een gevolg van de dynastieke betrekkingen, welke deze landen verbonden met Spanje, Italië, het Duitsche Rijk en de Nederlanden; anderdeels vloeide het voort uit de ontwikkeling van het Protestantisme in deze landen; hierdoor immers kreeg de nationaal beperkte afwijking van de Roomsche kerk [1]), welke tot nog toe hier heerschte, een veel algemeener karakter, en kwam het volk in nauwe verbinding met het Fransche element der hervorming. De huizingen van Zierotin, Wok van Rosenberg, Pernstein, Dietrichstein, waren kleine brandpunten van hoogere beschaving, waar vreemde geleerden en kunstenaars een goede ontvangst vonden en waar schatten van kunst en litteratuur met een zekeren eergierigen naijver werden verzameld. Onder hen wist nu ten tijde van Keizer Rudolf het *Hradschin* verreweg de eerste plaats te veroveren. In vier groote zalen en in tal van galerijen bracht Rudolf de meest uiteenloopende merkwaardigheden van natuur en kunst bijeen. Het was van alles tegelijk: een ethnographisch en een zoölogisch museum, waarvoor de Spaansche zeereizen naar

---

[1]) v. Ranke doelt hier op 't *Hussitisme*, de „*Hervorming vóór de Hervorming*". Na den dood van Hus en tengevolge van de *Hussietenoorlogen* werd de *Hussitische leer* door 't *Concilie van Bazel* (1433) in Boheme als wettig erkend. Wel heeft de paus die concessie later weer ingetrokken, maar aan den feitelijken toestand veranderde dit niets. Toen nu, een eeuw nà Hus, de Hervormingsbeweging in Duitschland en daarbuiten zoo snel vorderde, smolt de Hussitische beweging in Boheme voor een goed deel met de jongere Hervorming samen.

de beide Indiën het materiaal leverden, — een wapenkamer, — een verzameling ongeveer als die, welke zich tegenwoordig bevindt in het „*Groene Gewelf*" [1]) te Dresden, — een bibliotheek, — een oudhedenverzameling en een schilderijengalerij. Uit de Spaansche en Italiaansche correspondenties des keizers blijkt, hoeveel moeite zijn gezanten zich gaven om zaken machtig te worden, welker aanwinst hem aangenaam kon zijn. Uit Rome zond men overzichten, wanneer er een belangrijke verzameling te koop werd geboden, b.v. die van de *Casa Cesarini*, omvattend, gelijk de berichtgever zich op naïeve wijze uitdrukt, „antiquiteiten van marmersteen, kleine koperen afgoden, allerlei Romeinsch-heidensche dingen"; in Spanje wijdde de keizerlijke gezant zeer ijverig zijn aandacht aan de nalatenschap van kardinaal Granvella [2]) en aan de verzameling van Antonio Perez [3]), die te koop werd geboden; daarbij komen dan soms merkwaardige dingen te voorschijn, b.v. bij Granvella een boek, ruim een handbreedte dik, met tweehonderd schetsen van de hand van Albrecht Dürer. Somwijlen waren dergelijke zaken voor weinig geld te krijgen; in andere gevallen werd er een beroep gedaan op het krediet der Fuggers [4]), maar toch merkt de gezant op, dat men hem reeds verwijt

---

[1]) „*Das grüne Gewölbe*" (het groene gewelf) in het koninklijke slot te Dresden bevat een rijke verzameling edelsteenen, paarlen, kunstwerken in goud en zilver, ivoor en kristal uit verschillende perioden.

[2]) Granvella, uit onze geschiedenis welbekend, stierf in 1586 te Madrid.

[3]) Antonio Perez, de bekende minister van Philips II, in 1579 in ongenade gevallen en bij rechterlijk vonnis ter dood veroordeeld; hij wist eerst naar zijn vaderland Arragon te ontkomen, waar hij bescherming vond (aanleiding voor Philips om de Arragoneesche vrijheden aan te tasten), en daarna naar 't buitenland, waar hij in 1611 is gestorven.

[4]) Het Augsburgsche bankiershuis, dat in die dagen ongeveer een positie innam, als de Rotschild's in onzen tijd.

maakte van de onkosten, die hij veroorzaakte. De verzamelingen, die de keizer derwijze uit de geheele wereld bijeenbracht, waren ongetwijfeld de voornaamste en kostbaarste van den toenmaligen tijd. Met een in ebbenhout gevat altaar, vormden zilveren kruisen, vergulde luchters en kelken een kapel, die hier toch alleen maar ter bezichtiging was neergezet; andere kostbaarheden werden in tal van kasten en in de laden der schrijftafels bewaard. Van de hoogste waarde was de zeer rijke schilderijenverzameling, die de galerijen en gangen vulde. De weliswaar onbetrouwbare en niet volledige catalogus somt een heele reeks Titiaans, Correggio's, ja zelfs Raphaels en Leonardo's [1]) op; het ontbrak niet aan meesterwerken der Duitsche kunst. Onder andere had Rudolf het schilderij, waarmee indertijd Dürer te Venetië had bewezen, dat hij met kleuren wist om te gaan [2]). Hij bezat eenige handschriften van onschatbare waarde, zooals den *Codex* van Ulphila [3]) (zijn naam, *„de zilveren"* toch heeft deze eerst later gekregen), en den reus onder de boeken, het 36 duim hooge handschrift van den „ingemetselden monnik van Braunau", dat men om zijn geheimzinnigen oorsprong de *Duivelsbijbel* heeft genoemd en 't welk allerlei bevat, dat ook overigens zeer merkwaardig is [4]). De stukken uit de oudheid, die zich

[1]) Leonardo da Vinci.

[2]) Ranke bedoelt: *Het Rozenfeest van de H. Jonkvrouw Maria* (Nu in het klooster Strahow te Praag).

[3]) Ulphila (Gothisch = Wulfila), de Bisschop der Gothen, die den Bijbel in de taal van zijn volk heeft overgezet (4e eeuw). Nog slechts fragmenten zijn daarvan over in verschillende handschriften. Het bekendste is de zoogenaamde *codex argenteus*, welke Ranke vermeldt. 't Boek draagt dien naam (zilveren boek) naar de zilveren karakters, waarin 't vervat is.

[4]) De *„Duivelsbijbel"*, of *„Gigas librorum"* (= reuzenboek) is door de Zweden in 1648 in Praag buit gemaakt en naar Stockholm gebracht (nú in de Kon. Bibl.). 't Is een handschrift van 36 bij 20 duim (90 × 50 centimeter) en een behoorlijke last voor twee of drie mannen. Het houdt in: de boeken van 't *Oude* en *Nieuwe Testament*,

toenmaals te Praag bevonden, zooals de *apotheose van Augustus* [1]), zijn altijd tot de kostbaarste stukken gerekend in de verzamelingen, waarin zij later belandden. Rudolf hield ervan, zoowel om de kunst waarvan zij getuigden, als om hetgeen zij voorstelden; in zijn arbeidsvertrek had hij een metalen Themis.

Dergelijke verzamelingen werken dikwijls verwarrend op den toeschouwer, door het onsamenhangende hunner inhoud; hier evenwel vormde de persoonlijkheid des Keizers door zijn positie en door zijn liefhebberijen een geestelijk middelpunt.

Rudolf interesseerde zich voor zijn verzamelingen als eerste verkrijger, die zich dubbel verheugt over zijn bezit. Menig beroemd werk, dat hij niet machtig kon worden, liet hij kopieeren. Hij had eenige vermaarde schilders aan zijn hof, die de beste eigenschappen der Italiaansche en der Nederlandsche manier trachtten te vereenigen: de keizer

---

de „*Joodsche Antiquiteiten*" en „*De Joodsche Oorlog*" van Flavius Josephus; geschriften van Isidorus van Sevilla en van Johannicius Johannes; een Boheemsche kroniek van Cosmas; een biechtboek; een kalender, o.a. met een necrologie van 't hoogste gewicht voor de Boheemsche geschiedenis; en ten slotte een verzameling bezweringsformules, welke moesten dienen om epilepsie te genezen en dieven te ontdekken. De oudste gedeelten dateeren vermoedelijk uit de 9e of 10e eeuw, de jongste uit de jaren 1224 tot 1239. De plaats van oorsprong is niet bekend. Keizer Rudolf ontving 't boek uit de Abdij te Braunau (minstens al de derde bezitter). Een latere legende noemt als schrijver de „ingemetselde monnik te Braunau", die met Satan's hulp 't heele boek in één nacht schreef. De legende berust op een verkeerde vertaling van „*obmuratus*" (middeleeuwsch-latijn), dat niet beteekende „*ingemetseld*", maar „*opgesloten*" (in een cel, gelijk de monniken). De nuchtere kern (trouwens ook niet juist) is dus, dat een monnik te Braunau de auteur was.

(Meded. van Dr. DAHLGREN, Bibliothecaris Kon. Bibl te Stockholm.)

[1]) Een kamee *(gemma augustea)*. 't Is een onyx van 22 cM. middellijn, gevonden tijdens de Kruistochten in Jeruzalem (nu in de Antiquiteiten-afdeeling van het Kunsthist. Hofmuseum te Weenen).

gaf hun aan wat hij verlangde, en bezocht hen bij hun arbeid. Daar werd ook de kopergravure met uitstekend gevolg beoefend. Vooral had hij veel op met mozaieken uit het edelste materiaal, waarvoor hij geen kosten ontzag; een uit edelsteenen samengesteld tableau, dat zich onderscheidde door pracht en fijnheid van bewerking, gold voor een der wereldwonderen.

In een inscriptie in 't slot werd ook een toenmalig alchymist genoemd als een man, die meer dan iemand anders had tot stand gebracht; hij had een tinctuur bereid, door welke de keizer, volgens zijn vaste overtuiging, eigenhandig een transmutatie [1]) der metalen had tot stand gebracht.

Nog steeds geloofde de wereld aan de mogelijkheid om het eene metaal in 't andere te veranderen; het behoorde als 't ware tot een vorstelijke hofhouding om de middelen, voor dergelijke proeven noodig, te verschaffen; immers zoodoende meende men de geheimenissen der natuur na te vorschen en tevens tot grooten rijkdom te geraken. Rudolf zelf werd beschouwd als een ingewijde in de kunst, waarin mystische wereldbeschouwing en natuurwetenschappelijke proefnemingen zich vereenigden. Somwiilen treedt hij op als de *Hermes Trismegistos* der *Adepten* [2]). Dit was het tijdperk, waarin zich juist in Duitschland de chemie langzamerhand ontwikkeld heeft uit de alchymistische proefnemingen, die nog nergens verworpen werden. Scheiding der stoffen en nieuwe samenstellingen hielden de laboratoria des keizers, alsook zijn eigen aandacht en

---

[1]) *Transmutatie:* de verandering van een onedel metaal in een edel.

[2]) *Hermes Trismegistos* (= Hermes, de driemaal grootste, de allergrootste), een Grieksche naam voor de Egyptische Godheid Thoth, waaronder men in 't laatst van de Oudheid verstond de Egyptische God van het schrift en de geleerdheid. — *Adept* = ingewijde, speciaal in de geheime wetenschap, — een, die beweert den steen der wijzen te bezitten.

opmerkzaamheid bezig. Evenwel is alleen datgene in wijderen kring bekend geworden, waaraan men zich het meest kon ergeren, b.v. hoe men eenmaal er op zon, het sterkste gif te bereiden, dat samengesteld kon worden.

In de geschiedenis der wetenschappen heeft keizer Rudolf zich voor alle tijden hierdoor onvergetelijk gemaakt, dat hij aan den geleerde, die misschien de beroemdste is van zijn tijd, aan Tycho Brahe, een plaats tot ongestoorde werkzaamheid aan zijn hof verschafte. Jonker Tycho — want zoo werd hij door de Duitschers genoemd, en op zijn stand grondden zich de maatschappelijke aanspraken, die hij maakte -- jonker Tycho moest tengevolge van de ongenade eener nieuwe regeering, die in zijn vaderland aan 't roer was gekomen, de Deensche eilanden verlaten, waar hij zich naar zijn wenschen en inzichten een eigen haard en vóor alles een wetenschappelijke werkplaats had ingericht, die de bewondering wekte van de geheele wereld; nu vond hij trouwens in geen enkel opzicht meer de ondersteuning die hij noodig had om zijn arbeid te kunnen voortzetten. Terwijl hij nu zoo gekrenkt was in zijn gevoel van eigenwaarde, dat berustte op de waarde van zijn arbeid en tevens op zijn afkomst en zijn roem, noodigde de keizer hem uit om naar zijn hoofdstad te komen, gaf hem daar een der schoonste huizen, en verschafte hem in alle opzichten een behoorlijk bestaan als directeur zijner sterrenwacht; en bovendien, Johan Kepler, die juist moest wijken voor een vervolging der fanatieke ijveraars van beide partijen, gaf hij hem tot helper en later tot opvolger. Onder alle kleine onaangenaamheden, die ook aan 't hof moesten worden geleden — gelijk ze nu eenmaal het menschelijk leven vergezellen — vergat Kepler niet, dat hij werkte voor de wereld en tevens voor de geslachten der toekomst. En nooit was een beroep op de nakomelingschap meer gegrond. Tycho hield vast aan eenige dwalingen der oude astronomische scholen; zijn systeem

is onhoudbaar, maar tegelijkertijd deed hij met instrumenten, die hij verbeterd had, hoewel ze nog zeer onvolkomen bleven, waarnemingen, die aan nauwkeurigheid alles overtreffen, wat ooit vóor hem was tot stand gebracht. Op den grondslag van Tycho's waarnemingen heeft Kepler, die een aangeboren talent bezat om met buitengewone scherpte het juiste van het onjuiste te onderscheiden, zijn eigene gevestigd en deze vervolgens zijn 't weer voornamelijk geweest, die het systeem van Copernicus, door Tycho nog bestreden, boven allen twijfel hebben verheven. Men kan de school, die door den keizer werd gesticht en in stand gehouden, kenschetsen als diegene, waarin de resultaten van 't natuurlijke zien [1]) — waarop eerst later het telescopische volgde — tot volmaking kwamen. De *Rudolfinische tabellen* — want Kepler hield er van den naam van zijn beschermer met den zijnen te verbinden — zijn tevens een der voornaamste grondslagen der mathematische geografie geworden [2]).

Evenals alchymie en chemie, zoo waren ook astronomie en astrologie, en deze beide laatste weer met de eerste ten nauwste verbonden: Brahe en Kepler waren nog ijverige astrologen. Zij onderscheidden hiervan de *astrolatrie* [3]), want dit was volgens hen een soort fantastische afgoderij, vermengd met allerlei bijgeloof; maar zij hielden er aan vast, dat er samenhang bestond tusschen de gesternten en de dingen dezer aarde. Kepler's voorstellingen aangaande geboorte-gesternten ondergingen geen de minste wijziging door zijn ontdekking van de verhouding der wereld-lichamen ten opzichte van elkaar.

---

[1]) Korten tijd daarna werden de eerste verrekijkers gemaakt; 't eerst — schijnt 't — door Hans Lipperhey uit Wezel, en vermoedelijk onafhankelijk van hem door Galilei. Deze is de eerste die ze voor sterrenkundige doeleinden gebruikte.

[2]) Voor de berekening van den loop van zon, maan en planeten.

[3]) Sterrenvereering, sterreneeredienst.

Immers niet op de grootte noch op het objektieve wezen der gesternten kwam het hierbij aan, maar op de betrekking waarin zij stonden tot de aarde en op de werking van hun verschillend licht, dat, uit onderscheidene regionen afkomstig, hier tezamen kwam. Hij hield vol, dat 's menschen innerlijk in het uur zijner geboorte door de op dat oogenblik bestaande constellatie, een met deze overeenkomstig karakter verkreeg, en dit was de reden van 't verschil tusschen de individuen. Zeer merkwaardig is het, hoe de innig geloovige Kepler met deze overtuiging toch nog den vrijen wil des menschen en het bestier Gods op aarde meent te kunnen vereenigen. Hij neemt een invloed aan der vaste sterren, die altijd dezelfde zou zijn en een veranderlijke van de planeten; en deze zou zelfs werken op de algemeene wereldgebeurtenissen; hij beweert, dat men dezen invloed door waarneming en ervaring ongetwijfeld wetenschappelijk zou kunnen navorschen. Zijn voorkeur voor 't stelsel van Copernicus versterkte hem zelfs in die meening; want de aarde — en daardoor ook de mensch — vertoonden zich daarbij in nog nauwere betrekking tot het heelal, tot de allesbeheerschende wet en tot het geheim, dat men juist zocht te ontsluieren.

Dit alles nu wekte ook 's keizers belangstelling in de hoogste mate. Hij heeft in 't jaar 1600 door een zijner vertrouwdste raadslieden, B a r v i t i u s, laten vragen, wat de juist beginnende groote constellatie, het *vurige triangulum* [1]), te beteekenen had. Kepler antwoordde, dat gebeurtenissen

[1]) In de astrologie zijn de teekens van den Dierenriem *Aries* (Ram), *Leo* (Leeuw) en *Sagittarius* (Schutter) gedoopt de *vuurteekens* (andere zijn de teekens van *lucht, water* en *aarde*. De driehoek, door deze gevormd, is *het vurig triangulum* of *de vuurdriehoek*. Volgens berekening moet er in 1600 nu een samenstand van *Jupiter* en *Sarturnus* geweest zijn in een der vuurteekens. Dit — in verband ook met andere invloeden in die teekens — heeft astrologisch wel de beteekenis van *strijd*, vooral *op religieus gebied*. [Naar een mededeeling van den Heer A. E. THIERENS].

van het grootste gewicht te verwachten waren, hoewel niet bepaald iets nieuws, gelijk bewezen werd door de vooraf-gegane tijdperken onder dezelfde configuratie der gesternten, maar alleen een voortzetting van wat reeds begonnen was. Het toenmalig geslacht deelde groote tijdperken in naar de sterren, bijna op de zelfde wijze als de ouden deden met werelddagen en wereldweken [1]).

Terwijl de keizer aldus met hart en ziel zich beijverde om de merkwaardigste produkten van natuur en kunst om zich te verzamelen en tegelijkertijd de universeele en kosmische wereldverhoudingen na te speuren, wijdde hij aan de gebeurtenissen van den dag, aan den religieus-politieken strijd, die rondom hem ontbrand was, niet zoo-veel aandacht, als noodig was geweest om dezen te be-slechten. En toch waren ook deze verhoudingen van de verst strekkende gevolgen, voor de wereld zoowel als voor hem zelf.

[1]) Dit deden o. a. de Joden, die — waarschijnlijk in navolging van de archaïstische leer der Indiërs — een geheel stelsel van chronologie gebruikten van een zevenvoudige indeeling. Een week van jaren (wereldweek) telde b.v. zeven werelddagen; elke werelddag 360 zonnejaren. Volgens de Grieken en Romeinen begon een nieuw *wereld-jaar* wanneer zon, maan en planeten weer voor 't eerst denzelfden onderlingen stand innamen. Zulk een tijdperk (*magnus annus* = groot jaar wordt door Cicero op ± 12000 jaren gesteld.

II.

Duitschland voor den Dertigjarigen Oorlog.

Door den opstand van Maurits van Saksen aan 't hoofd van de Duitsche Protestanten (1552) was aan 't Lutheranisme in Duitschland ten slotte een veilige positie verzekerd, die wettig vastgelegd werd in den *Godsdienstvrede van Augsburg* (1555). Aan de *Rijksstenden* (d.w.z. aan de vorsten, en in de rijkssteden aan den Magistraat) werd 't recht toegekend te bepalen welke godsdienst in hun gebied zou heerschen. Een punt, waarover beide partijen 't geheel oneens bleven, was de vraag, of kerkelijke vorsten (aartsbisschoppen, bisschoppen, rijksabten) ook dit recht zouden bezitten. Van Katholieke zijde wenschte men te hunnen opzichte een voorbehoud (*reservatum ecclesiasticum*) te maken: zij zouden persoonlijk 't recht hebben van geloof te veranderen: maar dan dadelijk van ambt en heerschappij afstand moeten doen. Men vreesde, dat sommige kerkelijke vorsten voor de verzoeking zouden bezwijken, om (door tot de hervorming over te gaan) van hun land een wereldlijk vorstendom te maken. Toen 't bleek, dat op dit punt geen overeenstemming was te verkrijgen, voegde koning Ferdinand (die zijn broeder, keizer Karel V, verving) *„krachtens keizerlijke volmacht"* het *kerkelijk voorbehoud* aan den Godsdienstvrede toe. Om het vredeswerk niet geheel te doen mislukken, lieten de Protestanten dit toe, onder protest.

De kwestie was dus niet beslist; en daardoor is nog veel strijd ontstaan. Op 't oogenblik, dat de Godsdienstvrede werd gesloten, was de toestand in Duitschland zóó, dat de vrede meer strekte tot verzekering van het voortbestaan der oude Kerk, dan tot bevestiging van de nieuwe. Voor 90 percent waren de Duitschers reeds van de Roomsche Kerk afgevallen; en in andere Germaansche landen, alsook in Polen, stond de zaak niet veel anders. Maar nu ook had de Hervorming, in Duitschland tenminste, haar grootste triomfen behaald, en was de Katholieke

kerk aan 't einde van haar verliezen. Een nieuwe geest heerschte in de Katholieke wereld; de inwendige regeneratie had steeds wijder kringen aangegrepen. Levenwekkende kracht ging uit van het *Concilie van Trente*; de leer werd opnieuw vastgesteld en maatregelen werden genomen tot herstel van de kerkelijke tucht en betere vorming der geestelijken. Nieuwe orden, de Jezuïeten in de eerste plaats, maakten zich op om de verloren zielen voor de kerk terug te winnen: door onderwijs, prediken en weldoen, — dikwijls ook door de vorsten over te halen tot geweldmaatregelen tegen de halsstarrigen. Dit alles kenmerkt den tijd, dien wij terecht aanduiden als dien van de „*Tegenhervorming*".
Tegenover de geestdrift en den geloofsijver van de wakker geworden Katholieke wereld vertoonden de Protestanten dikwijls wel dezelfde deugden, maar tevens ook verdeeldheid en inwendigen strijd. Daardoor kwam 't, dat reeds voor 't einde der 16e eeuw verdere verliezen van de Roomsche kerk werden voorkomen en zelfs heel wat verloren terrein werd herwonnen.

In Duitschland hield elk vorst het voor zijn goed recht, in zijn gebied de religie naar zijn persoonlijke beginselen in te richten.
Zonder dat het Rijksbestuur er veel aan deed, zonder dat het bijzonder opzien wekte, verbreidde zich zoodoende meer en meer de begonnen beweging.
In 't bijzonder beschouwden het de geestelijke vorsten als hun plicht, om hun gebied tot het Katholicisme terug te brengen.
Reeds verschenen de leerlingen der Jezuïeten in hun midden. Johan Adam van Bicken, keurvorst van Mainz, van 1601 tot 1604, was een kweekeling van het *Collegium Germanicum* [1]) te Rome. In het slot van Königstein hoorde hij eens de gezangen, waaronder de daar gevestigde Luthersche gemeente haar gestorven predikant ter aarde bestelde. „Nu," riep hij uit, „het zij haar vergund, haar synagoge [2]) een eerlijke begrafenis te bezorgen!" Den volgenden Zondag

[1]) Zie: Eerste Bundel, bl. 176.
[2]) 't Woord wordt hier in minachtenden zin gebezigd, om vooral duidelijk te doen uitkomen, dat van een „kerk" geen sprake kan zijn.

beklom een Jezuiet den kansel: nooit is daar ter plaatse meer een Luthersch predikant geweest. Zoo ging het ook elders. Wat Bicken onvoltooid had gelaten, zette zijn opvolger, Johan Schweikhard, met ijver voort. Hij was een man, die van tafelweelde hield, maar die ook zelf regeerde en een buitengemeen talent aan den dag legde. Hij slaagde er in, om de tegenhervorming in zijn gansche aartsbisdom, zelfs in het Eichsfeld, te voltooien. Hij zond een commissie naar Heiligenstadt, die binnen twee jaren tweehonderd burgers, waaronder vele, die in het Protestantsch geloof waren vergrijsd, tot het Katholicisme terug deed keeren. Er waren er nog slechts enkele weinigen over; hij vermaande ze persoonlijk, „als hun vader en herder," gelijk hij zeide, „eerlijk en getrouwelijk, uit de diepte zijns harten," en hij wist hun overgang te bewerken. Met buitengewone voldoening zag hij opnieuw een stad Katholiek, die voor veertig jaren geheel Protestantsch was geweest.

Zoo gingen nu ook Ernst en Ferdinand van Keulen te werk, beide prinsen uit het Beiersche Huis; keurvorst Lotharius van Trier, uit het Huis Metternich, een uitstekend vorst met een scherp verstand, met het talent om de moeilijkheden, die zich voordeden, uit den weg te ruimen, streng rechtvaardig in zijn rechtspraak, wakend voor het voordeel, zoowel van zijn land, als van zijn familie, overigens ook minzaam en niet overmatig streng, — als het maar niet de godsdienst betrof: Protestanten duldde hij niet aan zijn hof. Bij deze reeks van groote namen voegde zich Neithard van Thüngen, bisschop van Bamberg. Toen hij bezit nam van zijn hoofdstad, vond hij het heele stadsbestuur, op twee leden na, Protestantsch. Reeds had hij in Würzburg bisschop Julius [1]) ter zijde

[1]) Julius Echter van Mespelbronn, in 1573 op zeer jeugdigen leeftijd bisschop van Würzburg geworden. Aanvankelijk schijnt hij van plan te zijn geweest, de kerk te verlaten en zijn bisdom in een wereldlijk vorstendom te veranderen. Toen een dergelijk streven evenwe

gestaan; hij besloot diens maatregelen nu ook in Bamberg toe te passen. Reeds tegen Kerstmis 1595 vaardigde hij zijn hervormingsedict uit: het geeft de keus tusschen avondmaal naar Katholieken ritus òf ballingschap; en hoewel het domkapittel en de bevolking er hun stem tegen verhieven, hoewel de naburen de meest dringende vertogen lieten hooren, zien we toch, dat in al de volgende jaren de hervormingsbevelen worden hernieuwd en in hoofdzaak ook worden uitgevoerd. Met den bisschop van Bamberg wedijverde in Neder-Duitschland, te Paderborn, Theodoor van Fürstenberg. In het jaar 1596 zette hij alle priesters uit zijn diocese gevangen, die het avondmaal in beide vormen toedienden. Natuurlijk geraakte hij hierover in oneenigheden met zijn adel, en wij zien hoe om beurten bisschop en adel elkanders kudden, elkanders stoeterijen wegdrijven. Ook met de stad geraakte hij ten slotte in openlijken twist. Ongelukkigerwijze verhief zich hier een onstuimig volksleider, die toch voor de groote positie, die hij had weten in te nemen, niet groot genoeg bleek. In 1604 werd Paderborn gedwongen, zijn bisschop opnieuw te huldigen. Hierop werd het Jezuïetencollege onbekrompen en rijk toegerust; binnen korten tijd werd ook hier een edict uitgevaardigd, dat slechts de keus liet tusschen mis en ballingschap. Hoe geheel Katholiek werden zoo langzamerhand Bamberg en Paderborn!

Hoogst merkwaardig blijft toch altijd de snelle en tevens toch zoo duurzame verandering, die in al deze landen werd teweeggebracht. Moet men aannemen, dat het Protestantisme onder de menigte nog niet stevig wortel had geschoten, of moet men het toeschrijven aan de methode der Jezuieten? In elk geval schoten dezen niet te kort in ijver en beleid. Van alle punten uit, waar zij zich eenmaal

---

aan een ander mislukte (n.l. aan een keurvorst-aartsbisschop van Keulen), volgde bisschop Julius een tegenovergestelde politiek en roeide hij zonder genade het Protestantisme uit.

hebben gevestigd, trekken zij steeds wijdere kringen rondom zich heen. Zij weten de menigte te boeien; hun kerken zijn de drukst bezochte; zij gaan altijd recht op de voornaamste moeilijkheid af; is er ergens een bijbelvast Lutheraan, aan wiens oordeel zijn omgeving hecht, dan doen zij al het mogelijke, om hem te winnen — en bij hun bedrevenheid in het theologisch debat, mislukt hun dit zelden. Zij toonen zich hulpvaardig; zij genezen zieken; zij trachten twisten bij te leggen. Door heilige eeden verplichten zij dan de overwonnenen, de bekeerden. Naar alle bedevaartsoorden ziet men de geloovigen optrekken onder hun vaandels; menschen, die voor korten tijd nog ijverige Protestanten waren, sluiten zich nu bij de processies aan. En niet van geestelijke vorsten alleen waren de Jezuieten de opvoeders geweest, doch ook van wereldlijke. Nog op het eind der 16e eeuw traden hun beide groote leerlingen op, Ferdinand II [1]) en Maximiliaan I [2]).

Men zegt, dat toen de jonge Aartshertog Ferdinand in 1596 in zijn hoofdstad Gratz het Paaschfeest vierde, hij de eenige was, die zich het avondmaal volgens Katholiek gebruik liet toedienen; in de geheele stad zouden verder slechts drie Katholieken geweest zijn.

Inderdaad waren na den dood van Aartshertog Karel [1]), onder een niet zeer krachtige voogdijregeering, de ondernemingen ten gunste van het Katholicisme op den achter-

---

[1]) Keizer Ferdinand I (broeder en opvolger van Karel V) werd als keizer en in zijn meeste erflanden opgevolgd (1564) door zijn zoon Maximiliaan II († 1578). Stiermarken, Krain en Karinthië waren als afzonderlijk erfgoed gegeven aan aartshertog Karel, een jongeren zoon. Van dezen is de hier vermelde Ferdinand de zoon en opvolger. Toen met de keizers Rudolf II († 1612) en Matthias († 1619) de lijn van Maximiliaan reeds uitstierf, vereenigde Ferdinand weder alle Habsburgsche landen in zijn bezit en werd ook keizer (Ferdinand II, † 1637).

[2]) Hertog van Beieren.

grond geraakt [1]). De Protestanten hadden de hun ontrukte kerken weer in bezit genomen en hadden door welgekozen benoemingen hun school te Gratz versterkt; de adel had een commissie ingesteld, om zich te verzetten tegen alle pogingen, die ten nadeele van 't Protestantisme mochten worden ondernomen.

Desondanks besloot Ferdinand onmiddelijk tot uitvoering en voltooiing der tegenhervorming over te gaan. Geestelijke en politieke drijfveeren werkten samen. Hij zeide, dat ook hij heer wilde zijn in zijn eigen land, even goed als de keurvorst van Saksen of de keurvorst van de Palts. Hield men hem de gevaren voor, die een aanval der Turken te midden van inwendige twisten zou kunnen meebrengen, dan antwoordde hij, dat men eerst na voleindiging der bekeering op Gods hulp mocht rekenen. In 1597 begaf zich Ferdinand over Loreto naar Rome, en aan de voeten van Paus Clemens VIII deed hij de gelofte, de Katholieke religie in zijn erflanden te zullen herstellen, al ware het met gevaar voor zijn eigen leven; de paus sterkte hem in dit voornemen. Zoodra hij terugkwam ging hij aan den arbeid. In September 1598 werd zijn dekreet uitgevaardigd, waarbij hij de verwijdering van alle Luthersche predikanten uit Gratz gelastte, binnen veertien dagen.

Gratz was het middelpunt van de leer en den invloed der Protestanten. Men liet geen middel onbeproefd, om den aartshertog aan 't wankelen te brengen, smeekbeden noch waarschuwingen, noch zelfs bedreigingen; maar de jonge vorst was, gelijk de Krainsche geschiedschrijver zich uitdrukt, onwrikbaar „als marmer." In Oktober werd een gelijkluidend besluit uitgevaardigd in Krain, en in December in Karinthië.

En wel toonden de stenden zich nu uiterst onwillig, zelfs

[1]) Onder Aartshertog Karel zelf was de Katholieke reactie zeer sterk aan 't werk geweest.

op hun afzonderlijke landsvergaderingen [1]) — want een algemeene stond Ferdinand niet meer toe; — zij weigerden, hun bijdragen in de algemeene lasten te betalen; reeds werd het krijgsvolk aan de grenzen onrustig. Maar de aartshertog verklaarde, dat hij liever alles wilde verliezen, wat hij bij Gods genade bezat, dan dat hij een voetbreedte wilde wijken. Het gevaar, dat dreigde van de zijde der Turken, die onder deze omstandigheden reeds Kanischa hadden veroverd en wier aanvallende houding bij den dag dreigender werd, noodzaakte de stenden ten slotte toch om hun bijdragen toe te staan, zonder ook maar de geringste concessie te hebben verkregen.

Nu was er niets meer, dat den aartshertog in den weg stond. In October 1599 werd de Protestantsche kerk te Gratz gesloten en de Evangelische godsdienst bij straffe aan den lijve en zelfs bij doodstraf, verboden. Er werd een commissie gevormd, die met gewapend geleide het land doortrok. Eerst werd Stiermarken gereformeerd, vervolgens Karinthië, ten slotte ook Krain. Van plaats tot plaats weerklonk de roep: „de Reformatie komt." De kerken werden neergehaald, de predikanten verdreven of gevangen gezet, de inwoners genoodzaakt, om òf zich in 't Katholieke geloof te voegen òf het land te verlaten. Toch waren er nog velen — in het kleine St. Veit b.v. vijftig burgers — die aan ballingschap boven afval den voorkeur gaven. Zij, die uitweken, moesten den tienden penning betalen, wat voor hen in elk geval een niet gering verlies beduidde. Met zoo groote hardheid ging men te werk. Daarvoor genoot men dan ook de voldoening, dat men in 't jaar

---

[1]) In 't Duitsche rijk golden al de leden als „*Rijksstanden*". In elk afzonderlijk land had men „*Landsstanden*" of Stenden), overeenkomende met de „*Staten*" in de vroegere Nederlandsche gewesten. Aartshertog Karel reeds had de Stenden der drie genoemde landen (adel, geestlijkheid en steden) afzonderlijk laten vergaderen, om te beter verzet te kunnen breken.

1603 over de 40000 communicanten meer telde dan vroeger. En dadelijk had dit nu een verder strekkenden invloed op alle Oostenrijksche landen.

Aanvankelijk had keizer Rudolf aan zijn jongen neef zijn voornemen ontraden; nu het gelukte, volgde hij zelf diens voorbeeld na. Van 1599 tot 1601 vinden wij een hervormingscommissie in Opper-Oostenrijk aan het werk, in 1602 en 1603 in Neder-Oostenrijk. Uit Linz en Steier moesten de predikanten en leeraars, vergrijsd in den dienst van het Evangelie, wijken; en zeer smartelijk viel hun dit; „Nog in de zwakheid van mijn oude jaren word ik in ballingschap gestooten!" roept de rector van Steier uit. „Dagelijks," schrijft een van hen, die nog bleven, „dreigt ons het verderf; onze tegenstanders bespieden ons, bespotten ons, dorsten naar ons bloed."

In Boheme en Hongarije meende men betere waarborgen te hebben; in Boheme in de oeroude *Utraquistische privileges* [1]), in Hongarije door de zelfstandigheid en de macht der stenden [2]). Nu echter scheen Rudolf zich noch om het een, noch om het ander te willen bekommeren. Men had hem weten voor te rekenen, dat de oude Utraquisten waren verdwenen en dat de Evangelischen op het genot dezer privileges geen recht hadden. In 1602 vaardigde hij een edict uit, dat in de eerste plaats de sluiting gelastte van

---

[1]) *Utraquisten* (naar: *sub utraque specie* = onder beiderlei gestalte): het gros der *Hussieten* in Boheme, die door hun hardnekkig verzet tegen de kerk en tegen koning Sigismund (zie bndl. I, bl. 63) hun voornaamste eischen wisten ingewilligd te krijgen, o.a. het avondmaal onder beiderlei gestalte, dus de beker aan de leeken (30 Nov. 1433). Herhaaldelijk hebben latere koningen van Boheme gepoogd deze concessies te niet te doen; steeds moesten ze opnieuw erkend worden ('t laatst in 1512). Sedert de Luthersche hervorming in Boheme ingang vond, werden de meeste *Utraquisten* Luthersch; de overige Katholiek.

[2]) D.w.z. van den Hongaarschen *Rijksdag*, waarin de adel de hoogste macht had.

de kerken der *Moravische broeders* [1]) en hun bijeenkomsten verbood. Ook alle anderen gevoelden, dat zij in hetzelfde geval verkeerden; en men liet hen niet lang in twijfel omtrent wat hun te wachten stond. Reeds begon men in Hongarije openlijk met geweld op te treden. Basta en Belgiojoso [2]), die het bevel voerden over de keizerlijke troepen in dit land, ontnamen de kerken van Kaschau en Klausenburg aan de Protestanten; met hun hulp trachtte de aartsbisschop van Colocsa de dertien steden in Zips [3]) tot het Katholicisme te doen terugkeeren. Op de klachten der Hongaren gaf de keizer de volgende beschikking: „Zijne Majesteit, die den Heiligen Roomschen godsdienst met hart en ziel belijdt, wenscht dezen ook in al Hare rijken, en in Hongarije in 't bijzonder, te verbreiden; Zij bekrachtigt en ratificeert hierbij alle besluiten, die sinds de tijden van den H. Stephanus, Apostel der Hongaren, ten gunste van dezen godsdienst zijn uitgevaardigd."

Zoo had dan, ondanks zijn hoogen leeftijd, ook de behoedzame keizer van zijn gematigdheid afgezien; zonder uitzondering volgden alle Katholieke vorsten dezelfde politiek; zoover hun macht maar reikte, breidde ook de stroom der Katholieke gedachte zich uit: door leering en door geweld werd zij voortgestuwd; in de staatkundige inrichting des Rijks bestond hiertegen geen middel. Veeleer voelde zich het Katholieke streven zóo sterk, dat het op dit oogenblik zelfs aanving, zich van de rijksaangelegenheden meester te maken en de tot nu toe gehandhaafde rechten van het Protestantsche gedeelte in gevaar te brengen. Reeds waren in den toestand der Rijksgerechten veranderingen tot stand gekomen, die de aanleiding, zoowel als de middelen hiertoe aan de hand deden, — niet zonder toedoen

---

[1]) Een secte der *Hussieten*, reeds in 't midden van de 15e eeuw ontstaan.
[2]) Generaals van de keizerlijke huurtroepen in Hongarije.
[3]) Een Hongaarsch berglandschap aan Galicische grens.

van de pauselijke nuntii, vooral van kardinaal Madruzzi, die voor het eerst de aandacht vestigde, op wat in deze richting kon worden bereikt.

Ook het *Kamergerecht* [1]) had ten slotte, tegen het begin der zeventiende eeuw een meer Katholieke tint gekregen: er waren vonnissen gewezen, die in overeenstemming waren met de Katholieke interpretatie van den *Godsdienstvrede*. De benadeelden hadden daartegen het rechtsmiddel van revisie aangewend; evenwel was met het ophouden der visitaties ook in de revisies vertraging gekomen: de rechtszaken hoopten zich op en bleven alle onafgedaan [1]).

Deze omstandigheden bewerkten, dat de *Rijkshofraad* [2]) meer beteekenis erlangde. Hier was tenminste een afdoening der zaken te verwachten: de onderliggende partij kon niet haar toevlucht nemen tot een rechtsmiddel, dat toch nooit zou worden toegepast. Maar niet alleen was de Rijkshofraad nog meer beslist Katholiek dan het

---

[1]) Het *Rijkskamergerecht* (opgericht in 1495) was de hoogste rechtbank in 't rijk, naast den *Rijkshofraad* te Weenen. De leden werden benoemd en onderhouden door de Rijksstenden. Sedert de Hervorming waren zij deels Katholiek, deels Protestant. Het Kamergerecht had o.a. recht te doen in alle rechtskwesties van de zelfstandige leden des Rijks (ook dus over de Luthersch geworden geestelijke vorstendommen, in welke men geen bisschop, maar een *administrator* had gekozen); vooral in civiele zaken. Daarnaast hadden eerst keizer Maximiliaan, later (1527) Ferdinand I wederom, den *Rijkshofraad* opgericht, teneinde de persoonlijke rechterlijke bevoegdheid van den keizer waar te nemen.

[2]) De regelmatige werkzaamheid van het *Rijkskamergerecht* berustte vooral op de jaarlijksche visitatie door een *Deputatie* uit de Rijksstenden. Elke Rijksstand had, naar zijn rangorde in den Rijksdag, op zijn beurt daarin zitting. Bij de Deputatie kon men *revisie* vragen van de gewezen vonnissen. In 1588 was de meerderheid der Deputatie Protestantsch: de keizer verbood toen voor dat jaar de visitatie. Daar de Deputatie evenwel niet veranderde, voor zij één keer had gefunctioneerd, hernieuwde de keizer jaar op jaar zijn verbod. De visitaties hadden dus niet meer plaats; en evenmin konden dus de revisies worden afgedaan. Dit vooral heeft het Rijkskamergerecht verlamd.

Kamergerecht, hij was bovendien geheel van 't Hof afhankelijk. „De Rijkshofraad", zegt de Florentijnsche zaakgelastigde Alidosi, „velt geen definitief vonnis, zonder er vooraf den keizer en den geheimen raad mee in kennis te stellen, en deze zenden het zelden ongewijzigd terug." Welke instellingen echter hadden in Duitschland een algemeene werkingssfeer, behalve de genoemde gerechtshoven? De eenheid der natie berustte juist op deze. Maar ook zij waren nu geraakt onder den invloed der Katholieke denkbeelden, en van de wenschen van 't Hof. Reeds begon men allerwege te klagen over de partijdige vonnissen, de gewelddadige executies, toen uit de zaak van Donauwörth duidelijk het algemeene gevaar bleek, dat uit deze omstandigheden dreigde.

Dat een Katholieke abt in een Protestantsche stad, die zijn processies met meer vertoon en plechtigheid wilde houden dan gebruikelijk was, hierbij was gestoord en beschimpt door het gepeupel, was voor den Rijkshofraad voldoende aanleiding om de stad zelf te kwellen met een proces van onberekenbaren afloop, met proclamaties, dagvaardingen en verderen nasleep, en ten slotte den ban over haar uit te spreken. Een naburig, streng-katholiek vorst, Maximiliaan van Beieren, kreeg opdracht om den ban te voltrekken. Hij stelde zich er niet mee tevreden, Donauwörth te bezetten; onmiddellijk riep hij Jezuieten, stond nog slechts den Katholieken godsdienst toe en ging op de gebruikelijke wijze over tot de tegenhervorming.

Maximiliaan zelf zag de zaak in het licht harer algemeene beteekenis. Hij schreef aan den paus, dat men hieraan als aan een toetssteen kon bemerken, hoezeer het aanzien der Protestanten verminderde.

Evenwel vergiste hij zich, als hij meende dat zij het zich zouden laten welgevallen. Zij zagen zeer goed in, wat hun te wachten stond, als het zoo doorging.

Reeds verstoutten zich de Jezuieten, om de verbindende

kracht van den Godsdienstvrede te ontkennen: eigenlijk had deze, volgens hen, niet tot stand kunnen komen zonder 's pausen toestemming; in geen geval was hij langer van kracht geweest dan tot het Concilie van Trente; hij moest beschouwd worden als een maatregel van tijdelijken aard.

En ook zij, die de geldigheid van dit verdrag erkenden, vonden toch, dat althans alle goederen, die de Protestanten sedert het tot stand komen hiervan aan zich hadden getrokken, weer moesten worden teruggegeven [1]). Met de Protestantsche interpretatie der woorden van het verdrag werd geen rekening gehouden.

Wat moest er geschieden, indien, gelijk reeds werkelijkheid begon te worden, deze meeningen door 's rijks hoogste gerechtshoven werden erkend en indien vonnissen in dien geest werden geveld en voltrokken?

Toen de rijksdag in 1608 te Regensburg bijeenkwam, wilden de Protestanten op geenerlei beraadslaging ingaan, vóór de Godsdienstvrede, in zijn vollen omvang, was erkend en bekrachtigd. Zelfs Saksen, dat anders altijd naar 's keizers zijde overhelde, verlangde nu de afschaffing der processen voor den Rijkshofraad, voorzooverre deze met de traditie in strijd waren, eischte een verbetering der justitie en niet slechts de hernieuwing van den Godsdienstvrede, gelijk deze in 1555 was tot stand gekomen, maar ook een *pragmatieke sanctie* [2]), waardoor aan de Jezuieten verboden zou worden, zich in geschrifte hiertegen te kanten.

---

[1]) Onder den naam *Administratoren* had men in verschillende geestelijke vorstendommen, vooral in Noord-Duitschland, in de plaats van bisschoppen Protestantsche beheerders gekozen; dikwijls waren dit naburige vorsten. Dit was niet in strijd met de letter van het *kerkelijk voorbehoud.*

[2]) *Sanctio pragmatica* (lett.: zakelijke goedkeuring) is de naam van organieke staatswetten van zeer verschillenden inhoud in verschillende landen en tijden, die voor onschendbaar golden en ten eeuwigen dage moesten duren.

Aan den anderen kant bleven ook de Katholieken eendrachtiglijk volhouden. De bisschop van Regensburg had reeds van te voren een rondschrijven gezonden, waarin hij zijn geloofsgenooten aanmaande, om de gezanten vóór alles eensgezinde verdediging van den Katholieken godsdienst op het hart te drukken, om „vast en onwrikbaar als een muur naast elkander te staan en geen oogenblik te weifelen; nu had men niets te vreezen; in aanzienlijke, vereerenswaardige vorstenhuizen bezat men onwankelbare, ijverige verdedigers." En al toonden desondanks de Katholieken zich bereid, den Godsdienstvrede te bekrachtigen, zij drongen toch op de clausule aan, „dat datgene, wat in strijd daarmede was geschied, zou worden afgeschaft en gerestitueerd" [1]), een clausule die alles omvatte, wat de Protestanten vreesden en voorkomen wilden.

Bij deze tweedracht omtrent de hoofdzaak was er niet aan te denken, dat in eenig opzicht een eensgezind besluit kon worden genomen, of dat den keizer de hulp tegen de Turken, die hij wenschte en noodig had, zou worden toegestaan.

Het schijnt wel, of dit op den keizer indruk heeft gemaakt en men aan 't hof eenmaal het plan heeft opgevat, om aan de wenschen der Protestanten geheel en al tegemoet te komen.

Zoo althans luidt een zeer merkwaardig bericht, dat de pauselijke zaakgelastigde omtrent dezen Rijksdag heeft opgesteld.

De keizer was er niet zelf heen gegaan; aartshertog Ferdinand verving hem. Evenmin was de nuntius zelf te Regensburg; hij had echter een Augustijner, Fra Felice Milensio, vicarius-generaal van zijn orde, gezonden om hem te vertegenwoordigen, en deze trachtte dan ook met

---

[1]) D.w.z. dat de kerkelijke vorstendommen, welke in Protestantsche handen waren gekomen, moesten teruggegeven worden.

buitengewonen ijver de belangen van het Katholicisme te handhaven.

Deze Fra Milensio nu, van wien ons bericht afkomstig is, verzekert, dat de keizer werkelijk besloten was, om een edikt uit te vaardigen, dat aan de wenschen der Protestanten beantwoordde. Hij verklaart dit besluit uit den onmiddellijken invloed van den Booze: ongetwijfeld was het uitgegaan van 's keizers geheime hofbeambten, waarvan de één een Jood was en de ander een ketter.

Laat ons uit zijn eigen mond vernemen, wat hij verder weet mee te deelen. „Op het bericht, dat dit besluit was ingekomen," zegt hij, „hetgeen aan mij en eenige anderen was meegedeeld, begaf ik mij naar den aartshertog en vroeg of een dergelijk dekreet was aangekomen. De aartshertog antwoordde bevestigend. — En is nu Uw Aartshertooglijke Doorluchtigheid ook voornemens, het bekend te maken?" — De aartshertog antwoordde: „Zoo gelast het 's keizers Geheime Raad; de eerwaarde vader ziet zelf, in welken moeielijken toestand wij zijn." Hierop antwoordde ik: „Uw Doorluchtigheid zal Haar vroomheid niet willen verloochenen, de vroomheid, waarin Zij is opgevoed en waarmee Zij het voor korten tijd gewaagd heeft, om in spijt van zoo vele dreigende gevaren de ketters zonder uitzondering uit Haar gebied te verbannen? Ik kan niet gelooven, dat Uwe Doorluchtigheid door deze nieuwe concessie haar goedkeuring zal hechten aan het verlies der kerkelijke goederen, noch ook aan de instandhouding der helsche secte van Luther en de nog ergere van Calvijn, die in het Rijk nog nooit openlijk is geduld". — De vrome vorst hoorde mij aan. Maar wat is er aan te doen? sprak hij. — Ik verzoek Uw Doorluchtigheid, zeide ik, om deze zaak voor te leggen aan Zijn Heiligheid den paus en geen stap te doen, alvorens wij diens antwoord hebben gehoord. Aldus deed de aartshertog; hij hechtte meer aan de geboden Gods, dan aan die der menschen".

Is dit alles werkelijk zoo, dan ziet men wel, welk een belangrijke plaats deze onbekende Augustijnerbroeder inneemt in de geschiedenis van het Duitsche Rijk. Op het beslissende oogenblik wist hij de bekendmaking te ondervangen van een concessie, die de Protestanten waarschijnlijk tevreden zou hebben gesteld. In de plaats daarvan stelde Ferdinand een compromis voor, dat nog steeds de bovengenoemde clausule mogelijk maakte. In een vergadering van 5 April 1608 kwamen de Protestanten overeen, zich niet te bukken en het compromis niet aan te nemen. Daar evenwel ook de andere partij niet toegaf en men van den keizer of zijn vertegenwoordiger niets kon gedaan krijgen, waardoor de bezorgdheid der Protestanten zou zijn weggenomen, namen zij tot het uiterste middel hun toevlucht: zij verlieten den Rijksdag. Voor de eerste maal kwam het niet tot een regelmatig besluit, laat staan dan tot inwilliging der voorstellen; dit was het oogenblik, waarop de rijkseenheid feitelijk verloren ging.

En onmogelijk konden zij het hierbij laten. Elk afzonderlijk zou te zwak geweest zijn om de ingenomen positie te handhaven; een bondgenootschap, gelijk ze reeds sinds lang hadden gewild, besproken en ontworpen, werd nu onder den drang der oogenblikkelijke omstandigheden tot stand gebracht. Onmiddellijk na den Rijksdag kwamen twee vorsten uit de Palts, keurvorst Frederik en de paltsgraaf van Neuburg, twee markgraven uit Brandenburg, Joachim en Christiaan Ernst, de hertog van Wurtemberg en de markgraaf van Baden te Ahausen bijeen en sloten een verbond, dat bekend is onder den naam van de *Unie*. Zij verbonden zich, om elkander zoowel op alle andere manieren als ook met de wapenen bij te staan, in 't bijzonder in zake der op den laatsten Rijksdag te berde gebrachte bezwaren. Zij gaven aan hun overeenkomst onmiddellijk het karakter van een krijgsbondgenootschap; elk lid nam op zich, om één zijner naburen in het verbond

te trekken. Hun bedoeling was om, nu de stand van zaken, gelijk deze in 't Rijk nu eenmaal was, geen veiligheid waarborgde, zich deze zelf te verschaffen en aldus zich zelf te helpen.

Dit was iets geheel nieuws, en wel van de verst strekkende beteekenis; en dit te meer, aangezien in de keizerlijke erflanden een gebeurtenis plaats greep, die geheel in denzelfden zin werkzaam was.

Om allerlei redenen namelijk was de keizer in onmin geraakt met zijn broeder Matthias [1]); de Oostenrijksche stenden, bedreigd in hun vrijheid en in hun godsdienst, zagen in dezen twist een gelegenheid om beide te verdedigen en schaarden zich aan de zijde van den aartshertog.

Reeds in 't jaar 1606 sloot de aartshertog met hun instemming een vrede met de Hongaren, zonder 's keizers meening te hebben gevraagd. Zij verontschuldigden zich met te beweren, dat de keizer de regeering verwaarloosde en dat de omstandigheden hen hadden gedwongen. Toen nu echter Rudolf weigerde, dezen vrede te erkennen, kwamen zij in opstand en wel direkt krachtens het vredesverdrag zelf. In de eerste plaats sloten de stenden van Hongarije en die van Oostenrijk een aanvallend en verdedigend verbond; vervolgens wisten zij ook de Moraviërs te doen toetreden, voornamelijk door toedoen van een zekeren Lichtenstein: zij verbonden zich alle, om goed en bloed voor den aartshertog te wagen. Zoo trokken zij onder hun zelf gekozen opperhoofd te velde tegen den keizer, in denzelfden tijd, in Mei van 't jaar 1608, dat de Rijksdag van Regensburg uiteenging. Rudolf moest er zich in schikken Hongarije, Oostenrijk en Moravië aan zijn broeder af te staan.

Natuurlijk moest echter Matthias de diensten, die de stenden hem hadden bewezen, met concessies beloonen.

---

[1]) Zie bl. 15, noot.

Sedert 48 jaren hadden de keizers het vermeden, om in Hongarije een *Palatinus* [1]) te benoemen; nu werd een Protestant met deze waardigheid bekleed. De godsdienstvrijheid werd op de plechtigste wijze, niet slechts aan de magnaten, maar ook aan de steden, aan alle standen, ja zelfs aan het krijgsvolk op de grenzen, verzekerd. En niet eer brachten de Oostenrijkers hun huldiging, dan alvorens hun vrijheid van godsdienstoefening in sloten en dorpen, alsmede in de partikuliere woningen in de steden was toegestaan.

Wat de aanval verschafte aan de Oostenrijkers en de Hongaren, verkregen de Bohemers door de verdediging. Onmiddellijk reeds had Rudolf zich moeten schikken in belangrijke concessies, alleen om zijn broeder nog eenigszins het hoofd te kunnen bieden; nadat de Hongaren en de Oostenrijkers door diens toedoen zoo groote vrijheden hadden gewonnen, kon ook hij de eischen der Bohemers niet weigeren, wat ook de pauselijke nuntius en wat ook de Spaansche gezant daar tegen mochten inbrengen. Hij stond hun den *Majesteitsbrief* toe, die niet alleen de oude concessies, door Maximiliaan II [2]) gedaan, herhaalde maar hun ook veroorloofde een afzonderlijk lichaam in te stellen, belast met de handhaving en verdediging dezer voorrechten.

Hoe geheel anders was plotseling de toestand geworden, zoowel in het Duitsche Rijk als in de erflanden [3]). De Unie breidde zich in Duitschland uit en waakte tegen elken Katholieken aanval, dien zij met geweld terugsloeg.

---

[1]) *Palatinus:* oorspronkelijk ieder, die behoorde tot het keizerlijk hof (*palatium*). In Hongarije een door den Rijksdag gekozen hoogwaardigheidsbekleeder, die als tusschenpersoon fungeerde tusschen koning en rijksdag, en als plaatsvervanger van den koning optrad.

[2]) Keizer Maximiliaan II (zie bl. 15) had, als koning van Boheme, in dit land (1575) nagenoeg vrijheid van geloof gegeven aan de stenden.

[3]) N.l. van de Habsburgers.

De stenden der Oostenrijksche gewesten hadden hun oude aanspraken tot werkelijkheid gemaakt in een stevig gegrondveste, wettige macht. Hierbij valt een niet onbelangrijk onderscheid op te merken. In het Duitsche Rijk was het Katholicisme weer almachtig geworden in het gebied der Katholieke vorsten; eerst toen het verder ging, gewelddadig begon in te grijpen in de rijksaangelegenheden en het bestaan van vrije stenden in gevaar bracht [1]), — eerst toen ondervond het tegenstand. In de erflanden daarentegen stelde zich onwrikbaar tegenover het Katholicisme, zelfs wanneer dit steun vond in de landsvorstelijke bevoegdheden, de macht van Protestantsche ingezetenen. Over het geheel echter hadden beide bewegingen gelijken zin. In Oostenrijk zeide men zeer kenschetsend: „met moet het éene zwaard met het andere in de scheede houden." Want ook de tegenpartij maakte zich terstond strijdvaardig. Den 11en Juli 1609 werd een bondgenootschap ter gemeenschappelijke verdediging gesloten tusschen Maximiliaan van Beieren en zeven geestelijke heeren, de bisschoppen van Würzburg, Constanz, Augsburg, Passau, Regensburg, den proost van Ellwangen en den abt van Kempten, in welk bondgenootschap de hertog van Beieren een buitengewone macht verkreeg. Spoedig sloten de drie geestelijke keurvorsten [2]) zich hierbij aan, zich evenwel eenige meerdere onafhankelijkheid voorbehoudend. Aartshertog Ferdinand wenschte er in te worden opgenomen; Spanje betuigde zijn ingenomenheid; de paus beloofde niets achterwege te zullen laten, wat hij in 't belang van den Bond zou kunnen doen. Er valt niet aan te twijfelen, of het was vooral door Spaanschen invloed, dat de paus zich voortdurend meer liet betrekken bij de belangen dezer *Liga.*

---

[1]) Doordat men vorsten en rijkssteden hun recht verkortte om in geloofszaken te beslissen.

[2]) Van Mainz, Trier en Keulen.

En zoo stonden twee vijandige partijen tegenover elkaar, beide slagvaardig, elk voor zich bevreesd om te worden verrast, te worden aangevallen, geen van beide in staat om de zaak tot een definitieve beslissing te brengen.
Het gevolg is, dat men in Duitschland geen moeilijkheid meer kan afdoen, geen kwestie van gemeenschappelijk belang meer tot oplossing kan brengen.
In 't jaar 1611 moet een *Roomsch Koning* [1]) gekozen worden; vergeefs komen de keurvorsten bijeen: zij kunnen de keuze niet tot stand brengen.
In 't jaar 1612 kan 't zelfs na Rudolfs dood in langen tijd tot geen verkiezing komen. De drie wereldlijke keurvorsten [2]) verlangen, bij verkiezingscapitulatie, de invoering van een uit beide religies gelijkelijk samengestelden Rijkshofraad; de drie geestelijke verzetten zich tegen dien eisch. Alleen doordien Saksen, dat gedurende al deze gebeurtenissen groote genegenheid toont voor het Oostenrijksche huis, zich aan de zijde der Katholieken schaart, kan de keuze tot stand komen.
Wat echter in den Raad der Keurvorsten niet was aangenomen, eischt de Unie der vorsten met des te meer heftigheid op den Rijksdag van 1613; met even veel beslistheid verzetten zich de Katholieken; het komt niet meer tot een beraadslaging: de Protestanten willen zich niet meer bukken onder het juk der meerderheid van stemmen.
In Gulik en Kleef waren, ondanks de weifelende houding der zwakke regeering van den laatsten inheemschen vorst, toch nog ingrijpende maatregelen genomen voor de restau-

[1]) De titel van den aangewezen opvolger van den keizer des „Heiligen Roomschen Rijks.”
[2]) Van de Palts, Saksen en Brandenburg Ook Boheme was een keurvorstendom, maar de koningen van dit land (sedert tijden al waren dit de keizers) oefenden hun recht als keurvorsten sedert 1400 niet meer uit.

ratie van het Katholicisme, onder den invloed van 's vorsten Lotharingsche gemalin; nu echter scheen het een tijd lang, alsof hier het Protestantisme moest zegevieren: de naaste erfgenamen waren beide Protestanten. Evenwel bleek ook hier het principe der godsdienstige verdeeldheid de overhand te behouden. Eén van de Protestantsche pretendenten gaat over tot het Katholicisme; ook hier stellen de partijen zich tegenover elkaar. Daar zij geen hoogsten rechter erkennen gaan zij in 1614 over tot dadelijkheden. De één [1]) grijpt met Spaansche, de ander [2]) met Nederlandsche hulp zoover om zich heen als hij kan, en hervormt zonder meer het hem toegevallen gedeelte in zijn geest.

Wel wendt men pogingen tot verzoening aan. Er wordt een voorstel gedaan tot het houden van een keurvorstenvergadering. Maar de keurvorst van de Palts wil er niets van hooren, daar hij zijn collega van Saksen niet vertrouwt; — of ook wordt een algemeene vergadering tot bijlegging der geschillen voorgesteld: de Katholieke stenden hebben tal van gronden, om zich hiertegen te verzetten. Anderen richten hun blikken op den keizer; zij raden hem aan om zijn autoriteit te herstellen door een aanzienlijke troepenmacht op de been te brengen. Maar wat kon men verwachten van Matthias, die reeds door den oorsprong van zijn gezag aan beide partijen verplichtingen had, en die bovendien, gevangen als hij was in de boeien, die hij zich zelf had aangelegd [3]), in geen enkele richting zich vrij kon bewegen? Luide uitte de paus zijn klachten over hem; hij verklaarde hem voor ongeschikt om een zoo hooge waardigheid in tijden als deze te bekleeden; hij liet hem verwijten doen in de meest krasse bewoordingen

---

[1]) De Paltsgraaf van Neuburg, die van Calvinist, Roomsch-Katholiek was geworden.

[2]) De Markgraaf van Brandenburg, die van Luthersch, Calvinist was geworden.

[3]) Door de wijze, waarop hij in 't bezit van de erflanden was gekomen.

en verwonderde zich er slechts over, dat de keizer zich dat zoo liet welgevallen. Later waren de Katholieken niet meer zoo slecht over hem te spreken. Zelfs de ijveraars stemden toe, dat hij voor hun kerk meer nut had gesticht, dan men ooit had kunnen verwachten. Maar in de rijksaangelegenheden was hij tot niets in staat. In 't jaar 1617 deed hij een poging, om de beide bonden te ontbinden. Edoch, onmiddellijk hierna stak de *Unie* verjongd het hoofd weer op en de *Liga* werd zoo goed als nieuw gegrondvest.

De partijen stonden zoo scherp tegenover elkaar, dat elke aanleiding tot een openlijken oorlog kon leiden. Die aanleiding was de opstand der Hervormde Bohemers tegen 't huis Habsburg (1618). Daarmede begon de ***Dertigjarige Oorlog.***

III.

Richelieu en Pater Jozef.

Toen Hendrik IV in 1610 was vermoord, was Lodewijk XIII, een negenjarig kind, zijn opvolger. Zijn moeder, Maria de Medici, voerde voor hem het regentschap. Een zwakke regeering! Nu kwam eerst recht duidelijk aan den dag, hoe sterk het koningschap verzwakt was door de dertigjarige burgeroorlogen. Een gunstelingen-regeering lokte herhaaldelijk gewapend verzet uit van de grooten. In 1617 ontdeed Lodewijk XIII zich op tamelijk gewelddadige wijze van de heerschappij van zijn moeder en haar vertrouwelingen; maar de onrust hield niet op. De koningin-moeder deed dikwijls mee aan het verzet tegen de regeering van haar zoon, dat uitging van den hoogen adel, van de Hugenoten,) die door het bezit hunner *zekerheidsplaatsen* een „staat vormden in den staat"), en van de *Parlementen* (d.i. de hooge gerechtshoven). De koning werd slecht gehoorzaamd; en zijn regeering volgde in binnen- zoomin als in buitenlandsche staatkunde een doelbewuste politiek.

Toen werd Jean Armand du Plessis, hertog van Richelieu, kardinaal-bisschop van Luçon, in den koninklijken raad opgenomen. Binnen eenige maanden nam hij daarin de eerste plaats in, en deed hem nieuwe wegen bewandelen. Door een onbuigzaam optreden, een nooit weifelende strengheid, een niets-ontziend geweld, is 't hem gelukt om de Hugenoten hun voornaamste kracht, de zekerheidssteden, te ontnemen, den adel weer te onderwerpen aan den koninklijken wil, de parlementen terug te brengen tot gewone gerechtshoven; en dus de koninklijke macht weer onbeperkt te maken. Daardoor werd 't ook mogelijk, om krachtig op te treden tegen 't buitenland, en Frankrijk's vestiging als eerste mogendheid in Europa voor te bereiden.

Richelieu was als het ware een tweede koning in den

lande. Reeds in 't jaar 1629 wordt ons geschilderd, hoe de solliciteerende en dienstvaardige menigte zijn huis vult en de deuren zijner vertrekken, hoe zij hem, als hij in zijn draagstoel naar buiten werd gedragen, met eerbiedig ontzag begroet, hoe de één nederknielt, de ander een smeekschrift overhandigt, een derde zijn kleed tracht te kussen; een ieder prijst zich gelukkig, die op een genadigen blik van hem kan bogen. Want reeds toen lag het beheer en het beleid van alle regeeringszaken in zijn handen; hij bekleedde de hoogste waardigheden, die een onderdaan bekleeden kan; maar nog hooger steeg zijn aanzien, doordien hij daarmee het purper der kardinalen verbond; de voornaamste prins van den bloede, Condé, liet hem den voorrang.

Sedert dien tijd nu was hij nog veel machtiger geworden en vooral veel geduchter en ontzagwekkender. In volkomen teruggetrokkenheid leefde hij te Rueil [1]), in een park, dat eenigermate beschut was tegen den noordenwind, waar men ook nu nog, te midden van de puinhoopen, waarin de revolutie het herschiep, enkele sporen vindt van 't werk van kunstvaardige menschenhanden, enkele overblijfselen van de waterwerken, die hierheen voor 't eerst uit Italië zouden zijn overgebracht. 't Was moeilijk, toegang tot hem te verkrijgen; de vreemde gezanten moesten al iets van zeer werkelijk belang te behandelen hebben, wilden ze hem te spreken krijgen; maar toch was hij in waarheid het middelpunt der staatszaken. De koning kwam dikwijls van St. Germain over om de zitting van zijn Raad bij te wonen. Kwam de kardinaal zelf over, dan was hij omgeven door een lijfwacht, die aan hem den eed had afgelegd en door hem werd bezoldigd; want ook in 's konings huis wilde hij niets te duchten hebben van zijn vijanden. Een groot aantal jonge

---

[1]) Ten westen van Parijs, noord van Versailles.

edellieden uit de voornaamste geslachten, die zich bij hem hadden aangesloten, voorzag in zijn persoonlijken dienst; hij had een school voor hen opgericht. Zijn stoeterij was vollediger, zijn dienstpersoneel schitterender, zijn tafel kostbaarder voorzien dan die des konings; zijn woning was fraaier. In Parijs bezat hij het *kleine Luxembourg* [1]) en bouwde zich het *Palais Royal*, dat toenmaals in groote letters het opschrift „*Palais Cardinal*" droeg; ook liet hij het *Hôtel Richelieu* bouwen. Hij had daar de bekende gouden kapel, welks kerksieraden alle uit de kostbaarste en edelste metalen waren vervaardigd; verder een heerlijke verzameling van uitgelezen kunstwerken, een bibliotheek en een eigen theater. Een beroemde Italiaansche zangeres, Signora Leonora, liet hij naar zijn villa komen. Hij had een soort hartstocht voor het opkomende Fransche tooneel; wie hem op dit gebied voldeed, zooals de kleine Jacqueline Pascal [2]), mocht hem vrij iets verzoeken; zijn vrienden wilde het wel eens toeschijnen, dat hij aan het doorlezen der stukken, die hij liet geven, àl te veel inspanning en opmerkzaamheid wijdde. Onontbeerlijk was het hem zich te onderhouden met geestige, ontwikkelde lieden, voor wie hij genegenheid koesterde; de omgang met één van hen is hem door de geneesheeren bepaald als geneesmiddel voorgeschreven.

Zoo bezat hij ook van nature een voorliefde en neiging tot de litteratuur. Machtige produktieve geesten had hij in zijn omgeving; met de monarchie zelf ontstonden ook de litteratuurrichtingen, die tot haar verheerlijking moesten dienen. Richelieu's bedoeling was in de eerste plaats ge-

---

1) Het „*Petit-Luxembourg*" is een huis, dat naast het vermaarde paleis 't „*Luxembourg*" staat.

2) Een jongere zuster (1625–1661) van den beroemden schrijver Blaise Pascal. Op veertienjarigen leeftijd speelde zij in *Amour tyrannique* (van Scudéry) voor den kardinaal. Later werd zij non.

richt op het zuiveren der taal. In zijn voor openbaarmaking bestemde geschriften vinden we nog het overdrevene der tot nog toe gebruikelijke schrijfwijze; de stijl zijner brieven daarentegen is zuiver en juist, de woorden zijn welgekozen en raak; in het verloop en den bouw der zinnen drukt de wisseling zijner stemmingen zich uit. Bij het oprichten der *Academie française* [1]) was zijn voornaamste gedachte, de Fransche taal te reinigen van alle misvormingen, die zij had ondergaan door willekeurig en onstelselmatig gebruik, ze voor immer omhoog te heffen uit de rij der barbaarsche talen; zij moest den rang innemen, eenmaal door 't Grieksch, door 't Latijn bekleed; zij moest in deze rij de derde worden. Het begrip van het modern-klassieke, dat hij met bewustheid voorstond en opzettelijk bevorderde, was tevens van staatkundige beteekenis, evenals de *courant*, die hij voor 't eerst geregeld deed verschijnen, een monarchale instelling was [2]). Gelijk Richelieu de litteratuur in verband bracht met het leven van het oogenblik, zoo stond hem ook onophoudelijk het nageslacht en zijn oordeel voor den geest. Door zijn toedoen heeft men getracht allerlei verzamelingen samen te stellen uit de officieele bescheiden, waarvan de belangrijkste, aansluitend bij een door hem zelf aangevangen werk, eigenlijk een geschiedenis van zijn tijd vormt; zij vertoont, hoewel nog vormloos, toch op vele plaatsen sporen van zijn ordenende hand. Daar ook is van al wat hij tot stand heeft gebracht, ongetwijfeld het meest belangwekkende bijeen te vinden: talrijke *memories*, die hij den koning in gewichtige oogenblikken voorlegde. Men mag ze in scherpheid vergelijken bij de werken van Macchiavelli, in beleid en uitvoerigheid van betoog bij de gemotiveerde raadgevingen van den

[1]) Door Richelieu gesticht in 1635.

[2]) De „*Gazette de France*," een weekblad, waarin de koning en de kardinaal zelf bijdragen leverden, opgericht in 1631.

Spaanschen Staatsraad; in stoutheid, grootschheid van gezichtspunt, duidelijke uiteenzetting van doel en bedoeling en vervolgens ook wat betreft hun gevolgen voor het verloop der wereldgeschiedenis, hebben zij huns gelijken niet. Zij zijn ongetwijfeld eenzijdig. Richelieu duldt noch erkent de mogelijkheid van eenig recht naast het zijne; hij vervolgt de tegenstanders van Frankrijk met dezelfde nijdigheid als zijn eigene; zij getuigen niet van een vrije geestesvlucht, gericht op de hoogste doeleinden van het menschelijk bestaan; zij zijn geheel omperkt binnen den gezichtskring der staatkunde, maar ze toonen een scherpte van blik, die de te verwachten gevolgen tot in de verste verte voorziet, die onder het mogelijke het uitvoerbare, onder velerlei goeds het betere en het beste weet te onderscheiden en vast te stellen. Richelieu stelde er zijn eer in, dat de koning hem volgde door eigen overtuiging, niet uit ontzag voor zijn autoriteit. Door uitvoerige uiteenzetting en strenge gevolgtrekking tracht hij hem den raad te doen aannemen, dien hij hem geeft. Al deze memories zijn vervuld van één enkele gedachte, die zich in steeds grooter uitbreiding van gezichtskring en bedoeling ontwikkelt: verheffing der monarchie boven allen partikulieren wil, uitbreiding van Frankrijks gezag in Europa. Nooit heeft een staatkunde zijn doeltreffendheid door schitterender resultaten bewezen; hij is meester geworden over al zijn vijanden.

Nog steeds echter dacht hij niet zijn doel bereikt te hebben, noch persoonlijk, noch wat betrof de aangelegenheden der wereld of die van Frankrijk; nog steeds bestuurde hij het schip van staat met vérvooruitzienden blik en met zijn gewone zekerheid, toen hij in December 1642 aan een hernieuwden aanval zijner kwaal bezweek. Hij heeft op zijn sterfbed verklaard, dat hij nooit een vijand heeft gehad, ten ware het een vijand was van den staat. De identificeering zijner persoonlijke belangen met

die van den staat, die zijn kracht had uitgemaakt in zijn leven, begeleidde hem ook tot in den dood. „Er is" zeide Lodewijk XIII, toen hij het bericht van zijn dood ontving, „er is een groot staatsman gestorven;" een uiting van persoonlijk leedwezen is niet van hem vernomen. In dit woord ligt de verklaring of de verontschuldiging van zijn geheele houding gedurende zijn leven.

Hoe dan ook tijdgenooten en nageslacht over Richelieu hebben gedacht, zij het in bewondering of in haat, in afschuw of in vereering, hij was een man, die zijn eeuw met het stempel van zijn geest heeft gemerkt. Aan de Bourbonsche monarchie had hij haar wereldpositie verschaft. Het tijdperk van Spanje was voorbij, het tijdperk van Frankrijk was ingeleid.

Tot hen, die tot den kardinaal persoonlijk in de nauwste betrekking stonden, behoorde Francois Leclerc de Tremblai, die als lid van de Capucijnerorde pater Jozef heette. Hij was reeds in krijgsdienst geweest, voor hij in de orde trad, en had vervolgens een buitengewone werkkracht getoond als prediker, als missionnaris en als professor. Bovendien was hij een heftig vervolger van elke afwijking van 't Katholicisme, 't zij binnen of buiten de kerk. Zoodoende had hij zich een groot aanzien als geestelijke verworven en tevens had hij door handigheid, gepaard aan een streng uiterlijk, grooten invloed verkregen op de belangrijkste persoonlijkheden van 't hof: Richelieu had zijn wederopkomst gedeeltelijk aan hem te danken [1]). Oorspronkelijk hadden zij elkaar

[1]) „Wederopkomst." De kardinaal had n.l. al vroeger in den koninklijken Raad gezeten. Hij was opgekomen als beschermeling van de koningin-moeder. Zijn benoeming in 't jaar 1624 beteekende dan ook een verzoening tusschen moeder en zoon. Die verzoening was van korten duur. Toen opnieuw strijd uitbrak, bleef Richelieu vastberaden aan de zijde van den koning.

in geestelijke aangelegenheden leeren kennen en waren ze in nauwere betrekking tot elkaar getreden; later stond de pater ook in wereldlijke kwesties den kardinaal ter zijde. Door den generaal der orde en door den paus liet hij zich hiertoe dispensatie verleenen. Met nog drie andere Capucijners, in wier onderhoud door den koning werd voorzien, vormde hij toen een soort ministerieel bureau voor de geheime aangelegenheden van diplomatieken, van geestelijken en zelfs van militairen aard, waar de zaken in zooverre werden voorbereid, dat de kardinaal er kennis van kon nemen en kon beslissen. Dikwijls arbeidde pater Jozef met hem samen. Te Rueil werd een woning te zijner beschikking gehouden, evenals in de koninklijke sloten te St. Germain, te Fontainebleau, en zelfs in 't Louvre. Zijn invloed op den koning wendde hij geheel aan naar de wenschen en 't inzicht van den kardinaal, wiens partij hij in alle opzichten voorstond. „Wij moeten," zeide hij eens met betrekking tot hertog Bernard[1]), voor wiens besten en onontbeerlijksten vriend hij doorging, „wij moeten onze vreemdelingen bevoordeelen, want zij zijn het, die ons op de been houden." Eens had men hem met den zak op den rug als armen kloosterbroeder langs den weg zien trekken: nu reed hij in een koninklijke koets van paleis tot paleis. De afgevaardigden van vreemde staten maakten hem het hof en waren maar al te zeer teleurgesteld, daar zij zoo dikwijls geen toegang tot hem konden krijgen. De pater was onuitputtelijk in 't ont-

---

[1]) Bernard van Saksen-Weimar (1604—1639), de jongste zoon van een regeerend hertog van Saksen-Weimar (en dus een prins zonder eigen land) is een der meest bekende veldheeren uit den *Dertigjarigen Oorlog*. Toen Gustaaf Adolf van Zweden in Duitschland verscheen, sloot hij zich dadelijk bij dezen aan (1631) en voerde na 's konings dood een tijdlang het bevel over het Zweedsche leger. Nadat Richelieu met de Zweden een verbond had gesloten, voerde Bernard den oorlog tot aan zijn dood nauw verbonden met Frankrijk, en gedeeltelijk voor Fransche rekening.

dekken van uitwegen, 't opsporen van hulpmiddelen; weliswaar bezat hij niet het haast onfeilbare gevoel voor 't geen uitvoerbaar is, dat den grooten staatsman kenmerkt en dat den kardinaal zoo bij uitstek eigen was, — maar te zamen arbeidend, ontwikkelden zij de hoogste intelligentie, die toenmaals in de politieke kwesties werkzaam was. De pater evenwel had, als ik het zoo zeggen mag, niet alleen een stalen verstand, maar ook een stalen voorhoofd; niets bracht hem van zijn stuk, voor alles vond hij verontschuldigingen, het meest weerzinwekkende nam hij zonder eenige aarzeling op zich. Hij had zich begeven in de labyrinthische gangen van een politiek, die voor niets terugdeinst en van een gewelddadigheid, die in 't duister arbeidt. Alle gewetensbezwaren had hij nog verder van zich afgezet dan de kardinaal; niets ter wereld, 't zij dan van geestelijken of van wereldlijken aard, was voor hem van belang, dan de politiek van 't oogenblik. 't Was midden in een onderhoud met een geheimen Spaanschen agent, dat hem de beroerte trof, die hem den dood bracht. Op zijn doodsbed zag hij a. h. w. in den geest den val van Breisach [1]); dit was nu wel niet bepaald bij inspiratie, zooals men aannam, maar in deze dingen, en in deze alleen, ging hij nu eenmaal geheel op en hij wist, dat daar alles tot het uiterste gekomen was; den pauselijken muntius meldde hij het feit als reeds geschied, als iets dat den vrede zou bespoedigen. [2]) De kardinaal zeide, dat hij in hem den man verloor, op wien hij 't meest kon vertrouwen, en aan wien hij het meeste had gehad. In zijn familie rouwde men over pater Jozef.

---

[1]) *Breisach*, gewichtige vesting, nú in Baden. De stad werd n.l. in 1638 door Bernard van Weimar genomen.

[2]) Die uitwerking heeft de val der stad niet gehad: de oorlog duurde nog tien jaren.

IV.

Lord Strafford's Einde.

Met koningin Elisabeth stierf het huis Tudor uit (1603): het krachtige inheemsche geslacht, dat zich zoo nauw had aangesloten bij de belangen van de meerderheid des volks, en bij de anti-Roomsche neigingen, die zoo lang reeds in Engeland leefden. Het erfrecht bracht met JACOB I de Stuarts op den troon, het koningshuis uit Schotland, dat geheel vreemd stond tegenover zijn nieuwe onderdanen. Van de hoog verheven beteekenis der koninklijke macht en der koninklijke rechten hadden de Stuarts vooral geen geringer dunk dan de Tudors. De onbeperkte macht, welke de vorsten op het vasteland zich hadden verworven, kwam — naar hun meening — van Gods- en rechtswege ook hun toe.

De tijd waarin zij kwamen, hun positie en hun wijze van optreden, waren algeheel anders, dan die van hun voorgangers.

De *Standenvertegenwoordigingen* in de Staten van het vasteland waren meest tot onbeduidendheid teruggezonken: in Engeland daarentegen was het *Parlement* in volle kracht blijven bestaan. De rechten, welke het in de Middeleeuwen had verworven, leefden in het bewustzijn van 't volk, al waren zij gedurende den grooten burgeroorlog in de 15e eeuw (de *Rozenoorlog*) en tijdens de regeering der Tudors voor een goed deel in onbruik geraakt. Aan bijna alle was bovendien een kapitale fout verbonden: zij waren lang niet altijd klaar en duidelijk omschreven; het was een open vraag, waar het koninklijk praerogatief ophield en het parlements-privilege begon; hoever of beide zich uitstrekten. Strijd hierover had Elisabeth meestal weten te vermijden: dit viel haar gemakkelijk, want haar belang en dat der natie — zooals beide dat opvatten — viel gewoonlijk samen.

Anders onder de Stuarts. Hun voornaamste streven was, om de staat-

kundige en kerkelijke instellingen, welke de Tudors in Engeland hadden geschapen, verder te ontwikkelen in den zin van vergrooting der koninklijke macht. Daarmee hingen samen hun pogingen, om de verschillende rijken, waarover zij regeerden, tot één grooter geheel samen te verbinden, door bedoelde Engelsche instellingen over te brengen in de andere deelen des rijks. Dit alles stuitte op eigenaardige bezwaren. Alom stiet men op verzet. De Engelschen zoowel als de Schotten, verschillend van afstamming, traditiën en godsdienst (in Schotland was het Calvinisme onder den naam *Presbyteriaansche Kerk* heerschend geworden), waren naijverig op hun zelfstandigheid en eigen rechten, en wilden niet behandeld worden als provinciën van een grooter geheel. Verder maakte de kroon aanspraak op rechten, welke haar werden bestreden; bracht haar staatkunde mee om de *Puriteinen* (de radicale Calvinisten) te vervolgen, de Katholieken met zachtheid te behandelen, — waardoor de anti-Roomsche geest van de volksmassa werd opgewekt. Daarbij kwam, dat de buitenlandsche staatkunde, het niet deelnemen van Engeland aan de godsdienstoorlogen op 't vasteland, in strijd was met de nationale wenschen.
Toen Jacob I stierf (1625) was de verdeeldheid tusschen koning en volk hoog gekiommen: een botsing was moeilijk te vermijden, wanneer het regeeringsstelsel 't zelfde bleef. Hoe de afloop dan zijn zou, was niet te voorzien: de koning stond niet zeer sterk, omdat hij niet over een betrouwbare troepenmacht kon beschikken.
Daar koning KAREL I (1625—1649) met de meerderheid van zijn opeenvolgende parlementen voortdurend in steeds heviger strijd werd gewikkeld, besloot hij ten laatste geen parlement meer bijeen te roepen. Dit was feitelijk absolutisme (1629—1640). De voornaamste ministers, die hem daarbij steunden, waren THOMAS WENTWORTH (later verheven tot Graaf van STRAFFORD) en de aarts-bisschop LAUD van Canterbury. Zij wilden het koninklijk stelsel van eenheid en sterk gezag in 't staatkundige en in 't kerkelijke tot stand brengen. Zij geloofden aan de mogelijkheid van hun welslagen, zoowel als aan het goed recht van den koning en het heilzame van het beoogde doel. Maar evenzeer geloofde de oppositie in haar recht, om tegen „onrecht en onwettige handelingen", tegen het „Papisme" in de kerk, in verzet te mogen komen; vooral Lord Strafford was de man, dien zij met grimmigen haat vervolgde: in hem zag zij een renegaat, daar hij aan haar zijde had gestaan in den strijd tegen een vroegeren gunsteling van den koning.
De uitbarsting kwam, toen Laud de Engelsche kerkelijke instellingen (het Anglicaansche gebedenboek en verschillende ceremoniën) in Schotland invoerde. De Schotten, geleid door hun predikanten en aanzien-

lijken, kwamen in opstand; de regeering wist hun verzet niet te bedwingen; zij maakten zich feitelijk onafhankelijk (1638).

Toen nu de koning poogde hun beweging te stuiten met de krachten van Engeland, kwam het onheil eerst recht goed over hem. Want de gevoelens, welke de Schotten naar de wapenen deden grijpen, leefden in volle kracht ook in Engeland: de groote meerderheid van de middelklasse was afkeerig van de Staatskerk met haar „papistisch" streven en neigde tot een Presbyteriaansche kerkordening; zij was hevig verbitterd over de onderdrukking, welke men ondergaan had, van „onrechtvaardige rechters" en „onwettige belastingen." De Schotsche leiders eischten, dat de mannen, die de onlusten hadden veroorzaakt (dus de voornaamste koninklijke raadgevers) zouden gestraft worden; en dat een Engelsch parlement zou bijeenkomen, opdat zij met koning en parlement van Engeland een duurzamen vrede zouden kunnen sluiten. Daarmede raakten zij aan de Engelsche toestanden.

Inderdaad: ook wanneer men géén vrede met hen wilde, moest er wel een parlement bijeengeroepen worden: om den oorlog tegen de Schotten te kunnen voeren, waren zóó groote geldsommen noodig, dat de regeering die niet in den vorm van eigenmachtig opgelegde belastingen durfde heffen. 't Is onbegrijpelijk, dat zij hoopte, dat het parlement, uit afkeer van de Schotten, dadelijk de noodige sommen zou toestaan: het *Lagerhuis* (bijeengeroepen in April 1640) ging op de koninklijke aanvraag niet in, maar eischte herstel van grieven, vóór het wilde beraadslagen over het toestaan der gevraagde gelden. Pym, vroeger vriend van Strafford, was de woordvoerder. De koning ontbond toen de nauwelijks bijeengekomen vergadering (Mei). De geschiedenis noemt haar *„het Korte Parlement."*

Wat nu? Met de poovere middelen, welke hem ten dienste stonden, bewerkte Strafford, dat de oorlog tegen de Schotten zou worden voortgezet: bijna zonder geld, met een inderhaast bijeengebrachte, onbetrouwbare troepenmacht. Dit is misschien Strafford's grootste fout geweest. Toen kwam de inval der Schotten in Engeland: hier wilden zij hun „recht" zoeken. 't Bleek, dat de koning slechts op zeer weinigen kon bouwen. 't Land was niet meer tevreden te stellen zonder een Parlement: vermoedelijk zou 't ook in weerwil van den koning zijn bijeen gekomen. Karel gaf toe: 3 November 1640 opende hij de vergadering, die vermaard is geworden als *„het Lange Parlement"*. Dit was een volledige nederlaag voor den koning: zijn kerkelijk staatkundig stelsel was hiermee bij voorbaat al gevallen; en tevens was 't de ondergang voor zijn ministers. De oppositie uit het „Korte Parlement" keerde met versterkte gelederen in de nieuwe vergadering terug: geen der leiders ontbrak onder de gekozenen. Wederom onder de beproefde

leiding van Pym, Hampden en hun medestanders, besloot het Lagerhuis om nieuwe pogingen tot vestiging van het koninklijk stelsel voor goed onmogelijk te maken. Daarvoor was in de eerste plaats noodig, dat 's konings raadslieden gestraft werden voor al hun „onwettige" handelingen. Het Lagerhuis diende allereerst bij het Hoogerhuis (waarvan beiden lid waren) aanklachten in wegens „hoogverraad" tegen Strafford en Laud. Beiden werden in den *Tower* gevangen gezet.

De *Commons* [1]) hadden den stadhouder van Ierland [2]) van hoogverraad aangeklaagd, daar hij getracht zou hebben de grondwetten van Engeland omver te werpen en een regeering van willekeur in te voeren. Den 30sten Januari [3]) dienden zij de gronden hunner klacht in 28 artikelen in bij het *Hoogerhuis*. Toen Strafford de artikelen las vatte hij moed. Hij schreef aan zijn gemalin, dat in geen enkel een halsmisdrijf werd genoemd; hij hoopte nog, dat deze onweerswolken zouden overdrijven en dat zij te zamen nog blijde dagen zouden beleven. Zijn positie wordt gekenmerkt door het feit, dat hij van den koning toestemming verzocht en verkreeg, om bij zijn verdediging ook te spreken van de beraadslagingen, die in den geheimen raad hadden plaats gehad, ondanks den door hem afgelegden eed van geheimhouding.

Het werd 22 Maart, alvorens de verhandelingen voor de *Lords* [4]) in Westminsterhall [5]) begonnen. De Lords namen toen naar hun aloude rangorde als gerechtshof de estrade in, die was opgericht in de voorhal van het huis. Ter weerszijden zaten de leden van het Lagerhuis, op amphitheatersgewijs oploopende banken. Men had loges ingericht

---

[1]) *Commons*: verkorting van *House of Commons* = Huis der Gemeenten, Lagerhuis.

[2]) Strafford's voornaamste ambt was: *Lord-Deputy* (hier: stadhouder) over Ierland.

[3]) 1641.

[4]) Verkorting van: *House of Lords* = Huis der Lords, Hoogerhuis.

[5]) Het Parlements-gebouw.

voor toehoorders, voornamelijk voor den koning en de koningin, die met hun gevolg daar verschenen.

Te negen uur 's morgens trad Strafford binnen. De mannelijke uitdrukking van zijn gelaat werd nog verhoogd door de sporen der ziekte, waarmede hij streed; zijn geheele uiterlijk getuigde van vertrouwen in zijn zaak, van ernst en waardigheid.

De verhandelingen der eerstvolgende dagen liepen in 't bijzonder over de Iersche kwesties. Niet zonder een enkele maal zijn kalmte te verliezen in verontwaardiging, antwoordde Strafford op de grieven, die door het Iersche parlement tegen hem waren ingebracht, en die tot de overgelegde bewijsstukken behoorden; want hij meende het land tot dankbaarheid te hebben verplicht. Onder andere verwijten was er één, inhoudende, dat hij zich 24000 pond sterling uit de Iersche schatkamer zou hebben toegeëigend; hij leverde het bewijs, dat de koning hem gemachtigd had Iersche gelden te besteden tot een bedrag van 40000 pond; met nadruk herhaalde hij, dat hij een eerlijk man was. De ernstigste bezwaren rezen naar aanleiding van een doodvonnis, uitgesproken over een der grooten van Ierland, Lord Montnourris. Strafford kon bewijzen, dat het, krachtens de geldende krijgswet, zonder zijn medewerking was geveld, dat het echter op zijn verzoek onuitgevoerd was gebleven; hij had aan den weerspannige alleen de kracht van het staatsgezag willen doen blijken. Veel van wat hem ten laste werd gelegd, waren maatregelen van den *Geheimen Raad* [1]) geweest; enkele dingen waren er ook bij, die de koning uitdrukkelijk zoo had voorgeschreven. Men beschuldigde hem, dat hij aan de besluiten van den Geheimen Raad van Ierland evenveel gezag had willen toekennen als aan de handelingen van het Iersche parlement: hij hield staande,

---

[1]) *Privy Council, Geheime Raad:* tóen tegelijk ministerie en Raad van State, belast met het uitvoerend bewind.

dat aan den Ierschen Geheimen Raad van oudsher grooter gezag was toegekomen dan in Engeland aan den Engelschen, — en dat dit bij een zoo weinig beschaafd volk ook wel het geval moest zijn. Zijn verdediging, die gegrond was op het onderscheid tusschen Iersche en Engelsche toestanden, houdt over het algemeen meer waarheid in dan de beschuldiging, die de gebeurtenissen in Ierland geheel behandelde, alsof zij in Engeland hadden plaats gegrepen. En niet op alle punten wilde of kon Strafford zich rechtvaardigen. Maar hij herinnerde er aan, dat, wat men hem ook met reden kon ten laste leggen, toch slechts onder de lichte vergrijpen kon worden gerangschikt; dat al deze *misdemeanor* [1]) bij elkaar nog geen *felonie* [2]) uitmaakte, en dat felonie, bij honderd herhalingen gepleegd, nog geen hoogverraad werd; dit alles waren geheel onderscheidene zaken.

Met verdubbelde heftigheid keerden zich zijn beschuldigers tegen den invloed, dien hij had uitgeoefend op de Engelsche aangelegenheden, en in verband waarmede hem als vergrijpen werden ten laste gelegd de gewelddadige bedoelingen, waarvan hij in zijn vertoogen blijk had gegeven, de heftige bedreigingen, die hij had geuit tegen de burgers van Londen, toen zij de door hem aangevraagde leening hadden geweigerd [3]), en voornamelijk de raadgevingen, waarmede hij den koning had ter zijde gestaan bij de ontbinding van het laatste parlement [4]). Strafford vertrouwde, dat van dit alles geen bewijzen waren aan te voeren. Maar na eenig dralen werd een geheim document te voorschijn gebracht, dat alle weder-

---

[1]) Misdrijf.

[2]) Trouwbreuk jegens de overheid (In andere beteekenis ook: elke halsmisdaad).

[3]) Dat was gebeurd na de ontbinding van het „Korte Parlement", toen de Schotten de Engelsche grenzen waren overgetrokken.

[4]) Het „Korte Parlement".

legging onmogelijk scheen te maken. Het was het protocol der zitting van den 5en Mei, van de hand van Sir Henry Vane[1]). Vane's zoon, die tot de separatistische partij behoorde, had het gevonden onder de papieren van zijn vader en had het zonder veel gewetensbezwaar aan Strafford's tegenstanders overhandigd! Volgens dit stuk had Strafford op dien dag in zijn ijver, om den koning over te halen tot den oorlog tegen Schotland, hem herinnerd aan de Iersche troepen, waarvan hij zich kon bedienen, en wel in bewoordingen, die, zoo men wilde, geacht konden worden ook op Engeland betrekking te hebben. Wij willen niet stilstaan bij de vraag of Strafford in geval van nood het Iersche leger niet ook naar Engeland zou hebben gevoerd; wellicht is dat bij zijn gezindheid niet eens zoo onwaarschijnlijk; maar in juridischen zin leverde het protocol toch hiervan niet het klaarblijkelijk bewijs: hij zelf ontkende het met de meeste beslistheid. En, in 't algemeen, zoo voegde hij er aan toe, waar moest het heen, indien datgene, wat in 's konings Geheimen Raad werd geuit, half verstaan of misverstaan, aan de leden daarvan als misdrijf kon worden aangerekend? Niemand zou meer den moed hebben, om den koning onomwonden zijn meening te zeggen.

Het was niet te miskennen, dat dit alles veel instemming vond bij de Lords: de algemeene opinie wendde zich ten gunste van Strafford. De behendigheid en de stalen energie, waarmede hij zich tegen een ganschen drom van vijanden verdedigde, had de gemoederen voor hem gewonnen, vooral die der vrouwen, van welke verscheidene de hoofdpunten zijner verdediging opschreven; Strafford's slotrede, waarin hij zelf deze punten samenvatte, bracht bij vriend en vijand diepen indruk te weeg. Inderdaad moet zij een schitterend voorbeeld van juridische welsprekend-

---

[1]) De oudere Vane was lid van den Geheimen Raad.

heid genoemd worden, waarin grondig betoogende uiteenzetting der afzonderlijke punten samengaat met hoog en fier pathos. Hierna zag het er niet naar uit alsof de beschuldigde door de *Lords* zou worden veroordeeld. Ook de rechtsgeleerden zouden dit als ongerechtvaardigd hebben beschouwd; immers niets was hoogverraad, wat niet uitdrukkelijk in de wet van het 25e jaar der regeering van Eduard III als zoodanig was gekwalificeerd [1]). Van toepassing dezer wet bij analogie, waarvan gesproken werd, wilden zij niet weten: zelfs indien kon worden aangetoond, dat Strafford's bedoeling de omverwerping der wetten was geweest, dan was dit toch slechts felonie, geen hoogverraad.

Reeds was echter bij de *commons* een andere wijze voorgesteld, om het doel te bereiken. Men herinnerde zich, dat in vroeger tijden aangeklaagden, die niet op de gewone wijze konden worden veroordeeld, schuldig waren verklaard door de uitspraak der wetgevende macht, door een wet in parlementairen vorm — *bill of attainder* [2]) —, en men oordeelde deze handelwijze volkomen gerechtvaardigd. Immers het parlement had het recht, om voor elk

[1]) *„The Statute of Treasons"* (Wet op hoogverraad), 1352.

[2]) *Attainder* = onteerend vonnis; *bill* = wet. Een *bill of attainder* kon in een der beide Huizen van het Parlement worden voorgesteld, en werd wet, wanneer zij beide huizen was gepasseerd en de koninklijke goedkeuring had verkregen. Het doel was, iemand ter dood te veroordeelen. Daar de wetgevende macht van 't Parlement voor onbegrensd gold, waren bewijzen van schuld niet noodig, tenzij het Parlement daarnaar vroeg. Hendrik VIII, de vader van Elisabeth, gaf aan deze wijze, — om zich te ontdoen van — en te wreken op ministers, die hij haatte, — den voorkeur boven een aanklacht in den gewonen vorm. Bij een aanklacht hield men tenminste aan de rechtsvormen vast: de *Commons* traden dan op als aanklagers, de *Lords* als rechters. 't Meest bekende slachtoffer van een *bill of attainder* vóór Strafford was Thomas Cromwell, minister van Hendrik VIII: hij is zelfs niet in de gelegenheid geweest, een enkel woord tot zijn verdediging te spreken (1540).

voorkomend geval wetten te geven; het kon te allen tijde verklaren, wat hoogverraad was. Bij de overlegging van bovengenoemd protocol nu, hetgeen achteraf geschiedde, schenen de Lords niet ongeneigd, om tegemoet te komen aan Strafford's verzoek, om ook zijnerzijds nieuwe bewijsmiddelen tot zijn verdediging aan te mogen voeren. Maar hierin meenden de Commons een onbehoorlijke begunstiging te moeten zien; op een zekeren morgen verlieten zij Westminsterhall, op heftige wijze hun verontwaardiging te kennen gevend. Toen zij vervolgens 's namiddags vergaderden, was de stemming gunstig voor het voorstel, om den anderen weg in te slaan, welk voorstel reeds was voorbereid en onmiddellijk werd gedaan: de *bill of attainder* werd in eerste lezing behandeld [1]). Men verheelde zich zelve niet, dat men daarmede het Hoogerhuis kon beleedigen en aanleiding kon geven tot een breuk; maar het opgewekte zelfvertrouwen was zoo sterk, dat men zich daarom niet bekommerde; veeleer gaf men openlijk te kennen, dat de Commons, hoewel zij niet Strafford's *peers* [2]) waren, maar zijn beschuldigers, toch het vonnis over hem zouden vellen; hem zelf, en mèt hem al zijn aanhangers zou men tot hoogverraders verklaren.

Op Maandag, den 12en, kwam het in 't Lagerhuis tot een debat over de tweede lezing van de bill. Bij deze gelegenheid was het, dat leden van republikeinsche gezindheid, als Haslerigh en Martin, de leiding namen. Tot nog

[1]) Wetsvoorstellen in de beide Huizen moeten driemaal „*gelezen*" worden. Eerst bij de tweede lezing wordt het „beginsel" besproken. Tusschen de tweede en derde lezing komt de beraadslaging „*in Committee*" (dit Comité is meestal het geheele Huis): de afzonderlijke artikelen worden dan besproken en dikwijls nog veranderd. Bij de derde lezing valt het aannemen of verwerpen van het voorstel.

[2]) „*Peers*" (= gelijken): de leden van den Engelschen Rijksadel; dus ook leden van het Hoogerhuis. Zij kunnen alleen voor 't Hoogerhuis zelf terecht staan.

toe waren de leiders niet voor dezen weg geweest; noch Pym, noch Hampden: zij wilden het niet laten komen tot een breuk met het Hoogerhuis, waar de stemming eveneens zeer geprikkeld was, en hoopten nog, dat dit zich zou schikken. Tot een definitieve beslissing kwam men ook ditmaal niet. Wel werd tot de tweede lezing besloten, en werd deze twee dagen later, in de volgende zitting, ook gehouden; maar, nadat opnieuw lange en moeilijke debatten waren gevolgd, besloot men toch, dat het huis als *Committee* tegenwoordig zou zijn bij de vertoogen van Strafford's verdedigers, omtrent de toepasselijkheid van den inhoud der wetten op zijn proces.
Deze vertoogen hadden den 17en April plaats. *Attorney* [1]) Lane betoogde, dat het statuut van Eduard III, waarbij de feiten werden omschreven, die als hoogverraad waren te beschouwen, in dit geval noch naar de letter, noch door interpretatie, in toepassing kon komen. Voornamelijk hadden de Commons zich beroepen op het aan 't statuut toegevoegde *proviso* [2]), volgens 't welk alles, wat in de toekomst het parlement voor verraad zou verklaren, als zoodanig zou worden gestraft. De *attorney* toonde aan, dat deze bepaling, nadat zij bij de wisseling der partijen in 't parlement de meest weerzinwekkende gevolgen had gehad, in 't eerste jaar der regeering van Hendrik IV [3]) geheel in den vorm was afgeschaft; want een ieder had haar als een zwaard boven zijn hoofd zien zweven. Voornamelijk dit laatste argument scheen den Lords van bebeteekenis; zij waren van oordeel, dat zij niet eens het recht hadden, om buiten de letter van het statuut van Eduard III te gaan.
De Commons hoorden dit zwijgend aan; maar zij kregen

[1]) *Attorney General* (*attorney* = gemachtigde, procureur): de titel van den eerste der beide Engelsche kroon-advocaten.
[2]) *Proviso* = voorzorgsmaatregel (Eng.).
[3]) 1399.

den indruk, dat, wilde Strafford veroordeeld worden, dit slechts door hen zelf kon geschieden. Weer terugkomend op hun *bill*, hielden zij zich in de eerste plaats bezig met de vraag, of werkelijk reeds de bedoeling, om de wetten omver te werpen, als verraad mocht worden beschouwd. Selden [1]) merkte op, dat er volgens het statuut maar één oogmerk bestond, dat als hoogverraad kon worden gekwalificeerd, en wel het oogmerk, om den koning te vermoorden; zelfs het plan, om de wapenen tegen hem op te vatten, was naar de wet geen hoogverraad; hoe kon dan de poging, om de wetten omver te werpen, als zoodanig worden beschouwd? Men heeft hem o.a. geantwoord, dat het oogmerk den koning te vermoorden juist dáarom hoogverraad was, wijl deze handeling de omverwerping der wetten zou insluiten. Kortom, men kwam tot het besluit, dat de poging, om de wetten omver te werpen, als hoogverraad moest worden beschouwd. Nog éénmaal werden vervolgens de feiten nagegaan, die tegen Strafford werden ingebracht. De Commons namen aan, dat zijn gewelddadigheden in Ierland, zijn aanzetten tot den oorlog tegen de Schotten, de woorden, die hij bij de ontbinding van het laatste parlement zou hebben geuit, afdoende waren bewezen. In 't algemeen echter hechtten zij niet eens veel waarde aan de juridische vaststelling der afzonderlijke punten van beschuldiging. Gelijk een der leden zeide: men vroeg niet hoeveel duim een man moest meten, om groot of klein genoemd te worden: dit beoordeelde men door hem aan te zien; evenzoo was het in dit geval: men onderzocht niet,

[1]) Selden (1584--1654), een der meest waardige figuren uit de Engelsche revolutie. Hij was steeds in de oppositie tegen den koning en Strafford, zoolang dezen machtig waren en naar zijn inzien onwettig handelden. In 't Lange Parlement behoorde hij tot de zeer gematigden In de wetenschap is hij bekend door zijn boek (*Mare clausum*, = gesloten zee), waarin hij zich verzette tegen de denkbeelden van Hugo de Groot (in diens werk *Mare liberum*, = vrije zee).

hoeveel onwettige handelingen te zamen de misdaad van hoogverraad uitmaakten; maar men zag duidelijk in, dat deze misdaad was begaan. Nog eenmaal verhief zich hiertegen Lord Digby, vroeger zelf een van Straffords heftigste tegenstanders. Opnieuw verklaarde hij hem voor den gevaarlijksten man in Engeland; opnieuw verklaarde hij, dat er geen twijfel bestond aan zijn bedoeling om een tyranniek bestuur in te voeren in het land; maar het plan, om Engeland ten onder te willen brengen met Iersche troepen, waarvan men hem beschuldigde, was niet bewezen; als verrader kon men hem niet veroordeelen. Hij waagde het woord, dat men daarmede een gerechtelijken moord zou begaan. Met al zijn welsprekendheid echter bereikte hij slechts, dat hij op zich zelf den schijn van verdenking laadde. Met 204 tegen 59 stemmen werd de *bill of attainder* in het Lagerhuis aangenomen. Alleszins merkwaardig is de rechtvaardiging van deze handelwijze, die Oliver St. John den 29en April in een groote samenkomst met het Hoogerhuis, die ook door den koning werd bijgewoond, ten beste gaf. Hij legde den meesten nadruk op de machtsvolkomenheid van het parlement op het gebied der wetgeving, krachtens welke het niet, gelijk de lagere rechtbanken, was gebonden aan de gegeven wetten, doch gerechtigd was, om in voorkomend geval nieuwe wetten te maken: alleen door de eischen van het algemeen welzijn mocht het zich daarbij laten leiden; het parlement was het staatkundig lichaam, dat allen omvatte, van den koning tot den bedelaar; het kon ten bate van het algemeen over elk afzonderlijk beschikken, een ader openen om het bedorven bloed te verwijderen. Wel had men beweerd, dat de wet er zijn moest vóór de schuld er kon zijn, dat, waar geen wet was, ook geen overtreding hiervan mogelijk was; maar dat kon niet gelden voor hem, die alle wetten omver had willen werpen: mocht er ook voor hazen een jachtrecht bestaan,

wolven doodde men, waar men ze vond; Strafford had geweten, dat het Lagerhuis het recht had van leven en dood. Strafford had gemeend naar de bestaande wetten geoordeeld te zullen worden; met omzichtige bedachtzaamheid had hij zich steeds gehoed, deze zoodanig te schenden, dat hem een halsmisdrijf ten laste kon worden gelegd. Nu echter stelde zich een macht tegenover hem, die zich aan de letter der statuten niet gebonden achtte, en die het als haar goed recht beschouwde, niet alleen zijn daden, maar ook zijn oogmerken te straffen.

Toen hij de rede van St. John hoorde, wist hij, dat hij verloren was: hij hief zijn handen boven 't hoofd, als wilde hij den Hemel om redding smeeken.

Nog was zijn zaak niet ten volle beslist; maar om hem te redden, hadden omstandigheden zich moeten voordoen en wegen moeten worden ingeslagen, die buiten alle regelmatig staatsbestuur gingen. En bij de heftige beroering, die door de groote vraag, waarmede men zich bezighield, werd teweeggebracht, is werkelijk nog éénmaal een oogenblik gekomen, waarop een ommekeer in dezen zin mogelijk scheen; en wel in verband met de inwendige verwikkelingen van staat en hof.

Inmiddels had de koning er ernstig over gedacht om alle gewichtige plaatsen in het staatsbestuur te verleenen aan mannen, die behoorden tot de meerderheid in het parlement, aan Pym, Hollis, e. a. Ook in de buitenlandsche staatkunde wilde hij een nieuwe richting inslaan: aansluiting zoeken bij Frankrijk, front maken tegen Spanje. In verband daarmede werd een huwelijksverbintenis beraamd met het huis van Oranje [1]. Maar aan de groote concessie, welke Karel aan de meerderheid wilde verleenen, stelde hij als onafwijsbare voorwaarde, dat noch Strafford mocht worden veroordeeld, noch tot afschaffing van de bisschoppelijke instellingen mocht worden besloten; de nieuwe ministers moesten hem beschermen tegen verdere aanvallen.

Dit alles ging evenwel lijnrecht in tegen de stroomingen in 't volk

[1] N.l. van Willem, den zoon van *stadhouder* Frederik Hendrik (den lateren stadhouder Willem II) met Karel's dochter Maria.

't bleek onmogelijk, een dergelijke overeenkomst tot stand te brengen; en de natuurlijke tegenstellingen werden er des te scherper door. De koningin, een zuster van Lodewijk XIII van Frankrijk, voelde zich beleedigd over de besluiten van het parlement tegen de Roomsch-Katholieken: was zij niet naar Engeland gekomen, om hun lot te verzachten? Dit was werkelijk een voorwaarde van haar huwelijksverdrag. En 't opgewonden volk eischte handhaving van de wetten zonder eenige genade!

In Februari 1641 was de koningin van plan naar Frankrijk te reizen: zij wilde steun zoeken bij haar broeder, den koning. Dit was den leiders van het Parlement onaangenaam. Maar evenzeer was dit het geval met kard. Richelieu, den eersten minister: hij hechtte meer aan de vriendschap van het parlement, dat de macht immers in handen had, dan aan die van het hof. Hij wist de reis naar Frankrijk te beletten.

Stil zitten wilde de koningin evenwel niet. In 't leger — vooral onder de officieren — heerschte groote ontevredenheid tegen het parlement: ook kwam onder een groot aantal Engelsche en Schotsche edelen een loyale geest tot uiting; de Katholieken hadden zeer ernstige grieven. Daarop bouwend werd door aanhangers van de koningin een reactie beraamd tegen het parlement. Zij wilden den Tower bezetten, Strafford bevrijden en aan 't hoofd van het leger stellen. Ook de Lords, die de *bill of attainder* hielden voor een aanslag tegen hun rechten, waren misnoegd.

Nog was niets beslist, toen 't plan verraden werd, en juist daardoor een geweldig wapen werd in de handen van het Lagerhuis.

Nog dacht de koning er niet aan, om zijn of Strafford's zaak op te geven. Zaterdag, den 1en Mei, heeft hij nog verklaard, dat hij weliswaar Strafford nooit meer in zijn raad noch in zijn omgeving zou dulden, maar des doods achtte hij hem niet schuldig, en de Lords schenen het hierin met hem eens te zijn. Evenmin vond men het noodig, om op de voorstellen aangaande de bisschoppen in te gaan. Zondag, den 2en Mei, werd in Whitehall [1]) het huwelijk gevierd van den jongen prins van Oranje met prinses Maria van Engeland, die evenwel pas tien jaar oud was en nog in Engeland zou worden gehouden.

---

[1]) *Whitehall:* het toenmalige koninklijke paleis.

Karel zelf leidde de ceremoniën met takt en welgemoed; met zijn nieuwen schoonzoon scheen hij zeer in zijn schik. Nog eenmaal werden de hoogste personen met den ouden ijver omstuwd door een talrijke hofhouding. Maar terzelfder stonde schalden in de stad vanaf de kansels heftige woorden over de noodzakelijkheid om gerechtigheid te oefenen tegen de hooggeplaatste misdadigers; onheilspellende geruchten verbreidden zich en hielden een ieder in spanning. Den volgenden morgen, op Maandag den 3en Mei, leverde Westminster een woelig schouwspel op. Om in de hangende kwesties hun wilsuiting in de weegschaal te leggen, waarmee reeds éenmaal zooveel was bereikt [1]), waren duizenden petenten naar de gebouwen van het parlement getrokken; de leden van het Lagerhuis, die zich bij de *bill of attainder* niet hadden aangesloten, de ongewilde lords, werden, zoodra zij zich vertoonden, met beleedigingen en gejoel ontvangen. Toen nu de zitting van het Lagerhuis zcu worden geopend — het gebed was gehouden — wachtte alles in diep stilzwijgen. Men had een voorgevoel van wat er komen ging: de poging van den *Clerk* [2]), om een onbeteekenende zaak ter tafel te brengen, werd met hoongelach begroet. Na eenigen tijd werden de deuren gesloten en John Pym verhief zich, teneinde mededeelingen van den meest ernstigen aard te doen. „Wanhopige aanslagen tegen het parlement en tegen den binnenlandschen vrede," zoo zeide hij, „werden binnens- en buitenslands voorbereid; men wilde het leger aanvoeren tegen het parlement, den Tower bezetten, Strafford bevrijden; daartoe was een overeenkomst

[1]) Eenige weken tevoren scheen het Lagerhuis, na lange debatten, een verzoekschrift te zullen afwijzen, dat tegen het bestaan der bisschoppelijke waardigheid was gericht: 15000 petenten hadden het onderteekend. Toen hielden eenige duizenden onderteekenaars een optocht in Westminster, tengevolge waarvan besloten werd, dat de zaak nader behandeld zou worden.

[2]) In deze beteekenis ongev.: griffier.

gesloten met Frankrijk; eenige personen uit de naaste omgeving der koningin waren ten nauwste in 't komplot betrokken."

Pym kon weten, en wist ook, dat de Fransche regeering op geenerlei wijze geneigd was, om partij te trekken voor de koningin. De leiders van het parlement hadden immers gezamenlijk kardinaal Richelieu hun dank betuigd, omdat hij de reis der koningin had verhinderd. Wij willen in 't midden laten, of Pym door den schijn der omstandigheden en het gerucht er toch toe was gebracht om te gelooven aan de mogelijkheid van een samengaan der Fransche regeering met de koningin, dan wel of het hem slechts raadzaam voorkwam, om anderen hiervoor bezorgd te maken. Zijn rede wekte de meening op, als ware een komplot in wording ter omverwerping van 't parlement en van den protestanten godsdienst, een komplot waaraan men met alle krachten der natie weerstand moest bieden. Vooral de buiten de poorten verzamelde menigte kreeg dezen indruk, toen haar een vaag verslag van Pym's onthullingen bereikte. In avontuurlijke overdrijving gingen zij van mond tot mond. Men had een komplot ontdekt, even erg of nog erger als het *Buskruitverraad* [1]; men was van plan geweest om de leden van het parlement, en zelfs al Strafford's tegenstanders onder de burgerij te vermoorden. Dat daarbij gerekend was op den Tower, die de stad beheerschte, wekte onbeschrijfelijke opgewondenheid. Tusschenbeide hoorde men schreeuwen: „naar Whitehall"; soms scheen het, als wilde de menigte zich tegen den Tower wenden, om dien te bestormen.

De leiders van 't Lagerhuis maakten kalm gebruik van den opgewonden staat der gemoederen Zij ontwrongen den koning nog meer van zijn

[1] Het *Buskruitverraad* (*Gunpowder Plot*) was — in 1605 — een poging van een aantal wanhopige en in hun verwachtingen teleurgestelde Katholieken, om koning Jacob I en 't *Parlement* in de lucht te doen vliegen.

macht. Men ontnam hem al gedeeltelijk zijn gezag over het leger en de vestingen (den Tower b.v.), en nam een wet aan, die inhield, dat het Parlement niet door den koning alléen mocht worden ontbonden. En Strafford was nu een verloren man.

De Lords hadden de onlusten aangegeven als de reden, waarom zij niet onmiddellijk konden instemmen met de *bill of attainder*; maar de voortdurende angst, waarin men leefde, maakte langeren tegenstand toch onmogelijk. De zittingen werden in hoofdzaak nog slechts bezocht door diegenen, wier aristokratische gezindheid zich van den aanvang af niet had kunnen vereenigen met praerogatieven, gelijk Strafford die voor de regeering verlangde. En toen nu nog een advies inkwam van de *Kings-bench* [1]), volgens hetwelk Strafford op grond der door de Lords als bewezen aangenomen punten ongetwijfeld wegens hoogverraad behoorde terecht te staan, verstomde ten laatste het verzet: de bill werd in 't Hoogerhuis met een meerderheid van zeven stemmen — 26 tegen 19 — aangenomen.
Een deputatie uit de Lords begaf zich onmiddellijk naar den koning, om hem te wijzen op het gevaar, dat met een verwerping der bill verbonden was en zoodoende ook hem tot goedkeuring te bewegen. Het was op Zaterdag, den 18en Mei te acht ure. In den namiddag werd hem de bill tegelijk met die over het recht van ontbinding van het Parlement door de beide huizen gezonden; men verzocht onmiddellijke goedkeuring; een paar duizend menschen hadden zich rondom Whitehall verzameld, om het antwoord te vernemen. Tot hun teleurstelling stelde de koning zijn beslissing uit tot Maandag. Den volgenden Zondag had hij een allermoeilijkst besluit te nemen. Want wat werd er niet van hem verlangd! Als een halsmisdaad zou hij moeten erkennen, dat zijn wil, zijn eigen bedoelingen ten uitvoer waren gebracht. Juist hierdoor werd volkomen

[1]) *King's Bench:* een Hooggerechtshof voor crimineele zaken.

gekenschetst het staatkundig streven, om de kroon af te scheiden van haar raadsmannen en dezen afhankelijk te maken van een ander gezag dan dat des konings, door hen te onderwerpen aan dat van het parlement. Karel I had verklaard, dat hij den aangeklaagde niet schuldig achtte aan hoogverraad: hij had zijn woord gegeven, niet te zullen dulden, dat hem eenig leed wedervoer, dat hem een haar op zijn hoofd werd gekrenkt. Moest hij nu toch zijn goedkeuring hechten aan zijn terechtstelling? Voorwaar een gewichtig moment voor den koning! Welk een roem zou zich niet hechten aan zijn nagedachtenis, als hij had gehandeld naar zijn overtuiging, als hij onwrikbaren zedelijken moed had gesteld tegenover het opdringen der menigte! Want daarvoor was hij koning en bezat hij het recht, om besluiten van het parlement goed te keuren of te verwerpen; dit was het grondbegrip der staatsinrichting. Maar onder de vijf bisschoppen, die hij naar aanleiding dezer gewetensvraag rondom zich verzamelde, was er toch slechts één, die hem aanraadde zijn eigen overtuiging te volgen. De anderen hielden hem voor oogen, dat het niet 's konings taak was, zich een persoonlijke meening te vormen omtrent de rechtmatigheid eener rechterlijke uitspraak: feiten, die Strafford zelf had erkend, waren ten slotte als misdaad van hoogverraad gekwalificeerd; naar dit oordeel kon hij zich schikken, zonder van de juistheid ervan overtuigd te zijn: immers het was een vonnis van de *Kings-bench* en de *assisen* [1]). Dit was waarschijnlijk de bedoeling van bisschop Williams, als men hem de leer toeschrijft, dat een koning een dubbel geweten had, één als publiek persoon, één als partikulier. Wat hij als partikulier niet doen zou, mocht hij doen als koning. Maar dit was toch het beginsel van de bepalingen der grondwet, dat de persoonlijke overtuiging in dit allerhoogste ressort een negatieven invloed zou kunnen uitoefenen. De genoemde

[1]) De *Assisen:* de Gezworenen-gerichten.

onderscheiding moet beschouwd worden als een hoon tegen het wezen der kroon: zij brengt haar vernietiging als vrije staatsmacht mede. Koning Karel voelde dat wel: zijn gansche leven door heeft hij het als een zijner groote misstappen beschouwd, dat hij in deze zaak niet gehandeld heeft naar de uitspraak van zijn geweten. Maar men smeekte hem, om niet zich zelf, zijn nakomelingen, zijn huis ongelukkig te maken terwille van een enkel mensch: de vraag was niet of hij Strafford wilde redden, maar alleen of hij niet met hem wilde ten onder gaan. Men zeide hem, dat de beweging, in de stad ontstaan, zich reeds voortplantte op het platteland; uit alle graafschappen zou men aanrukken, om zich te vereenigen met de menigte in de stad. Uit den brief van één der best ingelichten en geestverwanten blijkt, dat men er in 't Lagerhuis over gedacht heeft, ingeval van 's konings weigering zich te wenden tot de gemeenten des lands. En wat de aan den stadhouder van Ierland gedane beloften betreft, men legde hem een brief voor, waarin deze hem van die beloften ontsloeg en er veeleer op aandrong om de rampen te vermijden, die van een verwerping der bill het gevolg zouden zijn, en om hem, den schrijver, uit den weg te ruimen, daar hij aan een verzoening van den koning met zijn volk in den weg stond.

Zoo geschiedde het, dat de koning den 10en Mei aan Lord Arundel en den Grootzegelbewaarder opdracht gaf, om zijn koninklijke goedkeuring van de *bill of attainder* uit te spreken. Den volgenden dag deed hij nog een poging, om van den weg der gerechtigheid op dien der genade terug te keeren. Zou het niet beter zijn, zoo vroeg hij, om Strafford levenslang gevangen te zetten, met de bepaling, dat hij zijn leven onvoorwaardelijk en voor goed zou hebben verbeurd, door elke bemoeienis met 's lands zaken en door elke poging tot vluchten. Hij vroeg bij de Lords aan, of dit mogelijk zou zijn; zij

antwoordden hem, dat hij daarmede zich zelf, zijn kinderen en zijn gemalin in gevaar zou brengen. Want de algemeene stemming in 't parlement en in de stad was voor geen verzachting van straf te vinden. Zonder deze concessie scheen het voor den koning haast onmogelijk om langer te blijven regeeren.

Bij het bericht van 's konings besluit tot toegeven, riep Strafford uit, dat niemand moest vertrouwen op vorsten, die toch slechts menschen waren[1]). Zelfs heeft men de echtheid van den bovenvermelden brief ontkend, die door anderen zou zijn gesteld, om 's konings persoonlijke gewetensbezwaren weg te nemen; een grondig onderzoek der feiten intusschen maakt aan allen twijfel een einde. Terwijl Strafford de in de woorden der Schrift[1]) uitgesproken ervaring met zijn voorbeeld bevestigde, heeft hij zelfs, met het oog op de algemeene omstandigheden en de mogelijke gevolgen, zelve den raad gegeven tot het laatste woord, dat daartoe noodig was.

In plechtige stemming begaf Strafford zich naar zijn schavot. Onderweg zag hij Laud, die zich op zijn wensch aan het venster zijner gevangenis vertoonde. Deze kon geen woord uitbrengen; Strafford riep hem een vaarwel toe en voegde er den wensch bij, dat God zijn onschuld zou mogen beschermen. Want nog altijd twijfelde hij er geen oogenblik aan, of hij had met het volste recht 's konings wil uitgevoerd en diens praerogatieven doen gelden; hij bleef er bij, dat hij noch de parlementaire staatsinrichting had willen opheffen, noch ook de Protestantsche kerk bepaald in gevaar had willen brengen; op het oordeel van latere geslachten beriep hij zich niet: als ware hij zich bewust geweest, dat de groote tegenstellingen in den loop der tijden zich voortplanten van geslacht op geslacht[2]);

---

1) Psalm 146, 3: „Vertrouwt niet op prinsen, op des menschen kind, bij hetwelk geen heil is."

2) Deze woorden hebben een algemeene beteekenis. Toch zinspeelt

een rechtvaardig oordeel verwachtte hij eerst in het hiernamaals.

Zulke oogenblikken zijn noodig, om de innerlijke onafhankelijkheid eener krachtige persoonlijkheid van het succes en het oordeel der wereld te doen uitkomen.

Zijn schuld was uitsluitend van staatkundig karakter; hij had er 't meeste toe bijgedragen, om den koning in de verwikkelingen te brengen, waarin deze zich thans bevond; ongetwijfeld in de meening, dat hij aldus zijn plicht deed, maar toch met onbedachtzamen ijver. En evenzeer was ook zijn terechtstelling een staatkundige handeling; zij was de belichaming van de nederlaag, die hij had geleden, en waartoe hij de aanleiding had gegeven; van de heerschappij der denkbeelden, waartegen hij op leven en dood had gestreden.

RANKE hier klaarblijkelijk op den invloed, welke door den strijd der twee groote staatkundige partijen in Engeland, de *Whigs* en de *Tories*, ook op de historie is uitgeoefend. De Whigs waren de geestelijke erfgenamen van Strafford's vijanden, verdedigers der parlements-rechten; de Tories waren de voorstanders van een krachtig koningschap. Tot in de 19de eeuw viel 't de Engelsche geschiedschrijvers moeilijk, onbevangen over Strafford te oordeelen, daar zij meestal bewust of onbewust tevens partijman waren. Duidelijk laat b.v. Macaulay zich door zijn Whig-overtuigingen beheerschen, ook in 't weinige, dat hij van Strafford zegt (*Hist. of England; Two-volumes-edition*, I. 43).

V.

De Groote Keurvorst en de Brandenburgsche Stenden.

Van de grootere Duitsche staten, die deel heetten te zijn van het Heilige Roomsche Rijk, stond in Noord-Duitschland Brandenburg, onder het Huis-Hohenzollern, langen tijd in belang achter bij Saksen. Dit veranderde in de 17e eeuw. Met de regeering van den *„Grooten Keurvorst"* Frederik Willem (1640—1688) wordt Brandenburg steeds meer de belangrijkste staat in het Noorden van Duitschland. 't Land van den keurvorst was een wonderlijk verdeeld gebied: 't bestond uit een aantal verspreid gelegen stukken en stukjes in de Noord-Duitsche laagvlakte. 't Hoofdland Brandenburg lag in 't midden: veel verder oostwaarts, door Poolsch gebied er van gescheiden, lag het hertogdom (Oost-)Pruisen, dat een leen was van Polen en dus niet tot het keizerrijk behoorde. Geheel in 't westen, aan en bij den Rijn, lagen Kleef en Mark. Bij de groote landverdeeling bij den vrede van Munster had het keurvorstendom eenige waardevolle aanwinsten gekregen: Oost-Pommeren, Maagdenburg en het verder verwijderde Minden. Aan alle zijden werd het Brandenburgsche gebied door machtige buren omringd. In West-Pommeren had Zweden — toen een groote mogendheid — een positie gekregen, die het tot Brandenburg's natuurlijken vijand maakte: dit land met Stettin, de havenstad aan de Brandenburgsche rivier de Oder, had Zweden weten te verkrijgen, terwijl de keurvorst van ouds daarop een goed recht had. Hier drong Zweden Brandenburg weg van de Oostzee, gelijk 't aan de Oostkusten met Rusland en Polen deed. Ten zuiden van Brandenburg lagen keizerlijke erflanden; in 't westen lag Frankrijk in gevaarlijke nabijheid van het Kleefsch-Marksche gebied. Deze blootgestelde ligging aan de zelfkanten van het rijk maakte een altijd waakzame politiek en een

steeds slagvaardige strijdmacht beslist noodzakelijk. Dit begreep ook de keurvorst. Zijn onderdanen begrepen het evenwel niet. De bewoners van zoo wijd en zijd verspreide gewesten hadden volstrekt het besef niet, dat zij bijeen hoorden. De Groote Keurvorst wilde zijn landen niet alleen gaarne ongeschonden bijeen houden, maar voelde tevens — door de ongelukkige ligging van zijn gebied daartoe gedrongen — de begeerte naar uitzetting der grenzen. Hij wilde verder de verstrooide brokken en brokjes tot één welgeorganiseerd geheel maken. Daarvoor hadden de onderdanen geen begrip. Niemand keek verder, dan het eigen nauwbegrensde kringetje toeliet; en meestal viel dit nog niet eens samen met de grenzen van het eigen gewest, veel minder dus met die van den staat. De onderdanen droegen niet gaarne de lasten, welke de vorst hen wilde opleggen: wat een verontschuldiging vindt in de rampen, welke de Dertigjarige oorlog over het land had gebracht. — Frederik Willem mag in alle opzichten tot de groote regenten gerekend worden. Hij heeft in zijn staat de grondslagen gelegd, waarop de latere heerschers hebben voortgebouwd. Alles wat Brandenburg-Pruisen later uitnemends bezit, is door hem begonnen. In 't binnenland heeft hij de *absolute regeering* gevestigd tegenover den onwil der stenden. Stellig mag dit een vooruitgang worden genoemd: de groote massa van 't volk vond in den landsheer een beschermer tegen den druk van de patriciërs in de steden en van den adel op 't platte land. Eerst moest de keurvorst de Kleefsche stenden, daarna die van Brandenburg en eindelijk die van Pruisen naar zijn wil buigen. 't Moeilijkst is deze strijd in 't laatste gewest geweest. Frederik Willem is de eigenlijke grondlegger van het Pruisische leger: voortaan had alleen de vorst 't recht om troepen te werven en te onderhouden. Tot nog toe waren de officieren tamelijk zelfstandige „soldaten-leveranciers": nu werden ze staats-ambtenaren. Met landsvaderlijke zorg beijverde zich de Groote Keurvorst voor het stoffelijk welzijn van zijn onderdanen: hij bevorderde den landbouw, lokte vreemde kolonisten in menschen-arme streken, groef kanalen en steunde het handwerksbedrijf. Hij heeft ook de grondslagen gelegd voor een stelselmatig landsbestuur door goed geschoolde ambtenaren. Tegenover 't buitenland is 't hem gelukt een waardige plaats in te nemen. Meestal nam hij deel aan de groote verbonden, welke in die dagen tegen de overmacht van Lodewijk XIV werden gevormd. Doordat hij van den koning van Polen de opheffing wist te verkrijgen van de leenhoogheid van Polen over Pruisen, stond hij sedert — al was 't maar als hertog van 't kleine Pruisen — als souverein vorst op gelijken voet met de andere vorsten van Europa. Daarentegen is 't hem niet gelukt — tot zijn grievende teleurstelling — om de Zweden uit Voor-Pommeren en Stettin te verdrijven.

De tijden braken aan, waarin allerwege in Europa de voorrechten der Stenden op den achtergrond geraakten: werd niet in Denemarken de onbeperkte monarchie bij plechtig landsbesluit ingevoerd [1]), en in Zweden krachtig bevorderd door een koning, die nu ook eens zijn krachten aan 's lands inwendige aangelegenheden wijdde [2])? En zoo ook vestigde Lodewijk XIV na de woelingen der *Fronde* [3]) een heerschappij, onafhankelijk van parlement en grooten; en in Engeland verheugde zich het herstelde koningschap in krachtigen bloei en zocht het parlement zelf elke toenadering tot de republikeinsche denkbeelden der laatste jaren te vermijden [4]). Waarheen men in Duitschland wilde, ziet men in het destijds zeer geziene handboek van Seckendorf [5]), „*De monarchale staat*", waarin een weg gewezen wordt om tot een verzoening der beide regeeringswijzen te geraken. Aan den vorst wordt daarin de plicht opgelegd, om zijn onderdanen als vrije mannen te behandelen, zijn stenden te hooren en de met deze gesloten overeenkomsten en verdragen in acht te nemen. Tevens echter wordt aan den vorst, daar hij in geestelijke

[1]) De alles overheerschende adel in Denemarken wekte door 't misbruiken van zijn macht een hevige oppositie op bij de andere standen, geestelijkheid en burgerij: koning Frederik III, evenzeer door den adel gedrukt, maakte van die oneenigheid gebruik, om de onbeperkte koninklijke macht te vestigen en af te kondigen (10 Jan. 1661).

[2]) Toen Karel X Gustaaf (1654—1660) aan de regeering kwam, vond hij een totaal ontredderde administratie: koningin Christina had een groot deel der kroongoederen aan den adel, den machtigsten stand, gegeven. De *Rijksdag*, waarin ook de geestelijken, de boeren en de burgers zaten, machtigde den koning tot krachtig optreden tegen den adel: toen hadden de bekende *reducties* plaats, waardoor de verslingerde kroongoederen weer aan den koning kwamen.

[3]) Zie Hoofdst. VII.

[4]) In de eerste jaren n.l. van de *Restauratie* der Stuarts, onder den nog verschen indruk van de voorafgaande regeering.

[5]) 1626—1692. Geschiedschrijver, die als diplomaat verschillende kleine Duitsche vorsten heeft gediend.

en in wereldlijke zaken de orde heeft te handhaven, de rechterlijke, en zelfs de wetgevende macht toegekend; immers moest hij beschikken over de middelen, om zoowel ongehoorzaamheid van binnen, als geweld van buiten te keeren.

Toen nu de keurvorst van Brandenburg ook zijnerzijds maatregelen nam, om aan het landsvorstelijk gezag het overwicht te verschaffen, was het zwaartepunt toch niet zoozeer gelegen in de tegenstelling der leerstellige overtuigingen. Het was een nauwkeurig afgebakende, geheel feitelijke kwestie, voornamelijk van militairen aard.

Immers in de oorlogsgebeurtenissen van dien tijd [1]) was de onbruikbaarheid gebleken der vroegere staatsinrichting, die ook ten grondslag lag aan de landsverdediging. Slechts door geworven troepen waren de groote beslissingen bevochten, en door geworven troepen slechts kon de toestand, gelijk die thans was gevestigd, gehandhaafd worden. De taak van vorst en land beperkte zich tot het erkennen dezer noodzakelijkheid en het vestigen van een nieuw krijgswezen. Reeds sinds eeuwen waren de ridderdiensten op onvoldoende wijze vervuld en de stedelijke lichtingen slechts berekend voor plaatselijken dienst; en zelfs de gelden, die af en toe voor huurtroepen werden ingewilligd, bleken ontoereikend om in de behoefte te voorzien. Slechts een staand leger, gelijk men zich uitdrukte, de *miles perpetuus* [2]), kon hieraan voldoen. Het is echter duidelijk, dat de oprichting van een krijgsmacht, die uitsluitend van den vorst afhankelijk kon zijn, aan dezen laatsten een overwicht moest verschaffen, waarnevens de vrijheden van het stendenbestuur en de voorrechten der ridderschap niet konden blijven gelden. *Miles perpetuus* en de rechten der landsstenden waren met elkander

---

[1]) De Dertigjarige oorlog en de Eerste Noordsche oorlog (1655—1660), waaraan de keurvorst moest deelnemen.

[2]) = Beroepssoldaat (eigenl. altijd aanwezige soldaat); ook: leger.

in strijd; en toch was de eerste onbestaanbaar zonder medewerking der laatste. Het voornaamste streven van den vorst moest zijn, om de stenden te overreden tot de inwilligingen, die voor de krijgsmacht, welke hij niet ontberen kon, noodzakelijk waren.

Van het grootste belang nu was in dezen, in hoeverre de keurvorst hierin zou slagen in het voornaamste zijner landen, in de Mark [1]) Brandenburg. De steden der Mark [1]) hadden gedurende den oorlog zich niet geringe inspanning getroost, om hun vorst te steunen; voornamelijk bij de inlossing der verpande domeinen. Zij rekenden uit, dat in de laatste jaren 4,000,000 taler was opgebracht door gewone belastingen en nogmaals 4,000,000 door buitengewone; maar thans wenschten zij den vrede te genieten, daar het land door misgewas, pest en de wanorde der oorlogstijden was uitgeput. Daartegenover nu stelde de keurvorst de bewering, dat 's lands veiligheid, die de welvaart van elk afzonderlijk beduidde, berustte op de militaire instellingen, op vestingen en troepen; en hij verlangde van hen, dat zij hem de som zouden noemen, waarop hij tot dit doel van hun kant kon rekenen, en tevens de middelen, waardoor men die bijeen dacht te brengen, een ieder naar zijn vermogen. De stenden verklaarden zich niet genegen, hierop een onmiddellijk antwoord te geven, zonder daarmede een weigering te willen uitspreken. De instructie, die zij uit hun verschillende districten hadden meegebracht, luidde, dat zij zich met den keurvorst zouden verstaan over een voor hen aannemelijke som, ten einde in het onderhoud van zijn

[1]) Men bedenke dat Brandenburg van ouds een *Markgraafschap* was, en daarom bij verkorting dikwijls *de Mark* wordt genoemd; 't moet dus niet verward worden met 't bovengenoemde *graafschap Mark* aan de Ruhr, oost van Kleef. — *Keurvorst* was een persoonlijke titel van den landsheer, die evenwel ook toegepast werd op 't land, zoodat men sprak van een *keurvorstendom*.

krijgswezen te voorzien. In overeenstemming daarmede vorderden zij veeleer van den keurvorst, hun de geldsom te noemen, waarmede hij genoegen zou kunnen nemen. Hij had hun gezegd, dat hij zijn kavallerie reeds had afgedankt en de infanterie aanzienlijk had ingekrompen. De stenden waren daarmede nog niet tevreden; ook het voetvolk wenschten zij grootendeels te zien afgedankt, slechts met uitzondering van diegenen, die onvermijdelijk noodig waren voor de bezetting der vestingen. Zij verzochten hem, zijn leger te ontbinden, alle regimenten af te danken, behalve de staven en de voornaamste troepenofficieren, aan geen verdere aanschaffing van geschut te denken; en de troepen, die noodig mochten zijn voor de bewaking van 's lands vestingen, weer tot compagnieën terug te brengen. De vingerwijzing van den keurvorst, dat invoering der accijns, zoowel voor de stenden als voor hem, het geschiktste middel zou zijn, om zich uit de moeilijkheid te redden, wezen zij met beslistheid van de hand. Frederik Willem, die er pas in geslaagd was, den trotschen nek der Kleefsche stenden te buigen [1]), was niet van zins te wijken voor die der Mark, die hij als veel gewilliger kende. Hij antwoordde, dat hij reeds alles gedaan had, wat hij doen kon; maar niemand kon verwachten noch verlangen, dat hij zich geheel van strijdkrachten zou ontblooten; minstens moest hij toch te allen tijde in staat zijn om een overvalling af te weren: als hij 't zoo krap mogelijk uitrekende, kon hij toch met niet minder dan 25000 taler 's maands toekomen: in 't geheel vroeg hij 300000 taler. De stenden toonden zich zeer teleurgesteld over dezen eisch; ze was grooter dan in andere landen voorkwam, vooral grooter dan in die streken, die het Rijk aan vreemde landen had afgestaan; die liet

[1]) Hier hadden de Stenden zich lang en hardnekkig verzet tegen een belastinghervorming, die vooral de plattelandsbevolking verlichting van druk zou brengen.

men nu op adem komen. Maar de keurvorst, zoo zeiden ze, wilde een al te groot gedeelte zijner soldaten behouden, en dat zou hun een ondraaglijke last zijn; de sterkte der troepen moest naar 's lands vermogen worden vastgesteld, en dat volstrekt niet voor eens en voor al. Frederik Willem, die deze verklaring naar toon en naar inhoud ongepast oordeelde, antwoordde niet zonder van zijn misnoegen te doen blijken. Hij, van zijn kant, had de grootste gevaren niet geducht, waar 't gold zijn Marksche landen te beschermen; in tijden van nood had hij het behoud van zijn staat aan de wapenen toebetrouwd; bij voortduring moest hij zich ten strijde bereid blijven houden. 's Vorsten onveranderlijke wil, zijn ongenade (die zij zich, naar zij later zich zelve verweten, hadden op den hals gehaald door de aanstootelijke uitdrukkingen van hun memorie), de herinnering aan den plicht, door rijksdagbesluiten hun opgelegd [1]), — dit alles bracht er de stenden toe, om alsnog de som toe te staan, waarbij de keurvorst ten slotte was gebleven: 20000 taler 's maands. Zij verklaarden zich bereid, om deze onmiddellijk om te slaan in den vorm, waarin tot nu toe de bijdragen waren geïnd.

Zoo gering deze som moge schijnen, zoo drukkend was zij toch toenmaals; en dubbel drukkend werd zij door de wijze, waarop ze in het uitgeputte land werd geïnd. Een al zeer bedroevenden indruk maakt een tabel uit de zeventiende eeuw, waarin het aantal huizen, dat de steden der Mark in den goeden ouden tijd hadden gehad, wordt gesteld naast het aantal, dat na de stormen van den Dertigjarigen Oorlog nog gevonden werd. In vele steden was de helft, in andere twee derden, in sommige vijf zesden

[1]) O. a. door het Rijksdags-besluit van 1663, waarbij de Vorsten en Steden van het Rijk gemachtigd werden, van hun onderdanen een belasting te heffen, om de kosten te dekken van de gezantschappen in den nu permanent zittenden Rijksdag.

der huizen te niet gegaan. Berlijn had geen voorsteden meer en binnen zijn wallen waren de huizen met een vierde verminderd: het telde slechts 300 burgers.

En deze steden nu werden getroffen door den omslag, die gelegd werd op de grondeigendommen der burgers, in 't bijzonder op de huizen. De belasting was niet alleen drukkend, maar zij was een beletsel voor alle verbetering. Wie zou zich een huis bouwen, waar de inkomsten nog ontbraken, en met het zekere vooruitzicht, dat een dergelijke belasting hem zou treffen? Zonder ophouden zag men den executiewagen door de straten rijden, beladen met de in beslag genomen goederen der wanbetalers.

Toen de afgevaardigden der stenden in Januari 1667 weder bijeenkwamen, bleek, dat men een algeheelen ondergang tegemoet ging, als hier geen paal en perk werd gesteld. De keurvorst maakt er herhaalde malen melding van, met hoe jammerlijk geweeklaag hij dag aan dag en uur aan uur wordt lastig gevallen. Evenwel, voegt hij er aan toe, op zijn vordering kon hij niets laten afdingen; het was al mooi, als hij niet genoodzaakt was, meer te vragen; hij wist geen anderen uitweg, dan het met een andere belasting te beproeven.

Reeds meermalen had hij hierop gewezen, en naar het voorbeeld der Vereenigde Nederlanden een verbruiksbelasting voorgesteld; ook waren wel enkele losse pogingen gedaan, om zulk een belasting in te richten, doch steeds slechts op zeer beperkte schaal, en dientengevolge zonder veel nut op te leveren. Nu echter hernieuwde de vorst het voorstel met den ernstigsten aandrang. Zijn gezichtspunt was, dat de grondeigendommen zouden bevrijd worden van de voor hen ondraaglijke lasten, en dat daarentegen elk ingezetene, om 't even of hij een huis bezat of niet, de bescherming, die hij genoot, zou vergoeden door een bijdrage in de algemeene lasten.

Evenwel gelukte het hem ook ditmaal niet, om de instemming van den adel te verkrijgen.

De eerste verontschuldiging der afgevaardigden, dat zij n.l. niet konden beraadslagen over een zaak, waarvoor zij geen instructie hadden ontvangen, aangezien zij in den beschrijvingsbrief niet was vermeld, beantwoordde hij met den last, om naar hun districten terug te keeren, ten einde de ontbrekende instructies te gaan halen. Maar de beraadslagingen, die hierop in de districten werden gehouden, leverden ook ditmaal geen gunstig resultaat op. Prelaten, graven en ridderschap, aan deze en aan gene zijde van Oder en van Elbe, stijfden elkander bij hun samenkomsten slechts in hun tegenzin tegen deze nieuwe instelling. Toen de afgevaardigden terugkwamen, brachten zij de verklaring mede, dat de adel de algemeene invoering van een dergelijke belasting ondoenlijk achtte, daar hij alsdan van zijn voorrechten niets zou overhouden, dan den naam alleen. Zij herinnerden hem er aan, hoe verdienstelijk zij zich gemaakt hadden ten opzichte van de vorstelijke regeering en haar macht; de keurvorst, zoo meenden zij, zou een stand, die hem zooveel hooge dienaren en dappere generaals had geleverd, niet gelijk willen maken aan burgers en boeren; juist daarin bestond de roem zijner regeering, dat hij oude rechten wist te eerbiedigen. Daarentegen waren de steden, die meerendeels altijd reeds aan de zijde van den keurvorst hadden gestaan, thans zonder uitzondering voor zijn voorstel. Waar de magistraten aarzelden, verklaarden zich de gilden en de burgerijen zelf, niet zonder woelig tumult, er vóór en sleepten ten slotte de eerste mee. De afgevaardigden der steden kenschetsten 's vorsten plan als een ingeving Gods: zij smeeken hem, als hun geliefden landsvader, om zooveel duizenden naar verlichting zuchtende zielen in steden en dorpen te verhooren, en de verbruiksbelasting in plaats van den omslag op de meest algemeene schaal in den lande in te voeren.

Voorzeker is dit een der belangrijkste momenten voor de algemeene staatsinrichting des lands. Op zich zelf kan men van de keurvorstelijke voorstellen niet beweren, dat zij het aanzien der stenden in gevaar brachten. Zij waren zelfs opgesteld naar het voorbeeld eener republiek, van de Nederlanden, waar eveneens de soldijen van een uitgebreide staande krijgsmacht werden bestreden uit de opbrengst van de indirecte belastingen, van een verbruiks-accijns [1]. Had de ridderschap van den nood een deugd gemaakt en in de wijziging der belastingen toegestemd, dan had zij ook invloed gehad op de administratie en nadere inwilliging ervan.

Zoo groot was nu volstrekt niet de macht van den keurvorst, dat hij het had kunnen wagen, om in overeenstemming met den wensch der steden de belasting uit te schrijven voor stad en land, zonder toestemming der ridderschap; zelfs scheen het een oogenblik, alsof hij het geheele plan wilde opgeven; en reeds was een edikt ontworpen, dat, door een betere verdeeling van den omslag, voor de welvaart der steden zou zorgen; onmiddellijk gaf dit aanleiding tot misnoegen en booze praatjes in het land, als had de vorst zich door den adel laten innemen tegen het algemeen welzijn. Op dit oogenblik echter had Frederik Willem reeds zijn besluit genomen: hij sloeg den eenigen weg in, dien de staatsinrichting hem open liet; hij stond aan de steden afzonderlijk de invoering toe van de belasting, die zij verlangden.

Dat was vooral mogelijk door de omstandigheid, dat

[1] Geheel en ál juist is dit niet. De republiek zélf hief zoo goed als geen belasting: de gemeenschappelijke uitgaven voor het leger werden naar een vast percentage over de provinciën omgeslagen: zelf moesten deze dan maar beslissen, op wat wijze dit geld door de ingezetenen moest worden opgebracht. Naast andere belastingen werden ook verschillende accijnsen geheven. Vooral in de provincie Holland was er haast geen verbruiksgoed, of 't was tamelijk zwaar belast.

ridderschap en steden reeds sinds lang twee afzonderlijke financieele lichamen vormden, met vaste bijdragen, hetgeen als de grondslag der geheele staatsinrichting werd beschouwd. Het verzet der ridderschap, dat niet achterwege bleef, verloor daardoor zijn kracht: van de twee lichamen had geen van beide het recht, zich te mengen in de wijze, waarop de andere aan zijn verplichtingen wilde voldoen.
In April 1667 nu kregen de steden vrijheid, om de accijns in te voeren, òf bij de bestaande heffing te blijven; onder voorbehoud der regeering, om, als het gewone aandeel in den omslag niet bijeenkwam, het ontbrekende op andere wijze te innen. De eerste nog weifelende proefneming waagde men te Berlijn; het succes overtrof verre de verwachting. In 't najaar van 1667 verklaarden burgemeester, raad en burgerij der residentie, dat reeds tal van arme belastingplichtigen geholpen hadden kunnen worden; met hun medewerking werd de nieuwe belasting uitvoeriger geregeld en op vasteren grondslag gevestigd. Het voorbeeld der hoofdstad werd het eerst gevolgd door Frankfort, Prenzlau, Brandenburg, later door alle andere. En nooit was een nieuwe belasting meer overeenkomstig met de omstandigheden of voordeeliger geweest.
Men kon het weer wagen, nieuwe huizen te bouwen, daar men de ondraaglijke belasting niet meer behoefde op te brengen. Reeds in 1671 meldde een geleerd burgemeester van Berlijn, dat daar binnen twee jaren meer dan honderdvijftig huizen waren hersteld, en vele andere nieuw gebouwd. In latere edikten roemt de keurvorst op dergelijken uitslag door het gansche land; binnen weinige jaren kwamen de steden in een welvarenden toestand, waarvan verdere opbloei mocht worden verwacht.
De geldsom, vastgesteld voor het onderhoud der troepen, werd niet alleen opgebracht, maar zelfs overtroffen.
Als men zich voor oogen stelt, hoe drukkend de vroegere

toestand was geweest, dan begrijpt men, dat de invoering der accijns door 't land als een opluchting werd gevoeld: uit de naburige streken, waar men nog niet zoo dadelijk besloot tot een wijziging in het belastingstelsel, trokken dan ook tal van ingezetenen naar Brandenburg. Deze gebeurtenissen in de Mark Brandenburg, die een verandering in de staatsinrichting inhielden, zijn toch niet uitsluitend plaatselijk van aard; zij kwamen noodzakelijkerwijs voort uit den loop der Europeesche gebeurtenissen en uit de natuur van den staat, die zich vormde midden in den strijd van de Europeesche en Duitsche verhoudingen, en die de afzonderlijke provinciën omvatte, zonder van deze afhankelijk te zijn. Als wij de opeenvolgende reeks van medewerkende gebeurtenissen in 't oog vatten, was het een beweging van boven naar beneden.

Voor de algemeene positie, die men eenmaal had ingenomen, was het leger onontbeerlijk; voor de instandhouding daarvan was het opleggen van belastingen noodig. Een gelukkige omstandigheid was het, dat men een belasting had gevonden, die aan de opkomst der ingezetenen weder te stade kwam. Maar dit bracht tweespalt onder de stenden. Bij een der eerstvolgende zittingen stond de adel eigenmachtig op en verliet de vergadering; van een wettige afdoening der zaken kon toen geen sprake meer zijn; de vorst, of veeleer zijn ambtenaren, leidden alles krachtens feitelijk gezag, in overeenstemming met de steden, maar zonder van deze afhankelijk te zijn, en door den adel althans niet belemmerd.

Op een zitting in 't jaar 1683 — het zij in dit verband meteen besproken — zijn de rechten der stenden nogmaals ter sprake gekomen; zij vorderden toen geen eigenlijk recht van beslissing bij het invoeren van nieuwe belastingen, doch verzochten slechts, dat hun hierin een raadgevende stem zou worden toegekend. De regeering was er verre vandaan, hun dit recht te ontzeggen: had zij ook al in

den laatsten tijd er een paar malen geen rekening mee gehouden, dit verontschuldigde zij met den dringenden nood van het oogenblik, waarvoor somwijlen overeenkomsten en rechten moesten wijken. — Evenwel, een ander bezwaar was gelegen in de inwendige verhoudingen der stendenvertegenwoordiging. Op den gemelden dag waren ook de steden opgeroepen en verschenen. Doch reeds bleken hun belangen lijnrecht tegenover die der ridderschap te staan. Zoo verlangden zij in de eerste plaats de uitvoering der keurvorstelijke edikten, waarbij het brouwen en brandewijn stoken op het platteland werd afgeschaft, terwijl de tapperijen naar de steden zouden worden verplaatst. Hoezeer was dit niet in strijd met de belangen der ridderschap, die tot nog toe niet alleen de dorpen, maar ook verscheidene steden met zijn brouwsel had voorzien. Alvorens nog het minste ter bijlegging van deze en andere oneenigheden had kunnen geschieden — want er kwamen er nog meer ter sprake — reisden de afgevaardigden der ridders af, zonder aan die der steden van te voren daarvan ook slechts 't minste te hebben laten weten. — Hoe zou, na een dergelijke scheuring, nog overleg met de stenden als zoodanig mogelijk geweest zijn?

Ongetwijfeld hadden de ridders er toe moeten overgegaan, om het beslist noodzakelijke in te willigen; maar nog altijd was hun gezichtskring te beperkt, dan dat zij met de behoeften van het geheele staatsorganisme, waarvan zij een deel uitmaakten, voldoende rekening zouden hebben gehouden; zij leefden in het vooroordeel van hun provincialisme en van hun oude voorrechten. Het noodwendig gevolg daarvan was, dat de adel nog slechts gewestelijke beteekenis behield: privileges, die in hoofdzaak slechts hun eigene aangelegenheden betroffen. De omslag werd in 1686 voor het platteland vastgesteld, gelijk die sedert over het algemeen is gebleven; alleen werden van tijd tot tijd, voornamelijk onder den opvolger van den

Grooten Keurvorst, nog enkele verhoogingen ingewilligd. De ridderschap was volstrekt niet van haar macht beroofd; doch zij bewoog zich nog slechts binnen zeer scherp omlijnde grenzen; op het algemeene staatsbestuur had zij niet meer den invloed, die haar van ouds wettig toekwam. Ook de steden echter konden op een zoodanigen invloed geen aanspraak maken. De wijziging van het belastingstelsel hadden zij volstrekt niet in beraadslagingen der stenden tegenover de ridderschap doorgezet. Zij dankten die aan 's vorsten machtwoord; en de vorst ook moest hun thans de mogelijkheid verschaffen, om het nieuwe stelsel tot zijn recht te doen komen. Zijn besluit had de zaak vastgesteld, zijn arm waakte er over. Voor de uitvoering en het beheer bediende hij zich van zijn ambtenaren, die allerwege hun invloed ten zeerste deden gelden; en hij duldde niet, dat hun eenigerlei tegenstand werd geboden.

Aldus ging het in de Mark Brandenburg.

VI.

Olivier Cromwell.

Toen KAREL I toestemde in Strafford's doodvonnis, en tegelijk zooveel andere eischen inwilligde, welke zijn macht beperkten, heeft hij misschien gedacht, dat dit de meerderheid van 't Lagerhuis genoeg zou zijn. Is dat zoo, dan heeft hij zich vergist. 's Konings opvattingen, betreffende 't geen hij aan zijn parlement als uiterste concessies kon toestaan, en die van de oppositie van 't parlement aangaande de mate van macht, welke den koning veilig kon worden gelaten, bleven mijlen ver van elkaar. Daarbij kwam, dat de oppositie een onuitroeibaar wantrouwen koesterde tegen den koning: zou hij niet alle macht, welke hem mocht overblijven, steeds zoeken te gebruiken, om de opgelegde beperkingen te niet te doen?

In twee zaken vooral was tusschen den koning en de oppositie geen overeenstemming mogelijk: het al of niet handhaven van de instellingen der Anglicaansche kerk, en de kwestie van het legerkommando. Een groote partij in 't volk en in 't Lagerhuis wilde dat de bisschoppelijke waardigheid en het algemeene gebedenboek (*Common Prayer Book*) zouden afgeschaft worden: de *Presbyterianen* — omdat zij een kerkregeling naar hún hart aan állen wenschten op te leggen; de „*Separatisten*" (voor 't meerendeel Calvinisten, voor een ander deel „Wederdoopers"), om voor alle Protestanten godsdienstvrijheid te verkrijgen. Toen de zwaar verdrukte Katholieke Ieren van de troebelen in Engeland gebruik maakten om het gehate juk af te werpen en de Engelsche en Schotsche kolonisten in hun land doodsloegen, werd door het parlement besloten, dat een leger naar Ierland zou gaan. Dit stelde de vraag van het legerkommando aan de orde. Men durfde den koning het bevel over dat leger niet toevertrouwen: wanneer hij Ierland had overwonnen, zou hij dan die krijgsmacht niet tegen het parlement van Engeland gebruiken?

Tevens hadden de leiders der oppositie met onrust gezien, hoe de koning na zijn terugkeer uit Schotland (waar hij een vrede op zeer vrijgevige voorwaarden had toegestaan, om tenminste in dát deel van zijn rijk rust te hebben), met iets dat leek op enthousiasme was ontvangen: nu de koning *„naar de wetten"* scheen te willen regeeren, begon zich afkeer te openbaren bij velen tegen het meer en meer *„onwettige"* streven van 't Lagerhuis in staat en kerk.
Om niet verder terrein te verliezen, en 't verlorene terug te winnen, stelden toen de leiders der oppositie, Pym en Hampden vooral, het stuk op, dat bekend staat als *The Grand Remonstrance* (de groote remonstratie, Novemb. 1641). 't Moet worden opgevat, als een rechtvaardiging van 't geen tot dusver geschied was, en tevens als een programma, van 't geen nog bereikt moest worden. Alle fouten en misslagen van den koning werden daarin opgesomd en op eenzijdig-hatelijke wijze toegelicht. Dat 's konings ministers ten volle verantwoordelijk zouden zijn aan het parlement en een vergadering van theologen (benoemd door het parlement) zou bijeenkomen, om de noodige veranderingen in de kerk en in het *Common Prayer Book* tot stand te brengen, — dit waren de voornaamste eischen. Een zeer sterke minderheid was er tegen: zij wilde geen Parlements-souvereiniteit, zoomin als Presbyteriaansche dwingelandij. Toch werd de remonstrantie met eenige stemmen meerderheid aangenomen. Toen de minderheid protesteerde (dit was tot nog toe in het Lagerhuis nooit voorgekomen), ontstond een hevig tumult, en raakte men bijna handgemeen.
Karel weigerde de remonstrantie te bekrachtigen. Maar de oppositie ging verder: gesteund door oploopen van 't gepeupel uit de City, dreef zij de verwijdering uit het Hoogerhuis door van de katholieke lords en van de bisschoppen. Toen besloot de koning — zonder dat hij vermoedelijk de naaste gevolgen goed overzag — om tot een dikwijls overwogen maatregel van tegenweer over te gaan: tegen de leiders der oppositie in het Lagerhuis, en tegen één lid van het Hoogerhuis, diende hij een aanklacht in wegens hoogverraad aan de kroon. 't Waren Pym, Hampden, Haslerigh, Hollis, Strode en lord Kimbolton (later geheeten Mandeville). Het Parlement weigerde de aangeklaagden uit te leveren: de koning kwam toen zelf met een bende gewapenden, om hen op te eischen. De vogels waren gevlogen: de *Speaker* (voorzitter) weigerde te zeggen, waarheen. En toen de koning zich wendde om heen te gaan, weerklonk van alle banken uit de rijen der tot nog toe zwijgende afgevaardigden de dreigende kreet: *„Privilege, privilege!"* Het vroeger door hem erkende recht van volkomen parlementaire vrijheid meende Karel evenwel niet geschonden te hebben: op hoogverraad achtte hij het niet van toepassing. Het Parlement oordeelde anders.

Eenige dagen later brachten gewapende burgerscharen de vervolgde leden in triumf naar hun plaatsen terug. Karel verliet nu zijn hoofdstad. Nog werd wel tusschen hem en het Lagerhuis gedurende eenige maanden achtereen hopeloos onderhandeld — in hoofdzaak over het kommando over de *militie* [1] — maar beide partijen waren overtuigd, dat de breuk niet meer was te heelen: de begrippen aan weerszijden over wet, plichtmatige gehoorzaamheid en rechtmatig gezag stonden lijnrecht tegenover elkaar: de wapenen alleen konden een beslissing brengen. Ten slotte riep de koning zijn getrouwe onderdanen op, zich te York bij hem te voegen: bijna de helft van het Lagerhuis, ruim het halve Hoogerhuis gaven aan die oproeping gehoor. In Aug. 1642 plantte de koning zijn standaard te Nottingham, ten teeken dat hij den strijd met de wapenen aanvaardde.

Daarmee begon de *Burgeroorlog*.

Cavaliers en *Roundheads* [2], Ridders en Rondkoppen waren de partijnamen. In de eerste twee jaren was 't geluk meestal aan de zijde van den koning: dat hij Londen niet kon nemen was het behoud van de parlements-partij. Zóó gering schenen haar kansen, dat zij de Schotten weer te hulp riep. Inmiddels hadden verschillende graafschappen van de parlements-partij zich tot onderlinge verdediging opgemaakt: 't meest geducht is geweest de *Eastern Association* (de oostelijke aaneensluiting), van vijf graafschappen (o. a. Norfolk) in het Oosten, onder leiding van Cromwell. Aan hem had het Parlement zijn eerste overwinning te danken op de Cavaliers: de slag bij *Marston Moor* (1644). Toch gingen de zaken van het Parlement niet voorspoedig. Er was steeds duidelijker tweespalt te zien: de Puriteinen waren nu verdeeld in *Presbyterianen* en *Independenten*. De laatsten wilden aan elke Protestantsche gemeente volkomen vrijheid van geloof gunnen, zonder eenige dwingende kerkordening. Vandáár hun naam. Zij vulden vooral de rijen van het leger. Voor 't meerendeel waren zij Calvinisten; anderen waren Wederdoopers. De Presbyterianen, vooral de hoogge-

---

[1] 't Was sedert de Middeleeuwen al gebruik, dat de weerbare jonge mannen in de graafschappen elk jaar werden gemonsterd: de meest geschikten werden dan gedurende korten tijd gedrild en daarna ontslagen, om weer aan hun gewone werk te gaan. Deze mannen waren verplicht, om — daartoe geroepen — op te komen, om hun graafschap tegen oproer of vijandelijke invallen te verdedigen. Gezamenlijk heetten zij *„de militie.”*

[2] *Cavaliers:* omdat de koning vooral aanhangers vond onder den adel; *Roundheads:* wijl — naar men meent — de Puriteinen toen gewoon waren om hun haar kort te knippen.

boren aanvoerders, verlangden meer naar een overeenkomst met den koning — mits hij zich naar hun wenschen schikte — dan naar nieuwe overwinningen, die slechts aan de Independenten en hun leider Cromwell ten goede konden komen. Listig wist Cromwell nu 't Parlement tot de „*Self-denying Ordinance*" (zelfverloochenings-ordonnantie [1]) te bewegen: deze verbood aan parlements-leden om tegelijkertijd officier te zijn. De Presbyteriaansche heeren moesten toen allen 't leger uit: maar de officieren eischten, dat voor Cromwell een uitzondering werd gemaakt. Met het nu hervormde leger overwon hij daarna den koning in den beslissenden slag bij *Naseby* (1645). Daarmee was de strijd beslist. Karel vluchtte naar de Schotten, die hem aan het Engelsche Parlement uitleverden, toen hij weigerde, in Engeland een Presbyteriaansche kerkordening in te voeren.

Nu brak de tweespalt openlijk uit tusschen het hoofdzakelijk Presbyteriaansche Parlement en het leger, dat meest uit Independenten bestond en geleid werd door Cromwell. De Presbyterianen wilden de oppositie der Independenten breken en daarom het leger grootendeels ontbinden: de strijd was immers uit. De troepen eischten evenwel, behalve volledige afbetaling en schadeloosstelling, dat vooraf vrijheid van geloof zou worden verleend aan alle Protestanten. Toen dit verlangen niet werd ingewilligd, marcheerde het leger naar Londen en dwong eenige Presbyteriaansche leiders om het Lagerhuis te verlaten. Cromwell scheen nu, aan 't hoofd van zijn leger, meester van den toestand: hij probeerde van den gevangen koning te verkrijgen, wat het Parlement had geweigerd. Tusschen de republikeinschgezinde Independenten en den koning was evenwel geen overeenstemming denkbaar. Karel onderhandelde óok met 't Parlement; in verschillende deelen van 't land scheen de burgeroorlog opnieuw op te vlammen. Toen het leger deze beweging had onderdrukt, besloten Cromwell en de zijnen om den koning voor een gerechtshof te brengen.

Daar geen rechters waren te vinden, bereid om over den koning te oordeelen, en het Parlement weigerde een nieuw gerechtshof te benoemen, werd dit lichaam met geweld van zijn Presbyteriaansche leden „gezuiverd": de overgeblevenen — het „*Rompparlement*" — deden wat van hen geëischt werd, en benoemden een Hooggerechtshof om over den koning te oordeelen. Toen de overgebleven Lords weigerden aan dit besluit mede te werken, verklaarde het Lagerhuis, dat

[1]) Een *ordinance* (ordonnantie) was in deze tijden in alle opzichten van gelijke kracht, als een wet; alleen miste zij de koninklijke goedkeuring. In de Middeleeuwen was 't juist andersom: toen was 't een koninklijk besluit zonder de bekrachtiging van 't Parlement.

het volk — na God — de eenige bron was van alle macht, en dat aan de vertegenwoordiging des volks, het Lagerhuis, de hoogste macht geheel alleen toekwam.

Het Hooggerechtshof veroordeelde den koning ter dood: 30 Januari 1649 werd hij onthoofd.

Olivier Cromwell was niet geheel een ongeletterde; hij had eenigen tijd vertoefd aan een college te Cambridge. Van veel invloed zijn deze studiën niet voor hem geweest. Door den dood zijns vaders bijna ál te vroeg zelfstandig geworden, maakte hij een tijd door, waarin hij zich overgaf aan een genotzuchtige, wilde, verkwistende jeugd. De eerste ernstige invloed, die, voorzoover we kunnen nagaan, op hem heeft ingewerkt, ging uit van de leeringen van het strenge *puritanisme* [1]), dat toenmaals in Huntingdon gepredikt werd door een zekeren Beard, een dier *lecturers* [2]), die allerwege tegenover de heerschende kerk werden gesteld. In dezen tijd treffen we hem aan in de heftige gemoedsbeweging, die kenmerkend is voor den overgang van wereldsche verwildering tot godsdienstigen inkeer. Slechts in de separatistische congregaties, de meest volstrekte uiting der gemeenschap in den geloove, vond hij bevrediging.

Met deze gezindheid ging bij hem, evenals bij zoo vele anderen, staatkundige oppositie tegen het regeeringsbeleid van Karel I gepaard. Bij Cromwell vertoont zich deze oppositie 't eerst in locale aangelegenheden. Onder andere verzette hij zich tegen het plan der regeering, om het stedelijk bestuur van Huntingdon te veranderen. Overal bedacht op grootere stabiliteit, wilde de regeering, in plaats der jaarlijksche gemeenteraadsverkiezingen, verkiezing voor 't leven invoeren. Cromwell stond aan het

[1]) *Puriteinen:* de Protestanten, die de kerk — naar de leeringen van Calvijn — wenschten in te richten in overeenstemming met de *reinheid* van het Goddelijk woord, vrij van menschelijk gezag en van menschelijke instellingen.

[2]) *Lecturer* (eig. voorlezer): predikant, hulpprediker.

hoofd van hen, die den meer vrijzinnigen vorm der jaarlijksche verkiezingen gehandhaafd wilden zien; hij nam zich daarbij zóo weinig in acht, dat men hem deswege ter verantwoording heeft geroepen. Bij de kwestie der drooglegging van de naburige moerassen streed hij met evenveel ijver voor de rechten der stad, die men meende dat hierbij geschonden waren. Veel succes was daarvan niet te verwachten, en hij zelf was er dan ook niet door bevredigd; hij was een van hen, die er over dachten, om hun ideaal van burgerlijke en godsdienstige vrijheid aan gene zijde van den Oceaan te verwezenlijken [1]), toen de zaken in Engeland een keer namen, die ook in 't moederland verandering mocht doen verwachten. Door het aanzien, dat zijn familie genoot, en door zijn persoonlijk optreden kon het niet anders, of bij de verkiezingen in den herfst van 1640 moest hij de overwinning behalen. Voorzoover men kan nagaan, werd hij ook nog gesteund door de speciale aanbeveling van zijn neef John Hampden; hij nam zitting voor Cambridge.

Was het in 't parlement slechts aangekomen op geregelde debatten, dan zou Cromwell, die reeds in de eerste jaren van Karel I parlementslid was geweest, niet opgemerkt zijn, en ook hierin geen rol hebben gespeeld. Door zijn uiterlijk — verwaarloosde kleeding, branderig teint, boersche houding — maakte hij bijna den indruk van een zonderling. Met snijdende stem maakte hij opmerkingen, die krenkend waren voor den bestaanden regeeringsvorm en die op een keer aanleiding gaven tot het voorstel, om hem naar de balie van 't Huis [2]) te verwijzen, ten einde

[1]) Reeds onder Jacob I waren een aantal Puriteinen overgestoken naar Noord-Amerika, en hadden op de oostkust van dit toen zeer woeste land, onder ontzaglijke bezwaren, een vrije kolonie gesticht. Onder Karel I was het getal kolonisten — vooral in Massachusetts —, door het uitwijken van steeds meerderen, voortdurend grooter geworden

[2]) In 't Hooger- zoowel als in 't Lagerhuis was de *balie* de afscheiding

zijn verontschuldigingen aan te bieden. Juist het feit echter, dat eindelijk ingrijpende veranderingen mogelijk schenen te worden, was voor Cromwell aanleiding, om een levendig aandeel te nemen in de parlementaire debatten. Tot de leiders der vergadering behoorde hij niet; in het debat vermocht hij niet uit te blinken; daartoe ontbrak hem spontane levendigheid van geest en de welsprekendheid, vereischt om op een groot aantal menschen van verschillende gezindheid indruk te maken. Hoezeer vergist men zich echter, indien men meent, dat hij toenmaals zonder beteekenis en invloed zou zijn geweest. Wij kennen de eischen van 't parlement, waardoor in de tweede helft van 1641 een verzoening met den koning onmogelijk werd. Cromwell had het leeuwenaandeel in de opstelling dezer eischen. Van hem en Haslerigh is de bill uitgegaan, waarbij algeheele opheffing van het episcopale stelsel werd gevorderd; Cromwell was de eerste, die het voorstel deed, dat de opperbevelhebber over 's lands militie niet als tot dusverre door den koning zou worden benoemd, doch door het parlement, en wel voor den tijd, dien dit zelf zou vaststellen, — dus zonder dat den koning het recht tot afzetting werd gelaten; een vordering, die een maand later door Haslerigh zóodanig werd uitgebreid, dat zij aanleiding werd tot den strijd over het recht van 't militaire opperbevel. Eveneens was het Cromwell, die het voorstel deed tot verwijdering van Lord Bristol uit 's Konings raad; reeds zagen wij, hoe dit plan, uitgebreid tot Digby [1]), er voornamelijk toe bijdroeg om den koning tot een zóodanig ingrijpen in de

---

tusschen de hoofdruimte, welke alleen mocht betreden worden door de leden en de secretarissen, en de kleine ruimte bij den ingang voor buitenstaanders. Leden, die zich misdroegen, moesten — vóór de balie staande — hun verontschuldigingen maken.

[1]) Zij waren beide in de „*Grand Remonstrance*" (zie inl.) genoemd als verderfelijke raadslieden voor den koning.

parlementaire onafhankelijkheid te bewegen, dat de breuk er het onmiddellijk gevolg van was.

Impulsen en oogenblikkelijke opwekkingen maken iemand nog lang niet tot een figuur in 't openbare leven; Cromwell's talenten kregen eerst een voor hem geschikte loopbaan, toen het van kronkeligen redetwist kwam tot wapenstrijd.

Op zich zelf was de *Gentry* [1]) ook in de oostelijke graafschappen bij het uitbreken van den oorlog meer royalistisch dan parlementair gezind. Cromwell trachtte haar leden eerst te winnen door ze te wijzen op den dienst, dien ze mét hem aan den koning zouden bewijzen; toen dit niet hielp en de aanzienlijksten juist een bijeenkomst hielden in den geest der *Cavaliers*, aarzelde hij niet, hun vergadering met geweld uiteen te drijven.

Het is een trap lager, dat hij zijn bondgenooten zocht, onder de *Freeholders* [2]) der graafschappen, van Deensch-Saksische afkomst, die zich te weer stelden tegen het overwicht der *gentry*. Voornamelijk op de belangen dezer klasse werd de *Associatie* gegrondvest, die de oostelijke graafschappen maakte tot het voornaamste bolwerk der parlementaire partij.

Uit dezelfde laag des volks stelde Cromwell bij het uitbreken van den oorlog de ruiterij samen, waaraan hij zijn groote succes had te danken. Het waren mannen van zooveel vermogen, dat zij geen soldij behoefden en van een bij arbeid en landbouw beproefde en gestaalde lichaamskracht. Maar het moesten ook mannen van persoonlijke dapperheid zijn; Cromwell heeft de schare in haar oefeningstijd wel eens door een plotselingen aanval op de proef gesteld en diegenen er uit verwijderd, die daarbij den moed verloren. Zij moesten de laagste diensten

[1]) *Gentry:* de plattelands-adel, de lagere edellieden.
[2]) *Freeholders:* eigenerfde boeren.

verrichten, bij hun paarden op het stroo slapen en deze verzorgen; want op goedverzorgde paarden, op blinkende en scherpe wapens kwam het bij hem aan. In de allereerste plaats waren zij gehouden tot de strengste discipline. Tegenover de onder prins Rupert[1]) uit de *Cavaliers* gevormde ruiterij, die roem oogstte in haar veldslagen en het land vervulde met schrik, wilde Cromwell een schare stellen, even dapper, even strijdvaardig en even zoo begeerig naar de overwinning. Naar zijn oordeel was datgene wat zijn tegenstanders sterk maakte, voornamelijk het beginsel der eer — een beginsel, dat naar de denkbeelden der middeleeuwen samenvalt met de begrippen van krijgsdienst en persoonlijke verbintenis; — hier moest een ander beginsel, dat niet zwakker was, tegenover worden gesteld. Al zijn mannen werden vereend door eenzelfde godsdienstig streven, dat met het zijne overeenstemde; zij waren even vurige separatisten als hun aanvoerder zelf: zij streden niet zoozeer voor de parlementaire aanspraken — waarbij nog de bedenking bleef bestaan, of men tegen den aangestamden vorst de wapens mocht opnemen —, als wel voor volledig zelfbestuur in 't godsdienstige en voor maatschappelijke gelijkstelling. Het was een genootschap van godsdienstig-politieke dweepers, die echter door het overwegen der groote strijdvragen, die in de laatste jaren de aandacht hadden in beslag genomen, de vragen omtrent de verhouding tusschen volk en vorst, tusschen de Episcopale kerk en de secten, intellectueel waren

[1]) Prins Rupert: een zoon van Karel's zuster Elisabeth, de vrouw van Frederik van de Palts, den zoogenaamden Winterkoning van Boheme. Prins Rupert onderscheidde zich in den Burgeroorlog als stoutmoedig ruiteraanvoerder: het oorlogssucces in de eerste jaren had Karel aan hem te danken. — Na den terugkeer der Stuarts in Engeland (1660) kwam prins Rupert mede terug. Hij deed sedert dienst als admiraal. In onzen oorlog tegen Engeland en Frankrijk heeft de Ruyter hem in 1673 tweemaal verslagen. In onze geschiedenis-boeken noemt men hem gewoonlijk bij zijn Engelschen naam prins Robert.

geschoold en nu onder strenge tucht tot een krachtig militair geheel waren vereenigd. Onder 't aanheffen van een psalm, „in den naam des Allerhoogsten", wierpen zij zich op den vijand; zij gaven geen kwartier; somwijlen zag men ze wijken, maar niet dan om des te heviger den storm te hernieuwen; nooit zou één van hen op de vlucht zijn gegaan: in den regel bleven zij meester van 't slagveld. Cromwell's *„Ironsides"* [1]) golden binnenkort voor een schare van onweerstaanbare dapperheid. De roep, die uitging van hun daden, bewoog de gelijkgezinden in den lande, om zich bij hen aan te sluiten en hun zaak tot hun eigene te maken, hun zaak, waarvan zij de overtuiging koesterden, dat het de zaak Gods was.

Daar de beslissing in den grooten godsdienstigen en politieken strijd afhing van het succes der wapenen, is het duidelijk, hoe krachtig de positie werd van een parlementslid, dat tevens beschikte over een legerschare van deze sterkte en energie.

Of nu Cromwell's bedoelingen er van den beginne op gericht waren, zich meester te maken van het hoogste gezag? Dit is een vraag, die moeilijk kan worden gesteld, en in geen geval met een enkel kort woord kan worden uitgemaakt.

Hij zelf heeft eens gezegd: hij komt 't verste, die niet weet, waarheen hij gaat. De spoorslag tot zijn doen en laten kwam uit de noodzakelijkheid van het oogenblik. Zijn bedoeling ging er steeds op uit, den vijandigen tegenstand, dien hij tegenover zich vond, te breken en te overweldigen, zoowel door list als in open strijd. Hem volle waarachtigheid toe te kennen, — een lof, die waarschijnlijk aan geen enkel staatsman uit dien tijd toekomt, — zou te veel eer bewezen zijn aan de plechtig-pralende woorden, die hij liefheeft. Soms verdwijnt de waarheid van zijn meeningen in het opeendringen van de tegenstellingen;

[1]) *Ironsides* = mannen met ijzeren lendenen.

soms verandert hij van wapen. De partij die zich om hem vormt, en waaraan hij zijn beteekenis ontleent, legt hem toch ook weer verplichtingen op; evenwel niet geheel, en ook niet onvoorwaardelijk deelt hij haar meeningen.

Eigenlijk zijn het drie groote handelingen, waardoor hij zijn persoonlijke macht heeft gegrondvest; zij dragen alle het karakter van noodweer, energiek besluiten en van een voorbereiding, die veeleer het tegenovergestelde deed verwachten. De eerste is de hervorming van 't leger in de jaren 1644 en '45. Het was het oogenblik, waarop Cromwell, ondanks de verdiensten, die hij bij Marstonmoor had verworven — of liever juist ten gevolge van deze verdiensten, daar deze hem zoo grooten aanhang verschaften — zou worden ten val gebracht door de Schotsch-Presbyteriaansche combinatie, waarvan de voornaamste mannen uit het staatkundige en militaire leven deel uitmaakten. In dit gevaar wist hij de *Self-denying ordinance* te doen aannemen; deze hield het afdoende middel in, om de grooten uit het leger te verwijderen en hen zoowel als andere zijner tegenstanders van hun voornaamsten invloed te berooven. Reeds is het opvallend en aanstootelijk, dat een godsdienstig motief moest dienen om een partijmaatregel aannemelijk te maken en ten uitvoer te brengen; hoeveel te meer echter, dat zij slechts op één man niet werd toegepast en wel op hem, van wien ze was uitgegaan. Of dit van den beginne af met bewustheid in zijn bedoelingen had gelegen — wie zal het uitmaken? Er bestaat een soort vooruit weten van wat uiteraard zal volgen, dat men eer voorgevoel dan bedoeling kan noemen.

In 't algemeen worden de groote exceptioneele posities in de wereldgeschiedenis niet geleidelijk verkregen; dat de blikken der eerzucht er zich op richten is wellicht

meer instinctmatig gevoel dan berekening; op 't beslissend oogenblik staan zij plotseling vóor haar en worden dan in éen oogenblik in bezit genomen. Door de overwinning van Naseby werd Cromwell heer van Engeland. Wie had het kunnen wagen hem van een onwettige handeling te betichten, terwijl hij ging van overwinning tot overwinning en den grooten strijd tot beslissing bracht, die het volk in al zijn doen en denken bezig hield! Hij was niet de opperbevelhebber van het leger en in 't parlement was hij niet anders dan gewoon lid; maar het eerste beheerschte hij door de verplichtingen, die het aan hem had en door zijn persoonlijk aanzien, en daardoor oefende hij op het tweede een overwegenden invloed uit. Zijn positie werd onvergelijkelijk sterk door den dubbelen grondslag waarop zij berustte. Plotseling was hij de machtigste man in Engeland geworden.
Van nature streeft een macht als deze naar een volledig vrije ontwikkeling; en even noodwendig is het, dat de elementen, die door haar op den achtergrond zijn geschoven, maar nog niet in eigenlijken zin overwonnen, haar deze bestrijden. De Presbyterianen en de koning trachtten zich tegen hem te vereenigen; het tweede groote moment in wat nu Cromwell's loopbaan was, is de wijze waarop hij hen verdeeld hield en vervolgens beide geheel vernietigde. Met de ijverige Presbyterianen, die in hem hun gezworen vijand zagen, zou hij zich nooit hebben kunnen verstaan; minder bezwaarlijk scheen 't, om tot overeenstemming te geraken met den koning, wiens denkbeelden omtrent godsdienstige verdraagzaamheid aan zijn eischen tegemoet kwamen. Cromwell gaf hem bewijzen van sympathie, deed hem beloften, wist hem vertrouwen in te boezemen, knoopte druk gevoerde onderhandelingen met hem aan. Om tot een resultaat te geraken waren echter twee dingen noodig. In de eerste plaats moest het leger de toenadering goedkeuren, en verder had de koning

niet alleen waarborgen moeten stellen tegen alle reactie, maar ook moeten toestemmen in het voortduren der bevoorrechte positie, die het leger in den lande innam. Maar bij het leger, dat van demokratische denkbeelden was vervuld, maakte de leider zelf zich verdacht, als ware het hem er slechts om te doen, door een of ander minnelijk verdrag te zorgen voor zijn eigene grootheid en voor de toekomst zijner familie. Aan den anderen kant was van den koning niet te verwachten, dat hij ooit een zelfstandige positie zou erkennen; wat Cromwell hem ook mocht hebben beloofd, langzamerhand wendde hij zich van hem af en gaf hij openlijk blijk van vijandige gezindheid.

Cromwell was niet ontoegankelijk voor de beginselen der monarchie, maar hij was te eenenmale verstoken van alle gevoel voor wat men loyaliteit noemt. Hij heeft gezegd, dat hij in 't gevecht zijn schietgeweer evengoed op den koning zou richten, als op iederen anderen vijand. Hij haatte Karel I niet, maar het kostte hem geen gewetensbezwaar hem ten val te brengen, indien de omstandigheden dit zoo meebrachten. Naar zijn inzicht was het geoorloofd, onder dringende omstandigheden het regeeringsgezag omver te werpen; God's ordening zag hij slechts in 't feit, dat er gezag en gezaghebbers bestonden; de wijze waarop het gezag zou worden uitgeoefend, bleef overgelaten aan het goedvinden der menschen. Cromwell ging niet — zooals de agitators — van het denkbeeld der volkssouvereiniteit uit, maar van de vraag, wat bevorderlijk was voor het algemeen welzijn. Wat nuttig was voor 't rijk, en wat schadelijk, — daarover had ten slotte een ieder zijn oordeel; het belang der fatsoenlijke burgers was het algemeen belang, en om het tot zijn recht te brengen, mocht men een bestaande regeering omverwerpen; tegen arglistigen was het geoorloofd met arglist te werk te gaan. Dit alles zijn beginselen, waarmede elke daad van opstand

en geweld zou zijn te rechtvaardigen; zij zijn geheel in overeenstemming met de positie van een machthebber, die zijn gezag met kracht ziet toenemen en daarbij alle overwegingen van niet zakelijken aard buitensluit.

Nu Cromwell evenwel het plan opvatte, het koningschap ten val te brengen, moesten ook die mannen uit het parlement vallen, die met dit koningschap tot overeenstemming trachtten te geraken, onverschillig of dit vroeger zijn vrienden waren geweest of niet. Hij verklaarde het voor een soort religieuze daad, dat hij het parlement van hen reinigde; — immers hun optreden zeide hij slechts te kunnen verklaren uit dagelijks aangroeienden nijd tegen de uitverkorenen Gods. Het Hoogerhuis werd opgeheven, de koning onthoofd; in 't Lagerhuis, dat nu als het parlement fungeerde, werden slechts mannen geduld van een dergelijke, van alle loyauteit verstoken gezindheid, en die aan zijn zijde stonden.

Toch kon men niet verwachten, dat zij op den duur zouden worden geduld. Wel verre van zich aan hem ondergeschikt te achten, beweerden zij het hoogste gezag te vertegenwoordigen, waaraan veeleer het leger gehoorzaamheid verschuldigd was. Hoe kon Cromwell het bezit der macht, die hij gegrondvest had, gunnen aan anderen, die trachtten hem zelf de wet voor te schrijven en zijn macht te beperken, en dat op het oogenblik, dat hij terugkeerde van zijn veldtochten, waardoor hij allerwege den tegenstand tegen de republiek had onderdrukt en haar autoriteit had doen erkennen? Cromwell wierp hun verwijten tegen, die de leden persoonlijk troffen, en die hun hun populariteit hadden gekost; toch was dit niet zijn voornaamste beweegreden.

Er was eenige waarheid in de bewering der royalisten, dat hij hen had verdreven, om niet zelf door hen ten val gebracht te worden. En dan, hoe hadden ooit een militair en een burgerlijk gezag, met gelijke aanspraken en gelijke

kracht, zich naast elkander kunnen blijven handhaven? Zij moesten noodzakelijkerwijs met elkaar in strijd geraken. En dan was het uit den aard der zaak even noodwendig, dat de militaire gezaghebber de overhand behield; niet alleen omdat hij de grootste macht bezat, maar ook omdat hij tot de schepping van den geheelen toestand het meest had bijgedragen.

Bij de ontbinding van het *Lange Parlement* [1]) had Cromwell nergens zoozeer den nadruk op gelegd, als op de noodzakelijkheid eener ingrijpende hervorming en de verlichting der volkslasten, waartegen het zich verzette; in dezen geest deed hij een separatistische vergadering van notabelen [2]) bijeenkomen, die met ijver haar werkzaamheden in de door hem aangeduide richting begon. Hoe opvallend is het, dat hij zich na enkele maanden met de meeste beslistheid van haar afkeerde. Hij kreeg den indruk, alsof haar handelwijze niet tot een hervorming zou leiden, maar tot een omwenteling, tot chaotische verwarring. Wet en magistratuur, kerkelijke inrichting, ook in de laagste, met het volk onmiddellijk samenhangende rangen, dreigden op losse schroeven te worden gesteld; bij de doorvoering van godsdienstige denkbeelden geraakte men met het privaatbezit in conflict; het geregeld onderhoud van het leger — en daarmede de mogelijkheid van het bestaan hiervan — werd onzeker. Wil men Cromwell's positie naar waarde beoordeelen, dan moet men de royalisten hooren, die het zeer goed

[1]) N.l. van het overschot, het „*Rompparlement*".

[2]) Deze vergadering, hoewel niet een werkelijk Parlement, heeft den naam behouden van „*Barebones Parliament*", naar één der leden zoo genoemd, die Praise-God Barebone heette. Dat de bijnaam insloeg bij 't volk is te begrijpen (letterlijk: Loof-God = voornaam; barebone = zeer mager mensch, skelet). — Cromwell en zijn officieren hadden dit wonderlijk gezelschap zélf samengeroepen uit de partij der zoogenaamde „*Godly's*" (vromen). — Ranke noemt deze vergadering het „*kleine Parlement*".

vonden, dat mannen van practisch talent van het hoogste gezag waren uitgesloten, en anabaptistische [1]) fantasten geroepen werden om over de staatsaangelegenheden te beraadslagen. Hij zag zich genoodzaakt, zich te stellen tegenover de denkbeelden, waarvoor hij nog pas had gestreden. En misschien had het zijn nut, dat zij eerst eens in hun volle consekwentie in het licht werden gesteld: wat immers toch niet gevaarlijk kon worden, daar de eigenlijke macht te allen tijde in handen bleef van den generaal en het leger. Op het beslissende oogenblik nam Cromwell de instellingen, welker instandhouding hij aan 't *Lange parlement* had verweten, tegen het *Kleine parlement* in bescherming.

Het werd niet bepaald uiteengejaagd; het ontbond zich zelf en droeg zijn macht over op den generaal [2]). Doordien het zichzelve ontbond en nu zijnerzijds zijn recht en zijn roeping, die als 't werk van Goddelijke beschikking werden beschouwd, opgaf ten gunste van den legerbevelhebber, bekleedde het dezen hiermede met de bevoegdheden der burgerlijke regeering, die hij als zoodanig niet bezat noch kon vorderen.

De hoogere officieren van het leger droegen toen aan Cromwell de uitvoerende macht op (als *Lord-Protector*); in de gewichtigste handelingen zou hij beperkt zijn door een staatsraad, voornamelijk uit militairen bestaande. Daarnaast zou een Volks-Parlement de wetgevende macht in vollen omvang bezitten.

Cromwell zelf schildert ons den toenmaligen toestand des land, waardoor, naar zijn meening, een wijziging in

[1]) Er waren inderdaad onder de partij, die in de revolutie had gewonnen, vele *anabaptisten* (zoogenaamd, omdat zij tegen den kinderdoop waren; ook wel *wederdoopers*, omdat zij den doop der volwassenen voorstonden). Zij hingen ongeveer dezelfde godsdienstig-socialistische beginselen aan, als hun naamgenooten in Duitschland in Luther's dagen.

[2]) Dit deed de minderheid, op een morgen, vóór dat de meerderheid aanwezig was.

de staatsinrichting noodzakelijk was geworden. Menigeen, zoo zegt hij, heeft toen de handen in den schoot gelegd en in het ronde gezien, of nog ergens iets bestendigs was, waarop men bouwen kon; steunend op de grondbeginselen van vrijheid der onderdanen en gewetensvrijheid — heerlijke woorden, die voor de menschen iets verleidelijks hebben — was men er op uit geweest om het ambt van bedienaar van het woord omver te werpen, en het aloude onderscheid der standen op te heffen; en intusschen was het land overstroomd door zijn gevaarlijkste vijanden, voornamelijk door zwermen Jezuieten: het was in oorlog gewikkeld, de handel was in vreemde hadden geraakt; meer en meer had de overtuiging zich gevestigd, dat het zóo niet kon voortgaan. „Een geneesmiddel was noodig" heeft Cromwell eens uitgeroepen; „en dit geneesmiddel is toegepast." Het was de instelling van het protectoraat, het in-bezitnemen van het burgelijk gezag door de militaire overheid.

Indien men het voornaamste verschil, tusschen wat in Engeland voorviel en de hiermee zeer verwante gebeurtenissen, die anderhalve eeuw later in Frankrijk plaats grepen, in één woord wilde samenvatten, dan zou men kunnen zeggen, dat in Frankrijk de sociale omwenteling reeds tot stand was gekomen, toen een zegevierend veldheer zich van 't gezag meester maakte; dat in Engeland daarentegen de militaire macht ingreep, aleer het zoover kwam. Zij stuitte de beweging in haar gang, zoodra deze de grondvesten der burgerlijke maatschappij begon aan te tasten. Aan het hoofd van zijn leger had Cromwell koning, lords en parlement ten val gebracht en vernietigd; tegenover de staatkundige inrichting des lands werkte zijn optreden in de hoogste mate revolutionair. Verder echter wilde hij niet gaan. Zoodra de aanhangers zijner partij een richting insloegen, die de burgerlijke toestanden en het maatschappelijk leven be-

dreigde, vonden zij in hem hun grootsten en krachtigsten tegenstander. Want het bezit der macht, in 't bijzonder dat der militaire, brengt de noodzakelijkheid mee, om de grondslagen der maatschappelijke orde, waarop zij zelf berust, in stand te houden.

Te midden der ineengestorte kerkelijk-politieke autoriteiten wierp Cromwell zich op als de beschermer der maatschappelijke toestanden, van den eigendom, van het burgerlijk recht, van de lagere geestelijkheid. In dezen zin trok hij het hoogste gezag aan zich. En zijn positie zelf was van dien aard, dat dit met instemming van een aanzienlijk deel der bevolking kon geschieden. De rechtsgeleerden en geestelijken hadden zich in hun bestaan bedreigd gezien door de vernietigende besluiten van de welvergadering der Independenten; het was hun een welkome tijding, toen zij vernamen, dat deze was ontbonden. Cromwell was voor hen een redder; voor hen had zijn titel van Protector geheel de beteekenis, die in 't woord is gelegen.

Voornamelijk moest hij die instellingen omlaag houden, die met de oude toestanden in verband stonden. Van een organisatie der aristokratie of van het bisschoppelijk gezag kon evenmin als van het koningschap zelf sprake zijn. Het allerminst meende hij het Katholicisme te mogen dulden. Het burgerlijk gezag werd een aanhangsel van het militaire. Cromwell nam dit laatste ter hand, en was vastbesloten, het tegen alle vijandige aanvallen te verdedigen. Front maken tegen al deze elementen, in 't godsdienstige zoowel als in 't staatkundige, — daarin zag Cromwell het doel van zijn bestaan; hij zag daarin de welvaart des lands, de bevordering van religie en moraal, maar tevens ook zijn eigen rechtvaardiging, nu hij, om zijn zaak door te zetten, er toe overging, ook de tegenstanders uit den schoot zijner eigen partij te bestrijden. Hij achtte het noodwendig, om al 's lands krachten dienst-

baar te maken aan zijn wil. Zoo heeft hij zich een gezag gegrondvest, waarvan geen tweede voorbeeld bestaat, noch iets waarmee het ook slechts den naam gemeen zou kunnen hebben. Het is zeker, dat de groote woorden, waarvan zijn mond overstroomde, tevens de hefboomen waren van zijn macht, en 't was niet tégen deze laatste, dat hij ze aanwendde; maar even zeker is, dat het hoogste gezag op zich zelf niet het doel was van zijn streven; het moest hem dienen, om de denkbeelden van godsdienstvrijheid in Protestanten geest, burgerlijke ordening en nationale onafhankelijkheid, die zijn geest vervulden, tot werkelijkheid te maken.

Een kracht, gedreven door diep-innerlijken drang, een kracht die breed en machtig voortging in niet dan aan zich zelf ontleende stuwing, tegelijk langzaam en vurig, bestendig en onbetrouwbaar, revolutionnair en conservatief, die den ongebaanden weg altijd recht voor zich uit hakt; alles moet wijken, wat haar in den weg staat, òf het moet te gronde gaan. Indien men vraagt, wat hij heeft tot stand gebracht, wat hij heeft achtergelaten, dan moet men dit niet zoeken in enkele vormen van staatsinrichting en wetgeving. Het is niet eens met zekerheid uit te maken, of hij ooit ernstig heeft gedacht aan een voortplanting der macht, die hij zelf bezat. Noch zijn *House of Lords*, noch zijn *Commons* waren duurzaam, noch ook het leger, dat hij had opgericht en evenmin de separatistische proefnemingen, waarvan hij uitging. De tijden hebben dat alles weer weggevaagd. Toch heeft hij een invloed uitgeoefend, waarvan de gevolgen zeer talrijk zijn. Bij het ontstaan van het groote conflict uit historische- en natuurlijke tegenstellingen tusschen de drie Britsche landen, hebben wij gezien, welke rol de republikeinsche organisatie speelde, bij de onderwerping der beide andere deelen van het Britsche rijk aan Engeland. Maar toch waren het Cromwell's overwinningen, die dit mogelijk

maakten. Het denkbeeld, dat den laatsten protector vóór hem, Somerset[1]), heeft voorgeschemerd, de vereeniging der drie rijken in en door het Protestantisme, heeft hij glansrijk volstreden. Zijn verheffing vond haar oorsprong in een bij uitstek Engelsche gedachte, die zich tevens kantte tegen het indringen der Schotten en tegen de zelfstandigheid der Ieren. Met de wapenen verschafte hij die gedachte vrijheid van ontwikkeling en vervolgens heeft hij voor 't eerst, zij het ook op onregelmatige wijze, de Iersche en Schotsche afgevaardigden in 't Engelsche parlement gebracht. Het is moeilijk aan te nemen, dat een parlementaire regeering der drie rijken toenmaals mogelijk zou zijn geweest.

De loop, dien de gebeurtenissen hadden genomen, leidde naar een militair-monarchaal gezag. Cromwell heeft de verdienste, gedurende een reeks van jaren de Britsche rijken van uit één gezichtspunt te hebben geregeerd, hun krachten te hebben vereenigd tot gezamenlijke ondernemingen. Dit was niet het laatste woord, dat de geschiedenis sprak; in nog geheel andere vormen zouden de dingen zich gieten. Maar misschien moeten de hoofdvormen der historie worden vóorgevormd door het onbeperkt gezag van één enkelen wil, om later een vrij leven uit hun schoot te ontwikkelen.

Nu is echter voor de algemeene geschiedenis van Europa niets van meer belang, dan dat Cromwell de krachten van Engeland richtte tegen de Spaansche monarchie[2]). Het was geheel en al zijn persoonlijke gedachte; niet licht zou de republiek er toe gekomen zijn. Wij zullen de staatkundige waarde der handeling — waartegen veel is in te brengen — niet onderzoeken, en deze alleen in

[1]) De hertog van Somerset was protector gedurende de minderjarigheid van koning Eduard VI (1547-1553).

[2]) Oorlog met Spanje, eerst alleen (verovering van Jamaica, 1654), daarna in bondgenootschap met Frankrijk (1655).

haar gevolgen beschouwen. Deze nu zijn hierin gelegen, dat de gedaante, die de Europeesche wereld had aangenomen tengevolge der dynastieke opkomst van het Bourgondisch-Oostenrijksche Huis, en die sedert bijna twee eeuwen overheerschend was geweest, moest wijken en een nieuwe in haar plaats moest treden; aan de Engelschen en voornamelijk aan hun zeemacht, viel het van den aanvang af ten deel, daarbij een groote rol te spelen. Cromwell heeft de Engelsche zeemacht niet geschapen — veeleer was het streven harer leiders in richting aan het zijne tegenovergesteld — maar wel heeft hij haar in hoofdzaak haar banen gewezen. Wij zagen de geweldige kracht, waarmede zij over de gansche wereld optrad. Voornamelijk hadden de Europeesche kusten van Oceaan en Middellandsche zee de kracht der Engelsche wapenen gevoeld; enkele malen is er sprake geweest van annexaties op de Italiaansche, en zelfs op de Duitsche kust; op de Nederlandsche kust was zulk een verovering gelukt [1]), en de bedoeling was, deze nog uit te breiden: men zeide, dat de sleutel van het vasteland aan Cromwell's gordel hing. Wederstrevend, doch gedwongen, volgde Holland de richting, waarin het door Engeland werd gedreven [2]); uit zelfbehoud sloeg ook Portugal deze richting in. Engeland kon rustig de verwikkelingen afwachten, die zich later zouden kunnen voordoen op het vasteland. En evenals de Protestante gedachte de grondslag werd van Engeland's innerlijke eenheid, en wel in onverwachte reinheid van sectarischen bijsmaak, zoo was het ook de idee van het Protestantisme en zijn handhaving, die den

[1]) *Duinkerken*, op de kust der Spaansche Nederlanden.

[2]) Ranke doelt hier op de *Acte van Seclusie* (1654), die het *Huis van Oranje* beletten moest om de vroegere positie ooit weer in te nemen. Men weet, dat deze Acte — zoowel anti-Oranje als anti-Stuart — in onze republiek op veel verzet stiet; maar dat men, om den vrede niet te verbreken, er in berustte, dat Holland haar handhaafde.

stoot gaf tot de grondvesting van het systeem der macht en hierin met kracht tot uiting kwam. Door den invloed van Frankrijk was het Protestantisme van vernietiging gered [1]), maar tevens tot een ondergeschikte rol verwezen. Daarentegen nam het door Cromwell onder de wereldmachten een zelfstandige houding aan, zonder alle verdere bemiddelende tusschenkomst. De afwijking van de oude leer en inrichting der Westersche Kerk verkreeg een even groote positie, als die zij bezaten, die daaraan vasthielden, ja zelfs was deze positie van grooter omvang en rijker toekomst.

[1]) Met hulp van Frankrijk hebben de Duitsche Protestanten in 1552 Karel V overwonnen: de verzekerde positie welke zij door den *Godsdienstvrede van Augsburg* (1555) hebben verkregen, was daarvan het gevolg. — In den *Dertigjarigen Oorlog* heeft Frankrijk eerst de Zweden mede aangespoord om de Protestanten te komen helpen (1630); en toen de Zweden waren verslagen (1634), trad Frankrijk zelfstandig op, o. a. om hen te helpen (1635).

VII.

Lodewijk XIV en zijn rijk.

In de mededeelingen van gezanten, wier opmerkzaamheid op den opgroeienden vorst was gericht, vindt men althans enkele aanteekeningen omtrent den indruk, dien Lodewijk XIV in de jaren zijner jeugd maakte.

Reeds op zijn tiende jaar was, volgens het bericht van Nani [1]), de ernst en waardigheid zijner verschijning opvallend; hij scheen neiging voor melancholie te bezitten; men achtte het mogelijk, dat hij eenmaal menschenschuw, ja misschien wel wreedaardig zou worden.

Hij was vijftien jaar oud, toen eens de Venetiaansche gezant Michel Morosini een onderhoud met hem had en in den loop daarvan opzettelijk het gesprek bracht op publieke aangelegenheden, ten einde zich een denkbeeld van zijn capaciteiten te verschaffen. Hij bemerkte, dat er kiemen van rijk geestelijk leven in hem lagen en meende in alle opzichten goeds te mogen voorspellen. Vooral toonde Lodewijk XIV zich doordrongen van de beginselen der Katholieke Kerk en van de noodzakelijkheid deze te steunen. Naar men vernam, woonde hij met opmerkzaamheid de zittingen van den Koninklijken Raad bij; somwijlen uitte hij een eigen meening, zonder deze echter

[1]) Nani, Venetiaansch geschiedschrijver (1616—1618), was een tijdlang gezant der Venetiaansche republiek in Frankrijk.

te willen opdringen; hij liet zich gaarne voorlichten door hen, die meer wisten en trachtte door vragen dieper in de kennis van 't vernomene door te dringen.

Op zijn achttiende jaar evenwel maakte hij den indruk van naar geest en karakter nog weinig ontwikkeld te zijn; men wist niet, of hij niet eenmaal, evenals zijn vader, de regeering in handen van een ander zou doen geraken. Bestond reeds sedert eenige jaren zijn voornaamste genoegen in militaire oefeningen, in 't oprichten en veroveren van kleine forten, het hanteeren van vuurwapenen, nog steeds scheen hij naar niets anders te verlangen, dan naar wapenfeiten en krijgsroem.

Reeds altijd had men zijn kinderlijke schoonheid bewonderd; thans ook zijn vaardigheid in alle lichaamsoefeningen — hoe hij, naar de toenmalige mode, zijn ballet danste, zijn paard dresseerde, — zijn jeugdig opbloeiende mannelijke kracht. Van zinnelijke uitspattingen hield hij zich nog eenige jaren later volkomen vrij. Aan paus Alexander [1]), die daarnaar vroeg, verzekerde men in 't jaar 1659, naar het schijnt met recht, dat de jonge vorst nog zoo rein was, als toen hij ten doop werd gehouden. Ook hielden zij, die hem na stonden, hem niet langer voor geestelijk onbeduidend. Dat hij den invloed van den kardinaal [2]) niet verminderde, werd niet meer beschouwd als een bewijs van onvermogen, maar van vertrouwen en toewijding. Men rekende er op, dat hij de voorlichting, welke hij van dezen ontving, eenmaal door zijn regeering eer zou aandoen.

Niet echter verwachtte men, dat hij genoeg ijver zou bezitten of tijd zou vinden, die noodig waren tot het afdoen der zaken. Doch de koning stelde er een eer in, om ook in dit opzicht niet slechts aan de verwachting, die men van hem had, te beantwoorden, maar deze zelfs te overtreffen. Hij richtte zich de week zóo in, dat hij des Maandags,

[1]) Alexander VII (1655—1667).

[2]) Kardinaal Mazarin, tot zijn dood (1661) oppermachtig eerste minister.

Donderdags en Vrijdags tweemaal, Dinsdags en Zaterdags éenmaal zitting hield met zijn ministers of ook met zijn juridische en geestelijke raadslieden; alleen Woensdag en Zondag hield hij vrij voor een uitstapje naar Versailles of voor eenige andere uitspanning. Maar hij vond ook nog tijd voor militaire oefeningen in de nabijheid der stad, voor publieke en partikuliere audiënties, voor het ontvangen en beantwoorden van talrijke verzoekschriften. Het feit, dat de pauselijke brieven, die hij ontving, in het Latijn waren gesteld, was voor hem aanleiding — want hij vond, dat hij die zelf moest lezen en begrijpen — om zijn ouden leermeester Péréfixe[1]) nog eens tot zich te roepen, om het afgebroken onderricht in de Latijnsche taal weer op te vatten. Al zijn krachten, al zijn werken wijdde hij aan de vervulling zijner plicht.

Of dat nu echter zuiver plichtsbesef was, of slechts een zeer levendige eerzucht? Ik denk noch uitsluitend het éene, noch alleen 't andere.

Welke gevoelens kon een vorst in zich dragen, wiens jeugd vol was geweest van stormen, als hij had meegemaakt! Zoover als zijn herinnering terugreikte in zijn jongste kindsheid, had hij zich altijd beschouwd als den door God aangewezen vertegenwoordiger van alle wereldlijk gezag in het rijk, had hij elk verzet als een persoonlijke beleediging gevoeld. Waren het niet de verordeningen, door hem persoonlijk uitgesproken in plechtige zittingen, waartegen de *Fronde*[2]) zich verhief? Eens had hij, om

[1]) Hardouin de Beaumont de Péréfixe (1605—1671), eerst leermeester van den koning, later diens biechtvader, sedert 1662 aartsbisschop van Parijs.

[2]) De *Fronde* was de laatste poging van de bevoorrechte standen in Frankrijk, vooral van den hoogen adel en de parlementen, om te ontkomen aan het door Richelieu herstelde absolutisme. 't Was een opstand tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XIV tegen de koningin-regentes (Anna van Oostenrijk) en haar vertrouwden minister Mazarin (1648—1653).

erger te voorkomen, zijn hoofdstad in den nacht moeten verlaten; op een anderen keer had men de gordijnen van zijn bed weggetrokken, om hen, die in 't paleis waren gekomen en hem niet nog eens wilden laten vluchten, van zijn aanwezigheid te overtuigen; onder gebeden had zijn moeder hem in den strijd gevoerd, dien hij ter handhaving van zijn wettig gezag met de grooten had moeten strijden; met eigen oogen had hij den veldslag aanschouwd, die hiertoe voor de poorten van Parijs was geleverd [1]. Vervolgens had hij zelf de wapens gedragen in den Spaanschen oorlog, die tevens werd gevoerd ter herstelling zijner macht in het binnenland [2]), had hij Stenay veroverd op den prins van Condé. Hoe kon iets hem zoózeer ter harte gegaan, als het ten einde brengen van dezen, zoo persoonlijken strijd, — als de onderwerping van allen, die getracht hadden zich aan zijn gebod te onttrekken; zijn vorstentrots dorstte naar deze voldoening. Hij was in de gelukkige positie, dat hij dit doende, zich niet een tyran behoefde te gevoelen, want na zooveel onverkwikkelijke beroeringen zagen nu de Franschen zelf hun heil in de herstelling eener wettige heerschappij. In tegenstelling met wat de *Fronde* verkondigde, brak zich nu bij hen de leer baan van de lijdelijke gehoorzaamheid, volgens welke het aan 't volk niet vergund is, de wapenen op te vatten tegen zijn vorst, ook al wordt het door dezen onrechtvaardig behandeld: immers hieruit zouden nog veel grootere wantoestanden voortvloeien; een vorst mocht men niet beoordeelen naar de regelen, die gelden voor het partikuliere leven; men zou toch ook een stroom niet willen dempen, omdat hij somtijds buiten zijn oevers

---

[1]) 2 Juli 1652: gevechten in de voorstad *St. Antoine*, waarin Turenne (in dienst van den koning) den prins van Condé versloeg.

[2]) Spanje was sedert 1635 in oorlog met Frankrijk en ondersteunde de opgestane prinsen. — Na zijn nederlaag had Condé zich bij het Spaansche leger gevoegd.

trad. En ook was de openbare meening van oordeel, dat de koning behoorde te regeeren zonder gunsteling of almachtigen minister. In uitvoerige vermanende geschriften werd Lodewijk gewaarschuwd, het hiertoe niet te laten komen, geen Sejanus[1]), geen Alvarez de Luna[2]) meester te laten worden over zijn besluiten; het was nog beter, dat hij een tyran werd voor zijn volk, dan de slaaf van anderen. En ook zonder dat was de jonge vorst al vervuld van een diepen tegenzin tegen een dergelijke verhouding. Zijn hart klopte sneller, als hij bij de studie der Fransche geschiedenis kwam aan de huismeiers onder de eerste dynastie, of aan de bijnamen, die sommige koningen der tweede aan hun werkeloosheid hadden te danken[3]). Wat voor zin had het ook, de monarchie te willen herstellen en bevestigen, indien de monarch ontbrak? Want hier meer dan ergens elders is voor de tot standkoming van het gezag ook de drager daarvan onontbeerlijk. Een zelfheerschend koning was noodwendig; door de overwinning was Lodewijk XIV het geworden; hij nam zich voor, om een koning te zijn, als hij zijn moest. Hij bezat van nature alle eigenschappen, die men

[1]) Aelius Sejanus, 26—31 n. Chr.: de oppermachtige kommandant van de lijfwacht van den Romeinschen keizer Tiberius (14—37). Aan hem liet de keizer vol goed vertrouwen de geheele regeering over, die hij misbruikte tot 't uitoefenen van een gruwelijke dwingelandij; totdat een komplot tegen den keizer zèlf ontdekt werd en den gunsteling ten val bracht.

[2]) Een Kastiliaansche Sejanus, onder de regeering van koning Johan II van Kastilië: hij werd in 1453 door zijn tegenstanders ten val gebracht en gedood

[3]) De eerste dynastie: de *Merovingers*. De laatste koningen van dit geslacht werden overheerscht door hun opperste raadslieden —, de *hofmeiers*. Uit dezen kwam de tweede dynastie voort: de *Karolingers*, — die na Karel den Groote even zwakke koningen opleverde als de eerste dynastie. Bijnamen: de Zachtmoedige of Toegeeflijke (bij ons meest genoemd: Lodewijk de Vrome), de Kale, de Dikke, de Stamelaar, de Doeniet.

voor het regeeringsambt maar kon wenschen: een scherp gezond verstand, een goed geheugen, een vasten wil. Hij wilde niet alleen een wijs, òf een rechtvaardig òf een dapper vorst zijn; niet alleen volkomen vrij van vreemden invloed, onafhankelijk in zijn eigen land, gevreesd bij zijn buren, — maar al deze goede eigenschappen wilde hij tegelijk bezitten. Hij wilde niet alleen zijn, en nog veel minder slechts schijnen, wat hij was; hij wilde beide: het zijn en er voor doorgaan. Uit eenige eigenhandige notities, die van hem over zijn, kan men opmaken, hoezeer hem dit ter harte ging. Eén der regels, die hij zichzelf voorschrijft is, nooit in haast een besluit te nemen, want een zoodanig besluit zou nooit het produkt van rijpe overweging kunnen zijn; een andere luidt: zich nooit aan hoopvolle verwachtingen toe te vertrouwen, want onder den invloed daarvan handelt men slecht en spreekt men niet beter; een derde: alles wat hij te zeggen had, eerst te overwegen, om reputatie te winnen en te handhaven. Als men hem in het veld, vooral bij belegeringen, te midden van een moorddadigen kogelregen de volmaaktste kalmte zag bewaren, wist men wel eens niet of dit moest worden toegeschreven aan een onverschrokken natuur, dan wel aan de overweging, dat een dergelijke houding hem aanzien zou verschaffen bij den oorlogszuchtigen adel en onder het krijgshaftige volk. De kalme gelatenheid, die hij reeds van nature bezat, werd nog versterkt door het gevoel voor wat hem, in zijn positie, paste. De dames van het hof klaagden er over, dat hij aan de verheven gaven van zijn geest niet volkomen vrijen loop liet; — deze zouden dan nog glansrijker aan den dag komen, — dat hij zijn eigen ik al te veel beperkte binnen de grenzen der majesteit. Maar hij wilde niet schitteren voor 't oogenblik, doch indruk maken voor altijd. Zijn woorden mochten slechts de waardige uitingen zijn van tot rijpheid gekomen overtuigingen. Als

men met hem sprak, moest men bemerken, dat hij van de zaken, waarover het ging, volkomen op de hoogte was, dat hij de menschen, die daarbij gebruikt werden, kende en doorzag; hij zeide juist zóoveel, als hij zeggen moest, niet meer en niet minder. En wat hij zich zelf aanvankelijk misschien als regel voorschreef, werd hem door gewoonte als het ware tot natuur. Zoo had hij zijn lichaam, dat op zich zelf reeds sterk was, door matigheid en onafgebroken strenge lichaamsoefening — zijn eenig genoegen tot nu toe — nog krachtiger gemaakt; den geheelen dag bracht hij te paard door, zonder hitte of koude te ontzien, zonder eenige vermoeienis te laten blijken; op elk oogenblik kon hij slapen of eten; inspanning en genot schenen hem slechts spel te zijn. Nooit had hij een gemoedsbeweging macht over zich laten krijgen, zelfs niet de blijdschap, laat staan dan de droefheid of den schrik; van humeurigheid en wispelturigheid wist hij zich vrij te houden. Hij was in den omgang vol beleefde welwillendheid, vooral tegenover dames, ook tegenover vrouwen van de geringste afkomst; verplichtend zelfs tegenover hen, aan wie hij iets weigerde; vindingrijk om een gunst, die hij bewees, door kleine attenties nog aangenamer te maken. Nooit veroorloofde hij zich een hatelijke aardigheid, en nog veel minder had hij zoo iets van een ander geduld. Bemerkte hij iets ongepasts, dan was het zijn gewoonte, daaraan geen aandacht te schenken, doch naderhand deed hij den betrokken persoon een waarschuwing toekomen. Hij was verleidelijk, meesleepend als hij het zijn wilde; in dezelfde mate echter verschrikkelijk als hij toornde. Want ook zijn toorn te uiten hield hij voor koninklijk. Zijn voorhoofd was, gelijk men het uitdrukte, met den bliksem gewapend.

Men staart hem met verbaasde bewondering aan, zooals Bossuet[1]) zegt, en voelt zich tevens tot hem aange-

[1]) Vermaard geestelijke (1627–1704), eerst beroemd als kanselredenaar;

trokken, men bemint en vreest hem. Een hooge gestalte, van die schoonheid, die in de onderlinge geëvenredigdheid van alle lichaamsdeelen is gelegen en die aan iedereen opvalt; de gebruinde, bijna bronskleurige tint van zijn gelaat, dat de sporen droeg der kinderpokken, maar daardoor toch niet mismaakt was, was in overeenstemming met de uitdrukking van energie, die zijn geheele wezen ademde. In de veelvuldige portretten, die van hem over zijn, treedt het gevoel van macht aan den dag — volstrekt geen uitdrukking van bazigheid, wat hiermede niet overeen zou komen; doch waar deze macht wordt gehuldigd, deelnemend, — waar zij over overwonnen vijanden zegeviert, bijna medelijdend —, maar altijd een onmiskenbaar gevoel van eigenwaarde; bevelen wordt hier overbodig: alles gehoorzaamt en bukt zich van zelf. Zooals de Venetiaansche gezant Giustiniani zegt, het scheen wel of het in de bedoeling der natuur had gelegen, om in Lodewijk XIV een man voort te brengen, die door persoonlijke hoedanigheden, zoowel als door 's lands wetten, zou zijn aangewezen tot een koning voor deze natie.

Wilde men onder absolute monarchie een staatsgezag verstaan, waarin elke bestaansmogelijkheid afhangt van het welbehagen van den vorst, welks kracht in alle opzichten geheel wordt beheerscht door zijn onmiddellijk gebod, waar tegenover den hoogsten wil slechts een voor allen gelijke en onvoorwaardelijke onderdanigheid van allen staat — een zoodanige monarchie was die van Lodewijk XIV niet.

Het is opvallend, dat ook deze koning, hoewel in veel

---

van 1670 - 1681 werkzaam als leermeester van den *Dauphin* (= kroonprins), voor wien hij verschillende boeken schreef over geschiedenis, godsdienst en kerk, en politiek (in 't laatste wordt het absolutisme met tal van bewijsplaatsen uit de Heilige Schrift verklaard als de door God gewilde regeeringsvorm). Zie verder Hoofdst. IX. Sedert 1681 was Bossuet bisschop van Meaux.

geringere mate dan Karel VII of Hendrik IV[1]), maar toch niet zonder overeenkomst met het door dezen gegeven voorbeeld, het raadzaam oordeelde, om eenige der voornaamste rijksgrooten door aanzienlijke betalingen in geld aan zich te verplichten.

De oorspronkelijke bedoeling en het beginsel, waarnaar men te werk ging, waren er op gericht, om de erfelijkheid en vervreemdbaarheid der ambten geheel af te schaffen; doch hoe gewelddadig de in deze richting genomen maatregelen ook waren, toch bleef men van het doel, dat men zich gesteld had, oneindig ver verwijderd. Wel is waar stelde het wettige staatsgezag, door het aannemen van de koopsom, zichzelf als het ware beperkingen; maar de regeering achtte het nu eenmaal noodig om haar dienaren aan zich te binden door bevoordeeling hunner familie.

Van Generale Staten was geen sprake, doch niet zonder eigenaardig leven waren de provinciale staten, die steeds de aandacht der regeering vorderden.

Een voorbeeld levert Languedoc, waar Richelieu's verordening, die de staten weliswaar in stand liet, maar hun het recht, om belastingen toe te staan, ontnam, bij de onlusten der Fronde was ingetrokken. De regeering deed een poging, om ze te hernieuwen, doch zag hiervan om verschillende redenen af. De staten van Languedoc herkregen de privilegiën, die zij vóór Richelieu hadden uitgeoefend, en steeds gingen hun samenkomsten met levendige provinciale actie gepaard. De *Capitouls*[2]) van Toulouse

---

[1]) Karel VII (1422–1461) kwam aan de regeering, toen meer dan half Frankrijk in Engelsche handen was: eerst moest hij dus zijn rijk veroveren, en toen dit geschied was, moest hij den hoogen adel tot onderwerping brengen. Hendrik IV (1593–1610) kwam eerst na een dergelijken strijd tot heerschappij. (Zie Bndl I, Hfdst. XXV).

[2]) *Capitouls*: tot 1789 de naam van de hoogste stedelijke magistraatspersonen in Toulouse. Waarom zij dien naam droegen is onzeker: mogelijk, omdat de plaats hunner beraadslagingen het *Capitool* heette.

vormden de volkspartij; de hooge geestelijkheid en de adel stonden meestal aan de zijde der kroon, doch gewoonlijk moest de regeering nog de leden afzonderlijk bewerken, om haar voorstellen te doen aannemen. Door geschenken in geld en door persoonlijke gunsten verkreeg zij dan in den regel rijkere bijdragen, dan haar volgens Richelieu's bepalingen toekwamen.

De ministerieele briefwisseling over de toestanden in de provinciale staten levert overigens niet veel verkwikkelijks op. Men vindt daar telkens weer een tegenstreven van lokale en persoonlijke belangen en van bekrompen opvatting tegen meeningen, die van meerder inzicht en wijder gezichtskring getuigen. Weliswaar zou men, om hun werkzaamheid geheel te kunnen overzien, nog de handelingen hunner vergaderingen voor zich moeten hebben. Een feit is het in elk geval — en daarom is 't ons hier te doen — dat provinciale standenvergaderingen in een deel des rijks bestonden en in volle werkzaamheid waren; in de nieuw veroverde provincies, zooals onder anderen in Artois [1]), werden zij in stand gehouden en erkend.

Terwijl alzoo alles den monarch en zijn streven huldigde, waren toch de anti-monarchale denkbeelden nog niet geheel gesmoord. Nog eens is de meening geuit en den koning ter oore gebracht, dat de beste staatsinrichting voor Frankrijk zijn zou een verdeeling van 't geheel in verscheiden provinciën, die elk zich zelf regeerden: de monarchie was voor Frankrijk niet geschikt. Den koning is éenmaal een uiting van haat, in den meest woesten vorm, naar het hoofd geslingerd. Iemand uit Auvergne, die de documenten, vereischt tot staving van zijn adeldom, niet kon leveren, brak, toen de koning op zijn betoogen hieromtrent niet inging, uit in den roep, dat het zaad van Ravaillac [2])

[1]) Artois werd in 1659 door Spanje aan Frankrijk afgestaan: tot nog toe behoorde het bij de Nederlanden.

[2]) De moordenaar van Hendrik IV.

nog niet geheel te loor was gegaan. Men kan zich denken, dat hij hiervoor moest boeten.

Deze en dergelijke zijn slechts op zich zelf staande uitingen, die toch wijzen op het bestaan van een niet bedwongen en onverzoend element in de diepten der natie; de religie van 't koningschap heerschte wel, maar vond toch nog tegenstanders. Tot de volledige doorvoering der monarchale idee was vereischt de overal zichtbare, alles omvattende, in alles ingrijpende werkzaamheid des konings en de glans zijner persoonlijkheid.

Onder de factoren, die medewerkten om deze idee te doen zegevieren, is geen van zoo grooten invloed geweest als het overeenkomstig streven der geestelijkheid.

Niet, dat de Fransche geestelijkheid zich bepaald als geheel ondergeschikt aan 't koningschap zou hebben beschouwd. Zij heeft, bij monde van woordvoerders, die zelf tot het hof behoorden, den koning eraan herinnerd, dat haar privilegiën even oud of althans slechts weinig jonger waren dan die der kroon; dat de koning, hoe volkomen ook zijn souvereiniteit mocht zijn, toch de privilegiën der geestelijkheid niet moest aantasten; immers deze waren niet gegrondvest op menschelijke willekeur, maar op de religie; zij waren goddelijk van beginsel en oorsprong. De koning evenwel beschermde en vermeerderde vrijwillig de voorrechten der geestelijken, en dit bracht een algemeene tevredenheid teweeg en versterkte hen in hun genegenheid. Dit nu moest in tijden als deze, waarin de geestelijkheid ijver en toewijding koesterde voor de religie, onfeilbaar een belangrijken invloed uitoefenen op de menschen.

Een anderen factor leverde het hof, waarbij zich aansloot al wat in den lande van hooger aanzien was door rang of geboorte. Onder Mazarin, die vele en veelsoortige vrienden noodig had, had men, onverholen vleierij verbindend met verholen bedreiging, gunstbewijzen geëischt;

hoe geheel anders onder den koning! Zonder daartoe te zijn aangemaand, naar eigen goedvinden en keuze, wilde hij de bewijzen zijner genade verdeelen; spaarzaam was hij er niet mee, maar van hem alleen hing alles af. Van 's vorsten genade of ongenade was nu eenmaal onvoorwaardelijk afhankelijk de invloed, dien men op 't oogenblik, de vooruitzichten, die men voor de toekomst had; of men zou stijgen of vallen, of men — nu deze staatsinrichting eenmaal bestond — iets zou zijn of niets. Maar ook iets niet berekends lag er in de onderdanigheid zijner omgeving, dat uit die onverklaarbare gevoelens stamt, welke een hof bijeenhouden. Colbert[1]), met al zijn verdiensten, zijn energie en strengheid, voelde zich als het ware vernietigd door een woord, dat de koning zou hebben gezegd; de koning vond goed, hem aan zijn ziekbed te bezoeken en hem moed in te spreken; hij gaf hem den raad, zich niet door melancholie te laten overmannen; en, zooals de zaken stonden, was dit woord en dit bezoek het beste geneesmiddel voor hem.
Hoe krachtig evenwel de hand ook in 't binnenland werd gevoeld, die de teugels voerde, toch mag men de algemeene gehoorzaamheid, die zij vond, niet uitsluitend toeschrijven aan de autoriteit der kroon. De toewijding van rijksgrooten en adel, de haast onverstoorde rust in de provinciën, de aanhankelijkheid van den derden stand berustten op nog een anderen, dieperen grond. Het waren de groote ideeën der nationale éénheid, eener algemeene op de wet berustende orde en eener roemrijke positie in de wereld, die aan 't koningschap, dat deze ideeën vertegenwoordigde, dienstwilligheid, en zelfs met blijdschap verleenden steun verschaften. Aan *Generale Staten*[2]) dacht men ook dáarom in Frankrijk zoo weinig, omdat aan hun naam een herinnering aan de oude oneenigheden was verbonden. In

[1]) Zie het volgende stuk.
[2]) De Generale Staten waren 't laatst bijeen geweest in 1614.

dezen tijd, nu het zegevierend koningschap de middelen had gevonden, om Frankrijk groot en bloeiend te maken, schenen ze geen nut te hebben; niemand verlangde ze. Provinciale Staten en Parlementen bewogen zich in den hun toegekenden werkkring; de Raad des konings vertegenwoordigde het algemeen belang; de koning meende bijna, door bijzondere goddelijke verordening, in zijn zorg hiervoor niet te kunnen feilen.

Welke staatkundige meening men ook moge zijn toegedaan, niemand kan ontkennen, dat deze monarchie, zooals zij was en steeds meer werd, een van de grootste momenten is van de wereldgeschiedenis.

VIII.

Colbert en de opkomst van Frankrijk's industrie en handel.

Jean Baptiste Colbert behoorde tot een familie van lakenkoopers te Rheims. Op 21-jarigen leeftijd trad hij in staatsdienst en trok spoedig de opmerkzaamheid van Kardinaal Mazarin, den opvolger van Richelieu, tot zich. Toen Mazarin was gestorven en Lodewijk XIV zelf de regeering in handen had genomen, won Colbert de gunst van den koning, door hem bekend te maken met de onregelmatigheden en de verspilling in het geldelijk beheer van Fouquet, den *super-intendant der financiën*, waardoor deze ten val kwam. Onder een minder hoogen titel (*algemeen Controleur*) werd Colbert zijn opvolger (1665); en weldra werd hem ook het beheer over de koninklijke bouwwerken, van de marine en de koloniën toevertrouwd.

Gedurende zijn ministerieel leven ontwikkelde hij een onvermoeibare werkzaamheid, geleid door trouwe aanhankelijkheid aan zijn koning en het levendig verlangen om de welvaart van het volk te vergrooten en zijn lasten te verlichten.

Allereerst herstelde hij de orde in de financiën, en wist 't werkelijk zoover te brengen, dat tot 't jaar 1672 evenwicht bestond tusschen inkomsten en uitgaven. Geheel kon hij evenwel alle misbruiken in 't financieel beheer niet uitroeien; en vooral niet, sedert de uitgaven, door de lange dure oorlogen en groote weeldeuitgaven des konings, op onrustbarende wijze begonnen toe te nemen. Inweerwil van zijn verzet daartegen, moest Colbert 't aanzien, dat sedert dien tijd steeds meer en grooter leeningen werden gesloten, de oude misbruiken weer terugkwamen en steeds drukkender lasten 't volk werden opgelegd. Daardoor werden de vruchten van zijn werk teniet gedaan. Hij moest 't ten slotte beleven, dat steeds duidelijker bleek, hoe de buitenlandsche

politiek van den koning onvereenigbaar was met Colbert's economische staatkunde. En dit scheen de koning hém te wijten: in halve ongenade is hij gestorven (1683). De impopulariteit van de nieuwe drukkende lasten trof hem, – den minister, die zijn heele leven lang zoo trouw aan de volkswelvaart had gearbeid. Toen Colbert begraven werd, kostte het moeite, om 't razende volk te beletten, zijn woede te koelen aan het lijk van den overledene.
Goede staatsfinanciën waren alleen mogelijk, wanneer bij de onderdanen welstand heerschte. De hoofdbron voor de volkswelvaart zag Colbert in de eerste plaats in de industrie en den handel, niet in den landbouw. Het aanwezig zijn in het land van veel goud en zilver, van geld dus, werd beschouwd als het meest klinkende bewijs van grooten rijkdom. Colbert was er van overtuigd, dat de staat stelselmatig alle bedrijf onder zijn leiding moest nemen, en niets mocht overlaten aan 't toeval, of aan 't vrije initiatief van zijn burgers. Een meening, die in zijn tijd vrij algemeen werd aangehangen. Colbert's naam is aan een bepaald economisch stelsel gehecht gebleven: eenigszins ten onrechte, want hij was geen man van de theorie. Van de overdrijving van het zoogenaamde *Colbertisme* of *Mercantilisme* treft hem geen schuld.

Naar aanleiding van wat wijs vooruitziend beleid in sommige Italiaansche republieken had bereikt, vatte men reeds in de zestiende eeuw in Frankrijk het denkbeeld op, om door het bemoeilijken van den invoer van vreemde bewerkte produkten en van den uitvoer van inheemsche grondstoffen, de industrie van het land te bevorderen en zijn welvaart te vermeerderen. Dit evenwel was niet mogelijk, zoolang de binnenlandsche tollen het verkeer belemmerden, zoolang de handelaars, hun bedienden en voerlieden, gelijk wordt opgemerkt in een koninklijk edikt, waren overgeleverd aan de willekeur van de pachters der tollen. Eerst de vaststelling van een algemeen tarief over een wijduitgestrekte grens opent de mogelijkheid tot een welberekende handelspolitiek. Bij het zijne hield Colbert van het eerste begin af vast aan het inzicht, dat de invoer van vreemde fabrikaten geweerd, de vervaardiging van Fransche begunstigd moest worden.

Tot nu toe bracht elk land zijn eigenaardige produkten op de algemeene markt van handel en verkeer, en Frankrijk nam daaraan een aandeel, dat overeenstemde met zijn geographische gesteldheid en de kundigheden van het volk; en dit aandeel was volstrekt niet gering; nu echter verbond zich met de opkomende idee der staatkundige éenheid de bedoeling, om het land ook op het gebied van kunstnijverheid en industrieele productie van alle andere onafhankelijk te maken, ja zoo mogelijk de andere landen aan Frankrijk schatplichtig te doen zijn. Men rekende uit, dat Frankrijk van de Venetianen jaarlijks voor 100.000 livres aan spiegels kocht, en voor een misschien driemaal zoo hooge som aan genaaide kant, in de vervaardiging waarvan men het daar in de nonnenkloosters tot een zeldzame volmaaktheid had gebracht. Colbert wist, in spijt van den naijver der republiek, eenige glaswerkers uit Murano tot zich te trekken, die al spoedig aan deze zijde der Alpen even voortreffelijke spiegels vervaardigden, als aan de overzijde. Een tijdlang weigerden zij, om Fransche leerlingen deelgenoot te maken van hun kunstvaardigheden. Doch ook daartoe lieten zij zich overreden, en de uit Venetië komende spiegels, die den tol te Lyon en Valence, alsmede het algemeene invoerrecht der grensdouane moesten dragen, waren al heel spoedig niet meer in staat, om de concurrentie tegen de inlandsche uit te houden. Onbeschrijfelijke moeite kostte het, om de Fransche wijze van 't vervaardigen van kant, die te Alençon haar zetel had en waarvan daar de halve bevolking leefde, te verdringen door de verder gevorderde Venetiaansche. De arbeidsters toonden zich hardleersch, de geheele bevolking stribbelde tegen. Een der eerste werkplaatsen, die goed in gang kwam, werd te Rheims opgericht door een Franschman, met name Charron, die langen tijd te Venetië had geleefd. Uit de briefwisselingen ziet men, dat de zuster en de tante van Colbert er ten zeerste belang in stelden,

hoe het de daar werkende arbeidsters ging. De koning was een der beste klanten: toen hij eens de te Parijs opgerichte werkplaats bezichtigde, besteedde hij aan dit handwerk 22.000 livres.

Zoo werd de kousenfabricage, die toenmaals in Engeland de grootste uitbreiding had verkregen, in Frankrijk ingevoerd; eveneens de lakenfabricage, zooals men die in Holland beoefende, en het vervaardigen van blik en geel koper, zooals dat in Duitschland geschiedde; Perzische, Indische kunstnijverheidsprodukten werden nagebootst. De Venetiaansche gezant Giustiniani merkt op, dat de Fransche regeering elk ander land trachtte te berooven van wat het eigenaardiglijk en beter dan andere bezat; zij aarzelde niet, om voor het minste soort arbeid koninklijke paleizen in te ruimen; haar streven was, de waar goedkooper, voor den kooper aanlokkelijker en tevens beter te leveren.

Tot dit doel werden de strengste regels vastgesteld. Bij de lakenfabricage werden breedte en lengte der stukken nauwkeurig voorgeschreven; voor de blauwververij werd een voorschrift van over de driehonderd artikels gegeven, op welker overtreding zware straf werd gesteld. Want daar de staat den arbeid beschouwde als een zaak van openbaar belang, en hij die uit eigen middelen bevorderde, wilde hij ook het welslagen daarvan niet van individueele willekeur laten afhangen. Dit is volkomen juist gezien, doch het bezwaar is, dat een al te lang vasthouden aan het gebod ook weer het gevaar meebrengt, de eigenaardige levenskracht te verstikken, die partikuliere werkzaamheid als zoodanig in zich sluit: aanvankelijk werkten protectie en toezicht niet nadeelig. De Engelsche, Hollandsche en Italiaansche kunstnijverheid zag zich in menig opzicht werkelijk overtroffen. Het meesterschap der Franschen uit zich vaak niet zoozeer in vindingrijkheid, als wel in de ontwikkeling en volmaking, van wat anderen hebben uitgedacht. De Venetiaansche gezant is er van overtuigd, dat aan Col-

bert's handelwijze ook een beweegreden van politieken aard ten grondslag lag: hij haatte, zoo meende deze, de macht en den rijkdom der grooten; zijn stelregel was, de boeren, soldaten en kooplieden in bescherming te nemen, en zich om de anderen niet te bekommeren. Uit de papieren van Colbert blijkt althans wel, dat hij aan de handeldrijvende en arbeidende klassen meer waarde hechtte, dan ooit één ander staatsman. Het laat zich met geen woorden zeggen, hoezeer de impuls, dien hij gaf, hun te stade is gekomen. In de briefwisselingen kan men nagaan, hoe veelvuldige deelneming en werkdadige propaganda Colbert's verordeningen reeds dadelijk verwekten; hoe in de steden commissies werden gevormd, om gemeenschappelijk werkzaam te zijn tot bevordering der industrie, hoe men verder de werkeloozen aan 't werk zette, de takken van bedrijf, die slechts de consumptie dienden, beperkte en de eigenlijk produceerende begunstigde; hoe men zelfs trachtte den aandrang van onbevoegden tot de vakken van wetenschappelijke studie te stuiten, alles geheel in zijn geest. Maar tevens blijkt uit die correspondenties, hoe met het welslagen van deze pogingen het binnenkomen der belastingen, voornamelijk van de *taille* [1]), in de steden samenhing. Aan geldelijke verdiensten ontbrak het van den aanvang af niet. Giustiniani kan reeds in 1668 niet uitgepraat raken over de menigte opdrachten en bestellingen, die uit de geheele wereld te Parijs binnenkwamen; en eveneens, zoo verzekert hij, stroomde reeds uit de geheele wereld het geld toe: en wel goud en zilver in klinkende munt, hetwelk daar, waar men juist bezig was de oude *dubloenen* [2]) en *gouddaalders* in *Louisd'or* om te munten, hooge waarde bezat.

---

[1]) Er waren twee belastingen van dien naam: de *personeele taille* en de *reëele taille*; de eerste een soort hoofdgeld, de laatste een grondbelasting; beide werden alleen geheven van den *derden stand*.

[2]) *Dubloen:* Spaansche goudmunt, dubbelstuk, ongeveer 20 gulden.

Colbert, die uit een koopmansfamilie stamde, heeft misschien de waarde van het geld en van het positief bezit daarvan te hoog aangeslagen; maar hij bracht zijn mercantilistisch streven [1]) in verband met het doel van den staat en zijn groote belangen, met de opkomst van den derden stand, de nationale éenheid, de plaats, die in 't algemeen het Fransche volk in de wereld innam.
Mazarin en Fouquet hadden, evenals reeds Richelieu had gedaan, er over gedacht, den Franschen handel met veraf gelegen streken tot bloei te brengen door groote compagnieën, waaraan zij zelf met hun vermogen wilden deelnemen. Hierop nu kwam Colbert terug, aangespoord door het voorbeeld van Engeland en Holland; en Lodewijk XIV werd geheel voor het plan gewonnen. Zooals de edikten zeggen, scheen hun dit noodzakelijk voor de grootheid der natie en den roem des konings. Want deze twee begrippen begonnen samen te smelten. Had het van den Franschen handelsstand alleen afgehangen, dan zou de zaak niet tot stand zijn gekomen. De intendanten der koopvaardij houden niet op er over te klagen, hoe weinig b.v. de kooplieden in Marseille zich bekommerden om het algemeen welzijn, zelfs slechts van hun stad, laat staan dan van het rijk; hoe zij door partikuliere belangen en onderlingen naijver elkander en al wat ten goede kon strekken in den weg stonden. De compagnieën zijn niet een werk van den handelsstand, maar van den den staat. De regeering zelf was in de aandeelen der compagnieën meestal voor een derde deel of voor de helft geïnteresseerd. De overige werden aan de geldbezittende ambtenaren als het ware opgedrongen. In de hooge colleges werden inteekenlijsten aangeboden, met de opmerking, dat de koning de deelname van alle leden wenschte; dan werden die lijsten bij den koning zelf ingeleverd,

[1]) *Mercantiel-stelsel:* de staathuishoudkundige leer, volgens welke de volksrijkdom vooral voortkomt uit industrie en handel.

die er persoonlijk kennis van nam. Lodewijk XIV meende daarmede aan een hoogen plicht te voldoen; immers het handelsbedrijf was in overeenstemming met den geest der natie, en zou haar welvaart bevorderen; hij maakte zelfs de moraliseerende overweging, dat daardoor aan de leegleeglooperij, die slechts tot het kwade leidde, bij zeer velen een eind zou worden gemaakt.

Het paste geheel in Colbert's systeem, dat hij de West-Indische koloniën, waarvan de meeste ten tijde der *Fronde* in handen van partikulieren waren geraakt, weer aan deze ontnam en ze overgaf aan een nieuwe compagnie, die ze voortaan zou bezitten en exploiteeren en ze met Frankrijk in handelsbetrekking zou brengen. Richelieu had indertijd een compagnie opgericht tot het drijven van handel met Noord-Amerika, die evenwel niet recht tot bloei was gekomen: ook haar rechten werden op de nieuwe compagnie overgedragen; zij was bestemd, om den ganschen Amerikaanschen handel mèt dien op Afrika tot aan de Kaap te vereenigen. Bijzonder hooge winsten hebben haar handelsondernemingen nooit afgeworpen; het monopolie, dat door haar oprichting gevestigd werd, bracht veeleer stoornis in het reeds allerwegen begonnen handelsverkeer. Voordeel voor den staat echter heeft de compagnie ongetwijfeld gehad; aan de handhaving der koloniën heeft zij ten zeerste meegewerkt; Canada verhief zich uit den zwakken en bedreigden toestand, waarin het zich bevond, door de ondersteuning, die het thans verkreeg; de Antillen werden weer nauw met het moederland verbonden; Cayenne werd opnieuw bezet; men dacht er over om naast het in Noord-Amerika ontstaande Nieuw-Frankrijk [1]), nog een ander te scheppen in de Tropen.

De tweede groote compagnie, die voor den Oost-Afrikaanschen en voornamelijk voor den Oost-Indischen

[1]) Omvattende Canada (aan den St. Laurens en de groote meren) en het land aan de Missisippi (Louisiana —, naar Lodewijk XIV).

handel werd opgericht, deed evenmin voordeelige zaken; bij den terugkeer harer eerste schepen, geraakte haar voortbestaan in gevaar; maar Colbert was op deze verliezen voorbereid: deze zouden slechts voortduren, totdat het bedrijf geheel was geregeld. Onder de leiding van twee hoogst bekwame mannen, die echter in voortdurenden strijd met elkaar verkeerden, Caron en Marcara, gelukte dit werkelijk langzamerhand. In Surat[1]) stond een firman van den Groot-Mogol[1]) den Franschen gunstige uitzonderingsbepalingen toe; in Masulipatnam[1]) verkregen zij grootere voordeelen dan aan de Hollanders waren toegestaan; zij dachten hun handel in bondgenootschap met de Portugeezen, die zich bij hen zouden aansluiten, uit te breiden tot China en Japan.

Een Noordsche Compagnie werd opgericht, voornamelijk om een onmiddellijk aandeel te nemen aan den Oostzeehandel.

Bij een Stockholmsch handelshuis, dat de goederen van koningin Christina[2]), waartoe Gothland behoorde, had gepacht, kwam het denkbeeld op, om dit eiland opnieuw tot het middelpunt van den Baltischen handel te maken. De Franschen zouden zich niet de moeite behoeven te geven van naar Danzig, Riga en Narwa te varen: alle produkten uit het Noord-Oosten zouden in Gothland worden opgestapeld en daar wachten op de Fransche of Engelsche kooplieden. Want van de bemiddeling der Hollanders wilde men zich allerwegen ontdoen[3]).

---

[1]) *Groot-Mogol:* titel van den keizer van het groote Mongoolsche rijk, dat sedert 1505 in Indië bestond. — Surat: aan de westkust van Voor-Indië, N. van Bombay. — Masulipatnam ligt aan de oostkust, in 't midden.

[2]) Koningin Christina van Zweden, de dochter en opvolgster van Gustaaf Adolf, had in 1654 afstand gedaan van haar troon. Uit de hier bedoelde goederen waren haar de inkomsten toegewezen.

[3]) Onze voorouders waren toen nog in 't bijna uitsluitend bezit van den Oostzee-handel.

Evenals in Amerika, Oost-Indië, het Noorden, zoo kwamen de Franschen ook in de Middellandsche-Zee in botsing met de Hollanders, die met de kusten van het Osmaansche Rijk een zeer voordeelig handelsverkeer onderhielden; vooral met Smyrna, en die juist van plan waren een faktorij op te richten te Livorno of te Portolongone [1]). Colbert stelde zich tegenover hen met een Levantijnsche Compagnie, die van al zijn handelsmaatschappijen nog het best ging. De vroegere handelsstaten waren tot ontwikkeling gekomen, doordien zij als bemiddelaars optraden voor het algemeen handelsverkeer van een haven, een kust of een land met de rest van de wereld; dit geldt zoowel voor de Italiaansche republieken, alsook voor de Duitsche Hansa. Holland overtrof, absorbeerde hen alle, doordien het de vrachtvaart tusschen de verschillende werelddeelen op zich nam. Het was niet de bedoeling der Franschen, en 't kòn dit ook niet zijn, om in dit opzicht met hen te wedijveren, en om de produkten der eene zone naar de andere te brengen. Zij wilden in de eerste plaats zich zelf bevrijden van den tusschenhandel hunner naburen, zèlf de winst trekken, die nu deze verkregen door den handel in Fransche produkten van landbouw en nijverheid; in de ontwikkeling hunner commercieele kracht zagen thans ook zij een hefboom voor hun politieke macht.

Met krachtdadige hand greep de staat in de vrije ontwikkeling van den handel in; het was er om te doen, om de commerciëele krachten van het land bevrijden van de heerschappij, welke een andere natie, die zich hierdoor weer politieke macht verwierf, daarover uitoefende en om deze krachten in 't midden des rijks te concentreeren. Wie zou er aan denken, om dit streven als theoretisch geldigen grondslag van algemeene handelspolitiek te aanvaarden? Doch het was een denkbeeld, dat de wereld eeuwen lang zou beheerschen, grootsch opgevat en gehandhaafd.

[1]) In 't Oosten van Elba.

Een monument van het vérstrekkend streven dezer tijden is het *Zuider-kanaal (Canal du Midi)*. De bloote gedachte, eenvoudig uitgesproken in eenvoudige woorden, om door een kanaal de Middellandsche-Zee te verbinden met den Atlantischen Oceaan, was in staat, de eerzucht van genie en werkkracht op te wekken. Men verbeeldde zich misschien wel, dat voortaan groote zeeschepen hun weg van het Oosten naar het Westen door Languedoc zouden nemen en de moeilijkheden der Straat van Gibraltar aan de zeevaarders bespaard zouden blijven. Een ambtenaar van Italiaansche afkomst, genaamd Riquet, die zich de nauwkeurigste inlichtingen verschafte omtrent de inzinking tusschen 't Zwarte Gebergte en de Pyreneeën [1]), en voortdurend, waar hij zich ook bevond, zon en peinsde op de uitvoering, kwam eindelijk — naar men zegt te St. Germain — op de beslissende gedachte, die de mogelijkheid opende, om het werk te volvoeren. De provinciale staten van Languedoc, onbekwaam om het uitvoerbare en ware te onderscheiden van het onuitvoerbare, dat hun vroeger was voorgesteld, wezen zijn voorstellen af. Colbert daarentegen zag de waarde dezer voorstellen in, verschafte het benoodigde geld en waarborgde de particuliere belangen van den ondernemer, die nu met verdubbelden ijver aan den arbeid ging. Evenals meer groote dingen, slaagde ook dit door de eenvoudigste middelen. De naburige beken en stroompjes werden geleid naar de plek, vanwaar het water naar weerszijden afvloeit en het kanaal voedt. Riquet werd gesteund door een jongen man, die zijn speciale studie had gemaakt van de waterbouwkundige werken van Haarlem. De overdreven verwachtingen, die men van de onderneming koesterde, werden niet vervuld; maar voor 't inwendige verkeer van Frankrijk, vooral van

[1]) Die laagte is de zoogenaamde „*Aquitaansche-poort*"; 't hoogste punt is bij Castelnaudary (189 Meter): van daar helt de laagte in twee richtingen af.

de naburige landbouw- en industriedistricten, voor het leven van Languedoc is het van onschatbare waarde [1]). Het werd den koning als hoogste eer toegerekend: door de Romeinen, zoo redeneerde men, was er niet eens aan gedacht; Karel de Groote, en diegenen onder 's Konings voorgangers, die hij het hoogst stelde, n.l. Frans I en Hendrik IV, hadden een dergelijk voornemen gekoesterd; nu was het onder zijn auspiciën tot stand gebracht. „De koning sprak," zegt Corneille, „de bergen weken:" hij trad op als de Heerscher over het water en het land.

[1]) Voor de tegenwoordige behoeften beteekent het kanaal niet veel meer, sedert het in handen is van een spoorwegmaatschappij, die weinig voor het onderhoud doet.

IX.

De Declaratie van de Vrijheden der Gallicaansche Kerk.

Bijzonderen eerbied en onderdanigheid had Lodewijk XIV tegenover den stoel van Rome nog nooit getoond; hij had veeleer de oppositie tegen Rome van Richelieu en Mazarin overgenomen, gelijk hij trouwens in de meeste opzichten de richting volgde, die door dezen was aangewezen en gebaand. En hoe kon het anders, dan dat deze staatslieden, die een onbeperkt gebiedend staatsgezag trachtten te grondvesten, in strijd geraakten met het streven der hiërarchie, dat met een dergelijk gezag in onvermijdelijke tegenspraak is? De koning achtte het voldoende, als hij de beginselen van 't Katholicisme handhaafde in dogma en eeredienst: zijn voornaamste streven was, om op goeden voet te verkeeren met de geestelijkheid van zijn eigen land. Hoe wonderlijk het ook moge klinken, het is er toch niet minder zeker om, dat Lodewijk's oorlogen er bij uitstek toe hebben bijgedragen, om eene nauwe verstandhouding tusschen hem en zijn geestelijkheid in het leven te roepen. Want de clerus was nu eenmaal van ouds de grootste bezitter in Frankrijk. Voortgaande op den weg, eertijds ingeslagen te Poissy [1]), had hij het bezit der toenmaals zoo

[1]) Op de Vergadering der geestelijkheid te Poissy (1561) had de geestelijkheid niet alleen op zich genomen, van een deel der staatsschuld de

bedreigde geestelijke goederen [1]) weten te handhaven of opnieuw te verwerven; weliswaar niet, zonder zich daarvoor tegenover de regeering tot geregelden bijstand te verplichten. Doch het feit, dat deze van zijn toestemming afhankelijk was, verleende hem grooten invloed en maakte het voor het staatsbestuur noodzakelijk, tegenover hem die inschikkelijkheid in acht te nemen, waarmee lichamen, die het recht hebben om gelden toe te staan of te weigeren, altijd moeten behandeld worden.

En als er dan, zooals in den laatsten tijd het geval was geweest, jaren van oorlog kwamen, jaren, die de met moeite geordende staatshuishouding, welke op het voortduren van den vrede was berekend, weer in wanorde brachten, die steeds weer financieele inspanning op enorme schaal met zich brachten, dan groeide in dezelfde mate ook de behoefte aan bijstand. Lodewijk XIV beweerde, dat de regentes van Spanje [2]) slechts daarom besloten had om Holland te steunen, wijl zij rekende op de uitputting van Frankrijk's hulpbronnen. Er valt niet aan te twijfelen, of Lodewijk's wereldpositie berustte juist op het bezit van bronnen van inkomsten, die hem in staat stelden om de Zweden onder de wapenen te houden [2]), de antipathie van

renten, maar ook de aflossingen te betalen. Dit laatste geschiedde niet, zoodat de clerus steeds moest blijven voortgaan met het betalen van de renten.

[1]) Bedreigd: door het toen opkomende Protestantisme. Men vreesde toen (16e eeuw) dat de koning, de adel, sommige steden en de pas ontstane gemeenten van het nieuwe geloof zich van de geestelijke goederen zouden meester maken, gelijk immers ook elders was geschied. Door vrijgevigheid ten opzichte van den staat (zie de vorige noot) kocht de kerk den steun van dezen.

[2]) Koningin Maria Anna (van Oostenrijk), weduwe van Philips IV, regentes voor Karel II. — Spanje was bondgenoot van onze republiek in den oorlog van 1672 tot 1678. — Zweden, waar een Rijksraad (van hooge edelen) de leiding had, stond aan Frankrijk's zijde. Eveneens koning Karel II van Engeland, tegen den zin van zijn Parlement, dat een anti-Fransche politiek wenschte.

de leiders in de Zwitsersche kantons, die menigmaal tot uiting kwam, tot zwijgen te brengen [1]), en vooral ook om den koning van Engeland de ondersteuning te verschaffen, die noodig was om dezen niet tot een totaal tegenovergestelde politiek te doen overgaan. Welk een ommekeer in alle opzichten zou het hebben meegebracht, indien deze bronnen hem eens in den steek hadden gelaten! Zelfs inwendige onlusten in Frankrijk heeft men voorzien, indien dit eens het geval mocht zijn. Tot de buitengewone hulpmiddelen nu, die Lodewijk tot het doorzetten van den oorlog en van zijn politiek te baat nam, behoorde in de eerste plaats de geldelijke bijstand der geestelijkheid. In de vergadering der geestelijkheid van 't jaar 1675 riep Lodewijk XIV de herinnering wakker aan het geluk, dat hij had gehad in zijn veldtochten tegen Holland en Bourgondië [2]), vooral aan de inspanning, die hij zich had moeten geven, tegenover de uit Duitschland opdringende troepenmassa's; zijn voorouders, zeide hij, zouden zich onder dergelijke omstandigheden gerechtigd hebben geacht tot een vervreemding van geestelijke goederen; hem echter was het erfdeel der kerk heilig; hij verwachtte alles van den goeden wil van hen, die daarvan op het oogenblik de bezitters waren; zij zouden aan het staatsbelang, dat aan hun hulp de meest dringende behoefte had, deze hulp niet weigeren. De geestelijkheid gedroeg zich geheel, zooals de koning verwachtte. Op denzelfden dag, waarop

---

[1]) Het zwakke Zwitserland was economisch toen geheel afhankelijk van Frankrijk: groote sommen geld werden besteed om de aristokraten om te koopen, ten einde de Zwitsersche soldatenmarkt vooral voor Frankrijk open te houden. Toch wekte het in Zwitserland wrevel, dat Lodewijk dikwijls een staatkunde volgde, in strijd met de Zwitsersche belangen; zóó b.v., toen de Franschen het Spaansche Franchecomté (in den pas genoemden oorlog) bezetten, gelegen op de Zwitsersche grens en staande onder Zwitsersche bescherming.

[2]) N.l. 't zoogenaamde Bourgondische Vrijgraafschap of Franchecomté.

haar zijn oproep bekend werd gemaakt, nam zij met algemeene stemmen het besluit, hem de voor dien tijd hoogst belangrijke som van vier-en-een-half millioen livres toe te staan, hoewel zij slechts door het sluiten van leeningen in staat was, deze op te brengen; en zij verzuimde niet, van 't een en ander zoowel den koning als den minister in kennis te stellen.

De koning antwoordde van uit zijn kamp in bewoordingen, die de hoogste tevredenheid uitdrukten. Nog aangenamer echter dan het hooge bedrag der som, zoo zeide hij, was hem de algemeene ijver der afgevaardigden, om hem deze aan te bieden; deze was voor hem een nieuwe beweegreden, om aan de belangrijkste corporatie van zijn rijk ook zijnerzijds bij alle voorkomende gelegenheden de bewijzen zijner genade te betoonen. De toegestane som overtrof de gewone bijdrage met meer dan de helft; en in deze beslissende oogenblikken was ze uiterst welkom. 's Konings gevolmachtigde heeft later gezegd, dat zonder een aanzienlijke bijdrage de eer van den staat niet had kunnen worden gehandhaafd; dat de geestelijkheid dringende noodlijdendheid in overvloed had doen veranderen.

De prelaten hadden het bezit hunner zetels te danken aan de genade des konings; hun naaste verwanten streden in het leger: de overwinningen, die dit leger behaalde, kwamen het Katholicisme ten goede; hoe kon het anders, dan dat zij alles, wat in hun macht stond, ten beste gaven voor een zaak, die zij grootendeels als de hunne beschouwden?

Maar ook nog in een andere aangelegenheid, en wel in tegenspraak met haar speciaal belang, koos toenmaals de geestelijkheid 's konings partij. Het was een aloude bevoegdheid der kroon, om gedurende het leeg-staan van een bisschopszetel, niet alleen de intusschen vervallende inkomsten te trekken, maar ook de kerkelijke ambten en prebenden te vergeven; de koning had deze bevoegdheid

in de oude provinciën [1]) des rijks van ouds uitgeoefend, en ook tot de later verworvene, als Bretagne, uitgestrekt; toch waren de vier zuidelijke, Guyenne, Languedoc, Provence en Dauphiné, er nog altijd van bevrijd. Onder Hendrik IV was een poging, om ook deze er aan toe te voegen, in 't werk gesteld; doch hierop was men teruggekomen: want deze koning hield er niet van, om tot openlijke oneenigheid aanleiding te geven: hij ontzag het bestaande. Latere regeeringen hadden de kwestie onaangeroerd gelaten; Lodewijk XIV echter voelde zich machtig genoeg en ook geroepen, om ze tot beslissing te brengen. In 't jaar 1673 sprak hij de uitbreiding van het „*regaal*" [2]) over de vier provinciën uit, met welke uitspraak de *parlementen* [3]) instemden: de rechtstitels, waarop de provinciën hun vrijheid grondden, werden aan den „*Raad*" [4]) voorgelegd, maar zij werden door dit lichaam verworpen. Eertijds had een te Lyon vergaderd algemeen concilie de aanspraken der kroon voor ongegrond verklaard: de geestelijkheid achtte het evenwel niet geraden, met het oog daarop zich tegen de uitspraak van den Raad te verzetten; want daarmee zou zij slechts aanleiding geven tot een vijandige gezindheid der wereldlijke gerechtshoven, en deze zouden bij wijze van wraakneming trachten, de jurisdictie der geestelijken te beperken, en hun publiek aanzien en gezag te ondermijnen. Nu echter de clerus zweeg, achtte de regeering het ook niet noodig zich verder éenige beperking op te leggen. Zij gelastte de bisschoppen der vier provinciën, om hun onderwerping aan het *regaal* te mel-

[1]) Oude provinciën: deze waren òf van oudsher eigen bezit van het koningshuis geweest, òf waren verworven (van de 11e tot de 14e eeuw) op de regeerende grafelijke en hertogelijke geslachten.

[2]) *Regaal* (van *rex* = koning; *regalis* = koninklijk) = koninklijk recht

[3]) Zie Bundel I, bl. 309–310.

[4]) *Conseil du Roi* = *Raad des Konings.* Alle binnen- en buitenlandsche aangelegenheden werden daarin behandeld en beslist.

den bij de *Chambre des comptes* [1]), en wel, geheel overeenkomstig het karakter van de toenmalige regeeringswijze, onder bijvoeging der bedreiging, dat in die diocesen, waar de melding achterwege bleef, het *regaal* onmiddellijk zou worden geacht in te gaan.

De meesten onderwierpen zich; toch waren er enkelen, die den moed bezaten om zich bloot te stellen aan de ernstige gevolgen, die tegenstand met zich bracht; dat waren juist de hoofden der Jansenistische partij [2]).

Want aan de idee, waarvan het Jansenisme was uitgegaan, lag de onafhankelijkheid van het geestelijk gezag ten grondslag. De bisschoppen Pavillon van Alet en Caulet van Pamiers waren van oordeel, dat deze onafhankelijkheid door het *regaal* werd geschonden, en vonden het bespottelijk, dat de beslissing van een concilie zou worden ongedaan gemaakt, doordien de Fransche staatsraad goed vond in tegengestelden zin te handelen. Zij gaven aan den eisch, hun onderwerping te komen melden, geen gehoor.

De regeering van Lodewijk XIV was echter gewoon, om niet slechts te dreigen, maar haar bedreigingen ook ten uitvoer te brengen. Binnenkort verscheen te Alet een geestelijk hoogwaardigheidsbekleeder, krachtens het inwerking getreden *regaal* benoemd; de bisschop wilde hem niet erkennen, en wendde zich tot de geestelijkheid, die juist in een vergadering bijeen was. De vergadering kon er niet toe besluiten iets voor hem te doen, daar de koning nu eenmaal had gesproken.

In andere kringen echter vonden de bisschoppen des te

[1]) Rekenkamer.

[2]) *Jansenisten*: naar Cornelis Jansen (1585—1638), bisschop van Yperen, die in zijn werk „*Augustinus*" (na zijn dood gepubliceerd) meeningen verkondigde over de genade, den vrijen wil en de voorbeschikking, die in strijd waren met 't geen de Jezuieten en de andere leeraren onderwezen. Zijn talrijke aanhangers (in Frankrijk vooral) vonden een middelpunt in 't klooster Port-Royal te Parijs. Hun leer werd door den paus veroordeeld, maar bleef niettemin veel aanhang behouden.

meer aanhangers. Want de rechten, die de koning opeischte, zoo redeneerden dezen, waren ongetwijfeld van geestelijken aard, en kwamen slechts toe aan de Kerk; wanneer men toegaf, dat de vorst als zoodanig geestelijke rechten bezat, dan zou men hem als *primaat* [1]) erkennen, gelijk dit in Engeland was geschied; men moest niet de *registers der parlementen* [2]) als de wet beschouwen, doch de besluiten der concilies en de traditie; in oneenigheden op dit gebied kon onmogelijk de koning beslissen; hij zou dan tegelijk partij en rechter zijn. En slechts de Kerk bezat de verzekering der onfeilbaarheid, niet de wereldlijke macht; de koning was, als elk ander mensch, onderworpen aan allerlei invloeden van buiten en aan zijn eigen hartstochten. Al was 't op het oogenblik een godvruchtig vorst, als Lodewijk XIV, die de regeering in handen had, — wie stond er voor in, dat niet een ander, van gansch andere gezindheid, hem zou opvolgen?

Niet door kleingeestig eigenbelang, en zelfs niet door de onderhavige kwestie, in ruimer omvang beschouwd, werden de gemoederen in beroering gebracht; doch door de onderlinge tegenstrijdigheid van de hiërarchieke beginselen en de door den staat opgeëischte rechten. Op een gebied, waar deze beide in onmiddellijke aanraking met elkaar kwamen, bereidde zich tusschen hen nog eenmaal een strijd voor. Wel was nu in Frankrijk de meening ten gunste der koninklijke rechten de heerschende, maar de deelneming, die diepere godsdienstzin aan de weerstrevenden wijdde, viel toch niet gering te schatten; vooral indien deze een ondersteuning vonden, gelijk hun inderdaad ten deel viel, en wel van de zijde des pausen.

Nadat de bisschop van Alet in het heetst van den strijd was gestorven, trad de bisschop van Pamiers, C a u l e t, meer op den voorgrond; hij sloot zich nauw aan bij zijn kapit-

[1]) Hoogste gebieder in de kerk.
[2]) Zie Bundel I, bl. 309—310.

tel, — dat door de getroffen hervormingsmaatregelen en door het gemeenschappelijk leven [1]) ten nauwste met hem was vereenigd, zoodat ieder, die vreemd en onafhankelijk was, hun ondraaglijk voorkwam —; een verbond, met de strekking, om alle krachtens het *regaal* benoemden af te wijzen, wat ook hiervan de gevolgen mochten zijn; zij wilden, zoo zeiden zij, den kelk gemeenschappelijk drinken. Paus Innocentius XI, eveneens een man van de strengste beginselen, verzekerde den bisschop zijn bijval en deelneming, nadat deze bij hem in beroep was gekomen van een uitspraak van den *metropolitaan* [2]), waarbij zijn handelwijze werd afgekeurd. Des te meer achtte het kapittel zich verplicht, om ook na den dood van zijn bisschop (in Augustus 1680) op den ingeslagen weg te blijven doorgaan. Met uitsluiting van de *kanunniken*, door den koning reeds krachtens het *regaal* benoemd, koos het een *vicaris-generaal* [3]), die van volkomen dezelfde gezindheid was als de gestorven bisschop, en die nu zelfs genoemde kanunniken, toen zij zich eens in het koor der kerk vertoonden, in den ban deed. Dit was nu toch een soort van verzet eener diocese tegen de autoriteit van het vereenigd geestelijk en wereldlijk gezag in Frankrijk, dat de metropolitaan, de aartsbisschop van Toulouse, niet wilde dulden. Hij verklaarde de uitsluiting der koninklijk aangestelden en de zonder deze tot stand gekomen verkiezing van een vicaris-generaal voor ongeldig; toen echter geen nieuwe kapittel-vergadering bijeen te brengen was, stelde hij, krach-

[1]) Het bovengenoemde klooster Port-Royal diende als plaats van samenkomst voor een aantal Jansenisten, die daar hun tijd verdeelden tusschen gemeenschappelijke godsdienstoefeningen en geleerden arbeid. Dit had elders navolging gevonden, o. a. in Pamiers.

[2]) *Metropolitaan* (van: *metropolis* = moederstad): aartsbisschop (n.l. in tegenstelling met de aan hem ondergeschikte bisschoppen, die in deze beteekenis dan wel *suffragaan-bisschoppen* genoemd worden).

[3]) = Algemeen plaatsvervanger.

tens zijn gezag als metropolitaan, tegenover den gekozene een ander, dien hij zelf benoemde. Dit echter bracht hem zelf in konflikt met een hooger gezag, met den paus te Rome. Innocentius XI had reeds in deze kwestie zijn meening te kennen gegeven en had van den koning formeel geëischt, zijn verordening in te trekken. Dat de aartsbisschop des ondanks de keuze, die hèm, krachtens zijn beginselen niet alleen gerechtvaardigd, maar zelfs prijzenswaard voorkwam, wilde vernietigen, wekte zijn toorn op.

In een *breve* van 1 Januari 1681, die van groote opgewondenheid getuigt, bekrachtigde hij de keuze van het kapittel, en bedreigde hen, die een andere keuze zouden doen plaats hebben of handhaven, en zelfs hen, die daarbij slechts hun raad of steun verleenden, met excommunicatie. Daar de bisschoppen Jansenisten waren en door de Jansenisten werden gesteund, zal men er zich wel niet over verwonderen, onder de aanvoerders hunner vijanden Jezuïeten te vinden. Ook deze worden in de breve vooral met kerkelijke straffen bedreigd.

Het is opvallend, dat de Jezuïeten, tenminste in Frankrijk, zich in deze kwestie afscheidden van den paus; maar reeds sinds eenigen tijd kon men bemerken, dat deze orde, die zich nu eenmaal tot de macht voelt aangetrokken, zich nu even nauw bij Frankrijk aansloot, als vroeger bij Spanje. Dagelijks groeide haar aanzien in dit land, vooral doordien 's konings biechtvader tot de orde behoorde en deze zitting had in den „*gewetensraad*" [1]), — het ministerie van eeredienst, gelijk wij zeggen zouden, aan 't welk de vergeving der hooge geestelijke ambten stond; juist daarom sloten de voorname families, die met deze prebenden bedacht wenschten te worden, zich bij haar aan. Reeds op zich zelf verbond deze toestand de orde aan Frankrijk's politiek; maar bovendien was het feit, dat de

[1]) *Conseil de conscience:* bestond uit den koning, zijn biechtvader en twee of drie prelaten. Later alleen de koning en zijn biechtvader.

paus de Jansenisten in bescherming nam, voor hen voldoende, om zich aan de zijde van den clerus en den koning te stellen. Ook de *Sorbonne* en daarmede de gezamenlijke kerkleeraren, stonden aan de zijde van het *regaal*.
Zoo brak ook in deze phase van Europa's historie de strijd tusschen Kerk en Staat nog eenmaal uit; en wel tusschen een uiterst kerkelijken paus, die in dezen vrij was van elk wereldlijk bijoogmerk en een koning, wiens regeering een kerkelijk en Katholiek karakter droeg. In de geschriften der Jansenistische partij vindt men een voortdurende polemiek tegen het concordaat van Frans I [1]). Men mag het inderdaad beschouwen als een eerst nu duidelijk aan den dag tredend uitvloeisel van het concordaat, dat de geestelijkheid, niet door een voorbijgaande opwelling, maar systematisch en zelfs in tegenspraak met oude algemeene leerstellingen, de partij der kroon koos.
De in 't jaar 1680 in officieele vergadering bijeenzijnde prelaten achtten zich reeds verplicht, hun ontstemming er over uit te spreken, dat men het te Rome waagde, om *den oudsten zoon en beschermer der kerk* [2]) te na te komen; zij van hun kant waren zóo nauw aan hem verbonden, dat niets hen van hem scheiden kon. Toen Rome hierop in nog scherper en ontstemmender breven antwoordde, meende men in Frankrijk verder te moeten gaan. De juist te Parijs aanwezige bisschoppen, vergaderd op oproeping van de agenten van den clerus, spoorden in Mei 1681 den koning aan tot bijeenroeping eener algemeene vergadering, of

[1]) Het *Concordaat van Bologna* (1516): de koning en de paus maakten een einde aan de tot nog toe bestaande macht van de Fransche geestelijkheid: de koning zou over alle prebenden beschikken en de bisschoppen aanwijzen, de paus zou de benoeming bekrachtigen en bepaalde inkomsten genieten. Met de verkiezing door de kapittels was 't uit. De Gallicaansche kerk was nu vooral afhankelijk van den koning.
[2]) Titel van den Franschen koning, als opvolger van Clovis I (± 500), den eersten Christen-koning der Franken, 't eerste machtige Germaansche volk, dat Katholiek werd.

wel van een *nationaal concilie*, waar de kerk van Frankrijk de strijdvraag kon onderzoeken en haar oordeel kon doen hooren, zoodat men mocht hopen, dat haar betoogen ook te Rome gehoor zouden vinden. De koning aarzelde niet, op dit voorstel in te gaan. Hij schreef een vergadering uit, samen te stellen uit geestelijke afgevaardigden van alle provinciën, „om te beraadslagen over de handhaving der vrijheden van de Gallicaansche kerk en over de uitvoering der verdragen, bestaande tusschen de kroon en den stoel van Rome." Dit is de, door haar besluiten zoo befaamd geworden vergadering van 1682, die zitting hield van November 1681 tot Maart 1682. Bij de verkiezingen werden allen uitgesloten, die door eenig nog niet voldaan belang aan 't hof te Rome gebonden waren. Waren er soms onder de gekozenen, die reden tot misnoegen tegenover de regeering meenden te hebben, dan droeg de koning, die hen alle aan zich liet voorstellen, er zorg voor, dat zij bevredigd werden zoodra ze aankwamen.

Evenwel, de zaken stonden in deze vergadering toch niet zóo, dat men onvoorwaardelijk zeker zou zijn geweest van de aanneming der inzichten van het wereldlijk gezag. Een onmiddellijk ingestelde commissie wees in verschoonende woorden, doch met nadruk, op het ongerijmde, dat er lag in de vergeving van kerkelijke waardigheden, die in verband stonden met zielverzorging, door een zuiver wereldlijk bestuur; en bracht de misbruiken ter sprake, die daarvan reeds het gevolg waren geweest. De commissie stelde voor om den koning te verzoeken, van dit recht af te zien. De aartsbisschop van Parijs, Achille de Harlai, dien men als den voornaamsten bewerker van dit alles beschouwde, en die evenals tegen de Jansenisten, ook tegen de aanspraken van Rome het hooge woord voerde, kreeg opdracht, dit verzoek aan den koning over te brengen. Hij vond de opdracht moeilijk en haast hopeloos, want de zaak was afgedaan en uitgemaakt: het proces was langen

tijd zwevende geweest, en was nu verloren. Des te grootere indruk maakte het, dat de koning hem met vriendelijke tegemoetkoming ontving, zijn instemming betuigde met de motieven der geestelijkheid, deze nog versterkte en slechts verklaarde, eerst zijn ministers er nog over te willen raadplegen. In den Raad waren de meeningen verdeeld: immers de strijdvraag was al zeer oud, en raakte de grondbeginselen. Aan Philips den Schoone had eertijds Bonifacius VIII [1]) gevraagd, of hij het recht der prebendenbedeeling uitoefende met uitdrukkelijke of met stilzwijgende toestemming der kerk; hij had geantwoord, dat hij dit niet wist, en dat het hem ook onverschillig was; het was voldoende, dat hij een recht in uitoepassing bracht, dat ook zijn voorouders hadden uitgeoefend. Men verdedigde zich, met er op te wijzen, dat ook de bij de kerk het meest geziene, de allervroomste van alle Fransche koningen, Lodewijk IX, genaamd de Heilige [2]), dit recht zonder eenig gewetensbezwaar had uitgeoefend. Toch gevoelde Lodewijk XIV zich geneigd, er van af te zien. Hij zeide tot den aartsbisschop, dat hij in spijt van alle tegenspraak, die hem mondeling en schriftelijk gewerd, de verklaring, die de geestelijkheid verlangde, zóo als zij daar lag, zou onderteekenen, zonder er een woord in te veranderen. Daarin werd bepaald, dat de aanvaarding der prebenden, waaraan zielverzorging was verbonden, indien deze openvielen, afhankelijk zou zijn van de vervulling der kanonieke voorschriften, alsmede van een onderzoek dóor-, en goedkeuring ván de kerkelijke autoriteiten. Men kan zich de vreugde denken, waarmee de geestelijkheid het bericht hiervan ontving, en zij besloot dan ook om in ruil plechtiglijk haar inwilliging uit te

[1]) ± 1300. Tusschen dezen koning en dezen paus was een hevige strijd uitgebroken over de *Investituur*, waarin de eerste steun zocht en vond bij de standen van zijn rijk.

[2]) ± 1250.

spreken tot de in 1673 verordende uitbreiding van het regaal over de vier provinciën, en hiervan den paus in een bijzonder schrijven te verwittigen. Allereerst bracht zij den koning haar dank voor zijn bereidwilligheid. Het was te St. Germain, 9 Februari 1682; de lijfwachten met hun officieren aan het hoofd, waren in de voorzalen opgesteld; beide deurvleugels der koninklijke vertrekken waren geopend; de koning antwoordde de geestelijke deputatie, dat hij het nieuwe edikt hoofdzakelijk om twee redenen had toegestaan: eerstens uit ouden ijver voor de kerk, en vervolgens ook om de hoogachting, die hij koesterde voor de mannen, waaruit de vergadering bestond. Nu echter kwamen het Fransche staatsgezag en het koningschap in nog algemeener strekking ter sprake.

In den Raad werd de vraag opgeworpen, of men niet de oude oneenigheden der Gallicaansche Kerk met den Stoel van Rome voor de vergadering moest brengen en door haar laten uitmaken. Le Tellier en zijn zoon, de aartsbisschop van Rheims, hebben 't eerst dit denkbeeld gehad; zij vreesden de gevolgen, die zeer onaangenaam zouden zijn en lieten het weer vallen; doch onverschrokken nam Colbert[1]) het weer op. Hij hield den koning voor, dat in gewone tijden, als men hoopte op het voortduren van de goede verstandhouding met Rome, een dergelijke beslissing onmogelijk zou zijn; een oogenblik van duidelijk zichtbare slechte verstandhouding was voor deze zaak gunstig en moest men niet laten voorbijgaan. Het lag trouwens toch in 's konings karakter, om elken tegenweer, die hem geboden werd, te beantwoorden door een aanval op den tegenstander, die hierdoor dan steeds op het gevoeligste punt moest worden getroffen; reeds lang had hij op dit plan gezonnen; er onmiddellijk uitvoering aan te geven, daartoe deed deze beschouwing van Colbert hem besluiten.

[1]) Zie Hoofdstuk VIII.

Reeds bij den aanvang der vergadering werden naar aanleiding van eenige krasse uitdrukkingen in de laatste pauselijke breven de vragen aangeroerd omtrent de onfeilbaarheid van den Stoel van Rome en zijn betrekking tot het wereldlijk gezag, en werd er ter onderzoeking dier vragen een commissie ingesteld, waarvan Bossuet[1]) lid was; deze commissie verklaarde zich voor meeningen, waaraan, uit een oogpunt van algemeene kerkgeschiedenis, historische beteekenis moet worden toegekend. De bisschop van Tournay, Gilbert du Plessis Pralin, die ze namens de commissie verkondigde, zocht zich een standpunt, geheel buiten de inzichten der eeuwen van priesterheerschappij. Hij verwerpt de beginselen van Gregorius VII[2]), die volgens hem groot nadeel aan de kerk hadden teweeggebracht, alsook die van zijn ijverigste navolgers; onder de nieuweren bestrijdt hij vooral kardinaal du Perron[3]), die voor een Fransch prelaat veel te Roomschgezind was geweest; hij betreurt het, dat men zijn leerredenen had opgenomen in de geschriften der Fransche geestelijkheid. Daarentegen hernieuwt hij de meening van Optatus Milevitanus[4]), dat de Kerk was in den Staat; de leer der kerkvaders erkende het goddelijk recht van het koningschap; nooit kon verzet gerechtvaardigd worden door religieuze gronden. En hoe kon men den pausen onfeilbaarheid willen toeschrijven? Dan zou men hun aanmatiging van koningen af te zetten moeten goedkeuren. Niet aan het zichtbare, konkrete hoofd der Kerk kwam de onfeilbaarheid toe, maar aan de Kerk als zoodanig en aan een algemeen concilie. Zoo

---

[1]) Zie bl. 103.

[2]) Zie Bundel I, Hfdst. II en III

[3]) Du Perron (1556—1618) heeft een rol gespeeld in de verzoening van Hendrik IV met de Kerk.

[4]) Optatus Milevitanus, d.i. St. Optatus, bisschop van Milevi in Noord-Afrika († omstr. 384), een der geleerdste prelaten van zijn tijd.

stelde zich de Fransche geestelijkheid tegenover de leerstellingen, waarop het hiërarchieke stelsel der vroegere eeuwen was gegrondvest, en die niet zelden in haar eigen midden, of althans met haar instemming, waren verkondigd: eertijds, in de tijden der *Ligue* [1]), met de bedoeling, ze ten volle in toepassing te brengen; daarna, veel verzacht en veel meer in overeenstemming met de oogenblikkelijke bedoelingen der regeering, door du Perron; later, althans wat betreft één punt, door de Orde der Jezuïeten; maar nu wendde de orde haar invloed, die bij den koning en bij het volk grooter was dan ooit, niet hiervoor aan; de gezamenlijke geestelijkheid sloot zich aan bij de meeningen van Gerson [2]), de uitspraken van het concilie van Kostnitz, de door Richer [2]) hernieuwde leerstellingen der *Sorbonne* en de verordeningen van het parlement. In vier beroemd geworden stellingen werden uitgesproken de onafhankelijkheid der wereldlijke macht van alle bemoeiingen van buiten, de superioriteit der concilies boven den paus, de noodzakelijkheid van de instemming der kerk in geestelijke-, en de inachtneming der nationale wetten in wereldlijke kwesties. Bossuet stelde dit alles op in gematigde, maar allerzorgvuldigst gewikte en gewogene bewoordingen; naar den zin van eenige zijner geestelijke ambtgenooten ging hij niet ver genoeg. De vier stellingen zijn het manifest van het verbond tusschen de Kroon en 's Rijks bisschoppen tegen-

[1]) Zie Bundel I, Hfdst. XXV.

[2]) Jean Gerson (1363—1429), kanselier der Parijsche Universiteit, is een der beroemdste leden van het concilie van Constanz (of Kostnitz, 1414—1418). Op zijn voorstel nam het concilie de revolutionnaire leer aan, dat het concilie staat boven den paus. In verband daarmede heeft Gerson de zelfstandige rechten der landskerken bepleit, speciaal van de Gallicaansche kerk. In strijd met den geest van zijn tijd, heeft de theoloog Edmond Richer (1560—1631) Gerson's meeningen, die door de *Sorbonne* en het Parijsche *Parlement* waren aangenomen, opnieuw verkondigd: in Rome én in Frankrijk werden zij tóen veroordeeld.

over den Stoel van Rome. De koning ontving ze met welgevallen, als een bewijs van ijver om hem te dienen en de vrijheid der Gallicaansche kerk in stand te houden. Het nationaliteitsbegrip, doorgevoerd ook ten opzichte der kerkelijke verhoudingen, vereenigde geestelijkheid, koning en volk. In de bepaling omtrent het *regaal* was de geestelijke waardigheid van het episcopaat gered; in de vier stellingen had de Kroon, die immers vóor alles de vrijheid der natie vertegenwoordigt, blijkbaar het overwicht. De *Sorbonne* nam er min of meer aanstoot aan, dat in het edikt, waarbij de stellingen tot rijkswet werden verheven, de onderwijzende corporaties onderworpen werden aan het toezicht van regeeringscolleges; maar hoe had zij lang kunnen blijven weigeren, het aan te nemen: immers juist deze zelfde grondstellingen had zij, sedert haar wederinstelling in den aanvang der eeuw, weder beleden en nog voor korten tijd plechtiglijk uitgesproken. Evenals aan de universiteiten, zoo zou ook aan alle andere scholen en seminariën in den lande niet dan deze leer geleerd worden, geen andere zou worden geduld.

Paus Innocentius had het schrijven der bisschoppen over het *regaal* drie dagen lang laten liggen, zonder het te openen; wat hem daarin gemeld werd van de concessies van den koning maakte geen indruk op hem; hij merkte slechts op, dat de geestelijkheid de uitbreiding van een wereldlijk recht op diocesen, welker vrijheid hiervan hij zoo plechtig had uitgesproken, in allen vorm had erkend. In zijn antwoord zegt hij, dat hij dit niet dan met groote ontzetting had vernomen; want aan de bisschoppen kwam het niet toe om afstand te doen van rechten, die niet hun, maar de kerk toebehoorden; hij paste op hen het woord toe: „de zonen mijner moeder strijden tegen mij.” Hierdoor achtte zich echter de vergadering weer beleedigd; zij schreef het aan vreemde invloeden toe, dat hij zoo weinig rekening hield met hun gronden en met de waar-

digheid van het episcopaat zelf; aan een harer commissies droeg zij op, een rechtvaardigend antwoord aan den paus op te stellen.

Ook werden er maatregelen genomen, om een protest in te dienen tegen de breven van den paus; naar 't blijkt, heeft de pauselijke nuntius al zijn best gedaan om zich aan het inontvangstnemen hiervan te onttrekken.

Als echter de strijd over het *regaal* reeds zoo hoog liep, welke gevolgen moest dan niet eerst de aanneming en bekendmaking der vier stellingen hebben!

Niemand kon er aan twijfelen, of het Roomsche hof zou vasthouden aan de hiërarchieke leerstellingen, zooals die waren geformuleerd door Baronius[1]) en Bellarminus[2]), — niet alleen aangaande de meer kerkelijke vragen, maar ook betreffende de onafhankelijkheid van het wereldlijk gezag, die het niet wilde erkennen. Het *Heilig Officie*[3]) beraadslaagde over de verschillende geschilpunten; een censuur der vier stellingen was voorbereid; een formeel breken van den Stoel van Rome met het Fransche hof en de Fransche geestelijkheid scheen niet te vermijden. Nog zweeg de paus, maar hij was tot het uiterste besloten en op het uiterste voorbereid. Hij wilde, zoo zeide hij, geen bondgenootschappen sluiten, om zich te Rome te verdedigen, geen geweld stellen tegenover geweld, maar zich alleen bedienen van zijn geestelijke wapenen, om datgene te handhaven, wat hem toebehoorde.

Tegenover deze houding kwam het den koning toch niet raadzaam voor, de zaak zoo te laten voortgaan. De ver-

---

[1]) Kardinaal Cesar Baronius (1538—1607), generaal van *de Congregatie van het Oratorium* (zie I, bl. 265), schrijver van een groote kerkgeschiedenis („*Kerkelijke Jaarboeken*").

[2]) Robert Bellarminus (1542—1621), geleerd theoloog, lid van de Jezuïeten-orde. Zijn leven lang heeft hij de Katholieke leer verdedigd tegen kettersche aanvallen: met kracht ook is hij opgetreden voor de heerschappij van den paus, ook in 't wereldlijke.

[3]) *Sanctum Officium* = de Inquisitie.

gadering te Parijs was nog midden in haar werkzaamheden, toen hij haar den 29en Juni 1682 verdaagde, welk besluit voor de vergadering zelf hoogst onverwacht kwam. De prelaten hielden deze beschikking voor het werk van den kardinaal d'Estrées[1]), die alleen naar de eer streefde een verzoening te bewerkstelligen; en het kan waar zijn, dat diens berichten 't belangrijkste aandeel hebben gehad in de totstandkoming van het besluit.

Ook de paus liet de censuur der vier stellingen achterwege, maar reeds stelde een machtige partij zich aan zijn zijde; niet alleen te Rome, waar de bibliothecaris van het Vatikaan, Emmanuel Schelstraten, het woord voor hem opnam: de faculteiten van onafhankelijke katholieke universiteiten, aanzienlijke prelaten der Spaansche en Hongaarsche kerk, hebben de vier stellingen uitvindingen van Satan genoemd; door de schors van schijnvrome leerstellingen drong, volgens hen, het gif van hoogst afkeurenswaardige scheuring naar buiten. In Frankrijk mochten de aanhangers van den paus niet openlijk optreden, maar des te vrijmoediger drukken zij zich uit in niet in druk verschenen werken, die tot op onzen tijd zijn bewaard gebleven. Reeds de voorbereidende vergadering oordeelen zij in strijd te zijn met de kanonieke beginselen; zij vinden het denkbeeld bespottelijk, dat een op haar initiatief bijeengeroepen samenkomst als een nationaal concilie zou kunnen worden beschouwd; men had daar geestelijken zien verschijnen, die door het regaal aan hun ambt gekomen waren, en thans geroepen werden, om over het regaal hun oordeel uit te spreken; de kerk zuchtte onder wereldlijke onderdrukking. Het onaangenaamst deed zich de omstandigheid gevoelen, dat de paus weigerde om geestelijken van den tweeden rang, die aan de vergadering hadden deelgenomen,

---

[1]) Deze was belast met de onderhandelingen tusschen Rome en het Fransche Hof.

als zij door den koning voor een bisschopszetel werden voorgedragen, in hun nieuwen rang te bevestigen.
Ongetwijfeld was de Gallicaansche kerk, door de houding, die zij had aangenomen, min of meer buiten het gemeenschapsgevoel der gezamenlijke katholieke wereld geraakt. Vragen van algemeene strekking en van de hoogste beteekenis had zij voor zich zelf uitgemaakt, in strijd met den paus, in overeenstemming met haar koning. En nog veelomvattender was de pretentie, deze beslissing tot algemeene norm te willen verheffen en haar zelfs, waarvan Bossuet zoo dikwijls spreekt, tot grondslag te willen maken van de herstelling van het Katholicisme in de geheele wereld. De vier stellingen zijn een uiting van de inwendige behoefte der katholieke wereld, om een einde te maken aan de oude strijdvragen tusschen Staat en Kerk, en zij vormen een hoogst belangrijke poging hiertoe. De wereldlijke machten, die met het pausdom in conflict geraken en aan 't Katholicisme vasthouden, zullen er ten allen tijde min of meer op moeten terugkomen. Wat er ook valt in te brengen tegen de kanonieke wettigheid of de wereldlijke motieven der besluiten van 1682, het onderzoek der stof zelf is hoogst belangwekkend en het geheele verloop draagt een grootsch karakter. De samenkomst zelf, de opstelling der tegenstellingen, de overwegingen, de verhouding tusschen den koning en de vergadering, en zelfs die tusschen den paus en de vergadering, alles heeft stijl en vorm. De grenzen der vereering, zoowel van het hoogste geestelijke, als van het wereldlijke gezag, worden met beslistheid afgebakend; het laatste heeft het overwicht, maar ook het eerste wordt niet miskend.
Dit Fransche staatswezen was door zijn geschiedenis en zijn machtsbesef een wereld op zich zelf; het vermat zich, op eigen gezag te beslissen in de belangrijkste vragen van algemeene strekking.
Het tusschen koning en geestelijkheid tot stand gekomen

verbond, dat zich hier vooreerst voordoet in den vorm van oppositie der nationale kerkelijke machten tegen de algemeene Katholieke kerk en tegen haar hoofd, den paus, richtte zich op hetzelfde oogenblik tegen andere tegenstanders, tegen de Protestanten. Men wilde het kerkelijke Frankrijk stellen tegenover het Roomsche hof, maar niet een door religieuze meeningen verdeeld, doch een volkomen eensgezind, tot de Katholieke belijdenis behoorend Frankrijk.

Voor het standvastig volhouden van Paus Innocentius XI en zijn opvolgers (Alexander VIII en Innocentius XII) hebben Lodewijk XIV en de Fransche geestelijkheid ten slotte moeten toegeven. In 1693 heeft de geestelijkheid de besluiten van 1682 formeel herroepen en schreef Lodewijk aan den paus, dat hij zijn besluit over de verplichte inachtneming der *Vier Artikelen* introk.

X.

De Troonsbestijging van Willem III en Maria II. De „Declaration of Rights".

De overgroote meerderheid van 't Britsche volk had de republiek en de heerschappij van Cromwell en het Independentsche leger maar hoogst onwillig gedragen. Een verademing gaf 't, toen na Cromwell's dood de verdeeldheid onder de generaals uitzicht gaf op verlossing. Generaal Monk, met zijn troepen naar Londen gekomen, sloot zich aan bij den volkswensch, die luide riep om een „*vrij parlement*". Een „*Conventie*" kwam bijeen: d.w.z. een parlement, gekozen geheel en al naar alle oude voorschriften, maar niet op last van den koning. De conventie noodigde Karel II uit terug te keeren en zijn troon in bezit te nemen. Dit was de *restauratie der Stuarts.*

Dat de Stuarts uit de groote rampen, welke hun geslacht getroffen hadden, veel hebben geleerd, kan niet gezegd worden. Ook zij hadden een geheel andere opvatting van 't geen het belang des lands eischte dan hun onderdanen. Hun meeningen, over de grenzen van de koninklijke macht en de parlements-privilegiën bleken vrijwel gelijk te zijn aan die hunner voorgangers. De buitenlandsche staatkunde, welke de koningen volgden, druischte in tegen de verlangens van 't volk. Dat Holland werd bestreden, werd aanvankelijk gebillijkt: men haatte de Hollanders als handels-concurrenten, en meende dat hun overwicht alleen door geweld kon worden gebroken. Maar men zag met nog meer onrust de groeiende macht van Frankrijk. In Lodewijk XIV duchtten de Engelschen den almachtigen vertegenwoordiger van het absoluut gezag, den ijverigen bevorderaar van het Katholicisme, den onverzoenlijken vijand van het Protestantisme. Het wekte wantrouwen, dat koning Karel zich bij Lodewijk XIV aansloot. Men verdacht den koning van Katholieke neigingen: de anti-Fransche en anti-papistische woede der Engelschen ontwaakten weer en smolten samen. Dit bleek wel

duidelijk in 1673: als antwoord op een besluit, waarbij aan Katholieken en Protestanten (niet behoorende tot de staatskerk) nagenoeg vrijheid van geloof werd toegestaan, in strijd met de bestaande wetten, dwong het Parlement den koning om de *Test-act* (beproevings-wet) aan te nemen, waardoor allen, die geen lid waren van de Staatskerk, werden buitengesloten van alle ambten. Telkens brak opnieuw de tweespalt uit tusschen koning en Parlement; een enkele maal deed Karel een concessie aan de volkswenschen: zóó — toen hij op raad van zijn minister Lord Danby in 1677 't huwelijk tot stand bracht tusschen zijn nicht Maria en Prins Willem III, — waarin het volk wilde zien (ten onrechte!) 't begin van een anti-Fransch optreden.
Gedurende deze regeering vormde zich de staatspartijen: de *Whigs* —, vooral bestaande uit Presbyteriaansch-gezinde edelen en burgers, en opkomende voor de parlementsrechten: — en de *Tories*, wier machtigste steun gevormd werd door de Anglicaansche geestelijkheid en den Anglicaanschen adel; hoewel volstrekt niet steeds ingenomen met de politiek van den koning, verdedigden zij het koninklijk prerogatief; zelfs tegen onwettige daden van den koning achtten zij verzet ongeoorloofd. Een opmerkelijk bewijs van de begeerte der natie, om den wettigen weg niet te verlaten, was dat de kroon in 1685, na Karel's dood, zonder strijd overging op zijn broeder Jacob II: want de nieuwe koning was Katholiek en stak dit alles behalve onder stoelen of banken. Zijn eerste optreden was geruststellend: hij kondigde aan, dat hij voornemens was, de Engelsche kerk te steunen en te verdedigen. Een Parlement werd bijeengeroepen en toonde zich volkomen loyaal. Een poging van een onwettigen zoon van Karel II (den hertog van Monmouth) om van de anti-Roomsche stemming des volks gebruik te maken en door een opstand zijn oom ten val te brengen, mislukte volkomen: de deelnemers aan dit komplot werden gruwelijk barbaarsch gestraft. Daardoor nu voelde de nieuwe koning, die verder in zijn staatkundige opvattingen en begeerten geheel een Stuart was, zich des te vaster op den troon. Hij begon verschillende wetten — de *Test-act* vooral — te overtreden, verklarende dat de koning het recht had om van de naleving dispensatie te geven. Daarna hief hij de *Test-act* zelfs geheel op, en gaf — ten behoeve vooral van de Katholieken — aan hen, die niet tot de Staatskerk behoorden, vrijheid van godsdienst. Nu begon aan vele Tories hun leer van „zich niet-verzetten" toch moeilijk te vallen. De koning had bevolen, om zijn verdraagzaamheids-besluit in alle kerken te doen voorlezen: zeven bisschoppen der Staatskerk overhandigden hem een verzoekschrift, „om de geestelijken niet te dwingen tot iets, dat streed met hun geweten." Door den koning voor 't gerecht gebracht, wegens „verspreiding van

een oproerig geschrift," werden zij vrijgesproken: wat groote vreugde in 't land verwekte. Mogelijk zou 't Engelsche volk lijdzaam het einde van Jacob's regeering hebben afgewacht: men meende immers, dat dit niet meer ver-af kon zijn, en dan zou Maria, de vrouw van Willem III, aan de regeering moeten komen. Zij en haar man waren ijverig Hervormd. Maar die hoop verdween, toen uit Jacob's tweede huwelijk met Maria van Modena een zoontje werd geboren: er was dus een prins van Wales; deze zou in de beginselen van zijn ouders worden opgevoed; geen kans dus, dat door den dood des konings aan het bestaande regeeringsstelsel een einde zou komen. Toen ontstond het kwaadaardige gerucht, dat de pasgeborene niet de zoon van het koningspaar zou zijn, maar een ondergeschoven kind; er zou dus een reusachtig bedrog plaats hebben! Dit verzinsel vond gretig geloof. Eenige leiders van de beide anders zoo vijandige partijen traden nu met den stadhouder in verbinding: zij noodigden hem uit, om wet en recht in Engeland te komen herstellen. Willem zag in zijn overkomst naar Engeland vooral 't middel, om dit rijk aan zijn zijde te brengen, in den bijna algemeenen oorlog, die met Frankrijk op komst was, en om te verhinderen, dat het zich bij Lodewijk aansloot.

In November 1688 stak Willem met de vloot en een leger naar Engeland over en landde te Torbay in het Zuid-Westen. Bij zijn aankomst werd oogenblikkelijk de „*declaratie*" verspreid, opgesteld door den Raadpensionaris Fagel en in 't Engelsch vertaald door Burnet (zie bl. 152), welke Willem bij zijn vertrek had in 't licht gegeven, en waarin hij de motieven uiteenzette, welke hem tot zijn optreden brachten: de willekeurige heerschappij in staat en kerk, het zoogenaamde recht van dispensatie , het instellen eener kerkelijke commissie, om weerstrevende geestelijken te kunnen straffen en ontslaan; hij wilde den godsdienst en de wetten des lands handhaven en daartoe een vrij parlement doen bijeenkomen, dat ook over de echtheid van den zoogenaamden prins van Wales zou beslissen en het recht van opvolging zou vaststellen. Bijna algemeen viel nu het volk van alle standen en van beide partijen van Jacob af.

Willem marcheerde naar Londen: hij liet zijn schoonvader ontvluchten: een gevangen koning zou stellig — wanneer zijn daden wat vergeten raakten — in de oogen van 't volk een martelaar worden. Jacob vluchtte tot Lodewijk XIV —; daardoor werd hij in de oogen van zijn onderdanen een verrader van zijn land en gaf hij zijn tegenstanders de gelegenheid, om den troon „*vacant*" te verklaren. Toen Willem in Londen was, werd een *Conventie* bijeengeroepen. Deze — geheel en al een parlement, maar niet door den koning saamgeroepen — zou nu alles weer op wettigen voet brengen.

Het Lagerhuis verklaarde den troon „*vacant*", en besloot, de vrijheden der natie te verzekeren, vóór dat men den troon weder bezette. Nog vóór dat het Hoogerhuis zich had aangesloten bij dit besluit van het Lagerhuis, had het 't initiatief genomen over de opvolging, en na lange debatten den eenig mogelijken uitweg gekozen, door den Prins en de Prinses aan te bieden om gezamenlijk te regeeren als koning en koningin.

Het Lagerhuis had een commissie benoemd, om de meest noodzakelijke hoofdstukken op te stellen, die den godsdienst, de vrijheden van de onderdanen en de handhaving der wetten zouden waarborgen. Op de lange lijst der leden vinden wij de namen van de leiders van alle partijen. Het ontwerp, dat door den woordvoerder Treby reeds den 2en Februari aan het Huis werd voorgelegd, kan dus in geen geval als het eenzijdig produkt van een partij worden voorgesteld.

In de eerste plaats worden hierin voor onwettig verklaard al die handelingen, waardoor Jacob II met zijn volk in onmin was geraakt: schorsing van wetten, dispensatie van hun toepassing, en zelfs hun uitvoering krachtens koninklijk prerogatief zonder inwilliging van het parlement, voornamelijk het heffen van belastingen op andere wijze en voor langeren tijd, dan door het parlement was ingewilligd; verder de instelling der *kerkelijke commissie* en meer dergelijke commissies, de ontwapening van Protestante onderdanen; de oprichting van een staand leger in tijd van vrede, zonder toestemming van het parlement. Alle strijdvragen, die ontstaan waren met betrekking tot den grens tusschen het koninklijk prerogatief en de rechten van het parlement, zouden in den geest van het parlement worden uitgemaakt door middel van een authentieke verklaring, waaraan de troonopvolger kon worden gebonden, nog vóór hij de regeering had aanvaard. Hierbij wilde men het echter nog niet laten. Men voegde er beslissingen van zeer vér strekkenden inhoud aan toe. De bestaande

wijze, waarop de militie was ingericht, werd als drukkend voor het volk verklaard. Men verlangde een vrijere positie voor den rechter [1]) en tevens een aantal wijzigingen in het procesrecht, voornamelijk in zaken van hoogverraad. Aan het parlement zouden niet alleen de aloude rechten zijner leden worden gewaarborgd, maar vooral ook veelvuldige bijeenroeping, en voortduring der zittingen tot de zaken, waarvoor zij waren bijeengeroepen, waren afgedaan. Men verlangde krachtige maatregelen, om de vrijheid van godsdienstoefening aan de Protestanten [2]) te waarborgen, en om hen zooveel mogelijk onderling te verbinden, en men sloeg een besluit voor, dat voortaan geen lid der koninklijke familie meer in het huwelijk zou mogen treden met iemand van het Katholiek geloof. Koning en en koningin zouden zich bij de aanvaarding der regeering borg stellen voor de handhaving van den Protestanten godsdienst, alsmede van de wetten en vrijheden des volks, en de kroningseed zou aan een herziening worden onderworpen. In de zitting van het parlement is aan de voorstellen der commissie, voornamelijk wat betreft de rechterlijke instellingen, nog het een en ander toegevoegd; overigens zijn zij goedgekeurd, zóo als ze waren; artikel voor artikel werd voorgelezen en aangenomen.

Weliswaar bevatten zij geen stelselmatig ontwerp eener grondwet, zooals die láter in Europa zijn voorgekomen; maar zij omvatten toch alle takken van het openbare leven, godsdienst, legerinrichting, rechtsbedeeling en de rechten van het parlement; zelfs roeren zij tusschenbeide de bestuursinrichting aan.

Men zou ook niet kunnen beweren, dat in deze artikelen de uiterste eischen van het vertegenwoordigd gezag waren neergelegd.

[1]) Jacob II had rechters afgezet, die vonnissen velden, welke hem niet aanstonden.

[2]) N.l. voor hen, die niet tot de Staatskerk behoorden.

De Schotten zijn de eersten geweest, die voor hun parlement, na zijn hervorming, het recht opeischten, om invloed te hebben op de bezetting der hoogste militaire en burgerlijke ambten, om de leden van den *Geheimen Raad* ter verantwoording te roepen en om de koninklijke rechtsmacht te beperken. Dit geschiedde in 't jaar 1639 [1]). Twee jaren later hadden de aanhangers van het Schotsche systeem in Engeland de overhand verkregen. Ook hunnerzijds stelden zij den eisch, dat de koning tot de invloedrijke plaatsen slechts mannen zou verheffen, die het vertrouwen van het parlement genoten en geen anderen in zijn omgeving zou dulden [2]); hun poging om zich van het militaire gezag in den lande meester te maken was toenmaals aanleiding geweest tot den Burgeroorlog [3]). Die aanspraken werden in 1689 niet, althans niet uitdrukkelijk, hernieuwd; de veranderde groepeering der partijen zou dit niet eens hebben veroorloofd; de inhoud der voorgestelde artikelen was daarom niet minder ingrijpend. Twee punten kwamen er in voor, die het leven der monarchie schenen aan te tasten. Voor het parlement maakte men geen aanspraak op driejaarlijksche bijeenroeping en men was er verre vandaan, de zonderlinge bepalingen te herhalen, die in 1641 aan de desbetreffende wet waren toegevoegd; maar de nieuwe bepalingen, die men voorsloeg, zouden toch de machtsverhouding tusschen de staatsorganen in zooverre hebben gewijzigd, dat zij den koning het recht tot schorsing en ontbinding der vergadering zoo goed als ontnomen zouden hebben. Dit recht was onder Karel II het voornaamste machtsmiddel der regeering geweest en was dit nog steeds: hoe had zij ook anders weerstand kunnen bieden aan de opkomst en de heerschappij eener partij? En van niet minder belang is de beslissing, waarbij een

[1]) Ná hun opstand tegen Karel I in 1638. Zie bl. 41 en 42.

[2]) In „*the Grand Remonstrance*". Zie bl. 76.

[3]) Zie bl. 77.

koninklijk gratiebesluit tegenover aanklacht en veroordeeling van wege het parlement, a priori ongeldig werd verklaard. Hoe zou de koning ooit weer hebben kunnen rekenen op de algeheele toewijding van een minister? Door dezen eisch werden de rechten der souvereiniteit aangetast.

Uit niets blijkt, dat er tusschen Willem van Oranje en het parlement zou zijn onderhandeld; alleen wordt ons bericht, dat ook dit één der oogenblikken is geweest, waarop de zwijgzame prins zijn meening heeft te kennen gegeven. Hij zeide, dat hij naar Engeland was gekomen om de wetten en de vrijheden te herstellen, maar niet om de Kroon van haar rechten te berooven; hij zou in geen enkele beperking treden, die niet uit de wetten voortvloeide: hij zou niet dulden, dat de koninklijke hoogheidsrechten werden ontredderd.

En zóo volledig was ook op dit oogenblik de heerschappij van het parlement geenszins, dat het in 't geheel geen rekening had behoeven te houden met het gevoelen van den Prins. Hij had geen recht op dezen troon; hij kon geen andere aanspraken maken, dan die, welke hij aan zijn positie ontleende; maar deze positie was zóodanig, dat hij niet behoefde in te gaan op elke voorwaarde, die men aan de aanvaarding der kroon wenschte te verbinden; hij bezat een zekere zelfstandigheid, die uit den loop der gebeurtenissen was voortgevloeid. Want op zijn overkomst naar Engeland berustte toch de groote ommekeer, die was ingetreden; en slechts door zijn medewerking kon de nieuwe toestand gehandhaafd worden. Tusschen *Tories* en *Whigs* en zelfs tegenover hun gezamenlijke eischen vertoont zich de Prins van Oranje als een derde macht, als de vertegenwoordiger van het hoogste gezag, zelfs nog vóor het hem werd opgedragen.

Maar ook afgezien hiervan stonden aan de doorvoering der bovengenoemde besluiten toch nog de grootste moei-

lijkheden in den weg. Daartoe zouden nieuwe wetten noodig zijn geweest; maar hoeveel tijd zou hun verdere bespreking in het Lagerhuis niet vereischt hebben, en hoeveel meer nog hun behandeling bij de Lords! Hoeveel tegenspraak zou men daarbij niet te overwinnen hebben gehad! Deze overweging, benevens het feit, dat men met den Prins rekening moest houden, waren te zamen oorzaak, dat de commissie zelf het denkbeeld opvatte van een wijziging in de gedane voorstellen. Men besloot, om in de eerste plaats de *declaratoire artikelen* [1]), waarbij de handelingen van Jacob II voor onwettig werden verklaard, af te scheiden van de eischen, die men bovendien wilde stellen; deze zelf echter werden opnieuw geredigeerd. Men noemde nu de militie-instellingen niet meer ondraaglijk, welker hervorming zou gericht zijn geweest op vermindering van 's konings invloed in dezen; men sprak niet van de maatregelen, waardoor men de rechterlijke macht wilde vrijmaken van den invloed van het hof, noch ook van de bovengenoemde bepaling omtrent huwelijken der koninklijke familie; men maakte wel melding van de vrijheden van 't parlement, maar van een beperking der koninklijke hoogheidsrechten bij de ontbinding ervan werd verder niet gesproken; van de meest aanstootgevende bepalingen, die men met betrekking tot het recht van gratie had willen vaststellen, kwam men, naar de woordvoerder der commissie verklaarde, „om gewichtige redenen" uitdrukkelijk terug. Met dit al werd echter het streven, dat in de eerste redactie der artikelen tot uiting kwam, niet opgegeven; bij voortduring blijft dit ten grondslag liggen aan de latere verhandelingen van het parlement; voorloopig echter stelde men zich tevreden met ze niet op te nemen in de *Declaration of Rights* [2]), die aan den vorst zou worden voorgelegd; —

[1]) Ook genoemd in de bovengenoemde declaratie van den prins.
[2]) *„Verklaring der rechten"*.

dit was n.l. de titel, dien men aan de artikelen gaf, in verband met 's prinsen verklaring.

Zoo als de *Declaration of Rights* tot stand kwam, was zij er verre vandaan, aan alle volkswenschen bevrediging te geven; maar daarom mag men haar toch niet van belang ontbloot achten. Reeds alleen door de aanneming der *declaratoire artikelen* werd het aanzien van het parlement in hooge mate versterkt. Door de afschaffing van het recht van *dispensatie* werd het verzekerd van het volle bezit der wetgevende macht. Eerst nu werd de heffing der belastingen onttrokken aan willekeurig ingrijpen door het koninklijk gezag. Aan het koningschap, dat zijn rechtstitel aan verovering ontleende [1]), werd het recht onthouden, om zonder toestemming van het parlement een staand leger op de been te houden. Doordien men verder de kerkelijke commissies van het Hoofd der Kerk onwettig verklaarde, verschafte men aan de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders een onafhankelijkheid, die van des te meer beteekenis was, daar de bisschoppen zitting en stem hadden in het parlement.

Zij het ook, dat de *Commons* derwijze de rechten van het parlement uitbreidden, — uit hun andere beraadslagingen blijkt toch, dat zij doordrongen waren van de noodzakelijkheid om ook in de regeering kracht en, vóor alles, éenheid te doen zijn. Op de aanbieding der kroon aan den Prins en de Prinses van Oranje gingen zij met vreugde in; echter waren zij bevreesd, dat de vereeniging van twee personen op den troon ook in het regeeringsbeleid twee verschillende wilsuitingen in actie zou kunnen brengen. Van het Lagerhuis is dan ook de bepaling afkomstig, dat de administratie uitsluitend in handen van den toekomstigen koning zou

---

[1]) De Engelsche koningen waren immers alle opvolgers van Willem den Veroveraar (hertog van Normandië), die in 1066 Engeland had veroverd.

blijven. Verworpen werd door de meerderheid het voorstel, dat de koningin althans dan van rechtswege het bestuur zou uitoefenen, als de koning naar Holland ging; dit toch zou aan de kracht van het pas genomen besluit afbreuk hebben gedaan: men meende dat te moeten overlaten aan 's konings eigen goeddunken. Met vooruitziend beleid wist *Sergeant* Holt [1]), die in dit stadium der beraadslagingen de leiding nam, het besluit door te zetten, dat de regeering niet alleen werd opgedragen aan prins en prinses te zamen, maar reeds van te voren ook aan die van hen beide, die den ander zou overleven. Vooral voor den Prins was het van belang, dat hij voor 't geval van overlijden zijner gemalin, die toch nog de meest gegronde aanspraken had, van 't bezit der regeering verzekerd bleef. Men heeft zelfs rekening gehouden met de onwaarschijnlijke mogelijkheid, dat hij nog eens in het huwelijk zou treden, en de nakomelingen uit zulk een huwelijk tot de opvolging in Engeland gerechtigd verklaard, slechts onder voorbehoud, dat de kinderen van prinses Anna [2]) zouden voorgaan. Men wilde daarmede het bewijs leveren, dat men de monarchale regeeringsvorm door de instelling eener geregelde erfopvolging wilde verzekeren en volstrekt niet van plan was, om — gelijk aan het parlement wel werd verweten, — de koninklijke familie te gronde te richten.

Het Hoogerhuis had alleen de Kroon van Engeland aan Willem en Maria opgedragen. Het was het werk van het Lagerhuis, dat de *Plantagenetsche* titel: „*Koning van Frankrijk en van Ierland*" [3]), volledig werd behouden.

---

[1]) *Sergeant at law* = pleitbezorger, rechtsgeleerde van den eersten rang.

[2]) Prinses Anna, gehuwd met een Deensch prins, de tweede dochter van Jacob II. Zij is Willem opgevolgd als koningin Anna.

[3]) *Plantagenet*: het geslacht, dat over Engeland heeft geregeerd van 1154 tot 1485. De latere Plantagenets hebben ook aanspraak gemaakt op de Fransche kroon: daaruit ontstond de Honderdjarige oorlog (1340—

„Moge ook al", zoo zeide Hampden, „de eerste toevoeging van weinig reëele waarde zijn, — het oogenblik, waarop men op het punt staat een oorlog met Frankrijk te beginnen, zou in geen geval geschikt zijn, om de hierin uitgedrukte aanspraak te laten varen." En de vermelding van Ierland werd beslist noodzakelijk geacht, juist omdat daar alles in het werk werd gesteld tot een poging, om zich los te maken van Engeland. Eenmaal was de titel bij parlementsbesluit voor immer verleend aan de heerscherskroon van Engeland; en zóo moest het blijven. De Engelsch-Schotsche kolonie [1]) in Ierland in stand te houden, de wensch om het gezag van het Engelsche parlement boven dat van het Iersche te handhaven, waren een streven, waarin beide partijen met gelijken ijver zich vereenigden.

Zoo is de aanbieding der Engelsche kroon aan den prins en de prinses van Oranje en de *Declaration of Rights* tot stand gekomen. Deze besluiten dragen in beiderlei opzicht een gelijksoortig karakter. Aan de volkswenschen wordt in zeer wijden omvang genoegdoening gegeven, maar zij verkrijgen volstrekt niet onvoorwaardelijke heerschappij. Evenals de koninklijke hoogheidsrechten wel beperkt, maar niet vernietigd worden, zoo wordt ook het geboorterecht weliswaar beperkt, maar toch erkend. In 't Lagerhuis werd goedgevonden de rechtsbepalingen en de aanbieding der

---

1453). Daar deze niet met een vredesverdrag eindigde, werden dus ook geen definitieve afspraken over bedoelde rechten gemaakt, en hebben alle latere Engelsche koningen, tot aan het jaar 1801, den titel „*Koning van Frankrijk*" gevoerd.

Ierland was aan Engeland onderworpen: daarom kon het Engelsche parlement ook over dat land beslissingen nemen. Niet over Schotland: dit was nog een zelfstandig koninkrijk, dat langs eigen weg en zelfstandig in deze zaken besliste.

[1]) Engelschen en Schotten van Protestantsch geloof waren in grooten getale in Ierland (vooral in het Noord-oosten) gevestigd: ten nadeele van de Roomsche Keltische Ieren, hadden verschillende heerschers (Elisabeth en Cromwell vooral) aan hen land gegeven in Ierland.

kroon in één acte samen te vatten; deze werd door de Lords goedgekeurd, en men maakte zich op, om haar aan den prins en de prinses ter aanvaarding voor te leggen. Tot dit doel kwam prinses Maria van Oranje, geboren *Koninklijke Prinses* van Engeland, voor 't eerst sedert haar huwelijk uit Holland naar Engeland terug. Alles wat op dat oogenblik [1]) aan de leidende politici als mogelijk voor den geest had gestaan, was nu geschied. De minister van Karel II, die zich als den voornaamsten bewerker van het huwelijk beschouwde, Lord Danby, was ook degene, aan wien ten slotte de aanbieding der kroon aan prins en prinses tegelijk was te danken. Dat er een partij bestond, die haar bij uitsluiting het recht op de kroon toekende, schijnt voor haar van niet de minste beteekenis te zijn geweest. Zij hield vast aan het resultaat harer besprekingen met Burnet [2]), en liet zich door geen herinnering aan haar persoonlijke aanspraken afbrengen van het grondbeginsel, dat zij zich aan haar gemaal ondergeschikt moest betoonen. 's Prinsen onderneming had zij van ganscher harte goedgekeurd en op de levendigste wijze had zij van oogenblik tot oogenblik haar belangstelling getoond in het welslagen daarvan, hoewel zij gericht was tegen haar vader.

Dezen beschouwde zij als een afgedwaalde, als een vijand der ware religie en van de Europeesche vrijheid, die tot heil der wereld van den troon moest blijven uitgesloten. Van oudsher had in Engeland de godsdienstige verdeeldheid ontbindend gewerkt op de traditioneele betrekkingen

[1]) Op 't oogenblik n.l. dat haar huwelijk werd gesloten.

[2]) Een naar Holland uitgeweken Engelsch geestelijke (ook bekend gebleven als historieschrijver van de gebeurtenissen van zijn tijd): mede door zijn tusschenkomst was er vóór Willem's vertrek naar Engeland volledige overeenstemming gekomen tusschen Willem en zijn gemalin, aangaande de resultaten, welke men in Engeland wenschte te verkrijgen. Maria had hem verklaard, dat zij geen plaats wenschte in te nemen boven haar echtgenoot.

van loyale onderdanigheid. Nieuw was het, dat een dochter de hand leende, om haar vader ten voordeele van haar gemaal uit te sluiten van den troon. Voor dezen koesterde zij niet slechts de sympathie eener gemalin, doch ook die van een partijgenoote; zij wijdde hem onbegrensde vereering; wat hij deed, was in haar oogen welgedaan; zijn wil was als het ware haar geweten. Wat haar vader betreft, beperkte zij zich tot het verzoek, dat hem persoonlijk geen leed zou geschieden. Aan haar Italiaansche stiefmoeder heeft zij haar positie nevens hem nooit gegund. Van nature hartstochtelijk, en gewoon, den vrijen loop te laten aan haar gevoelens, gaf zij, toen zij de vertrekken in bezit nam, die vroeger aan de koningin hadden behoord en die nu de hare waren, een blijdschap te kennen, die aanstoot gaf bij de hofdames, die haar ontvingen en die, steeds op uiterlijke zelfbeheersching aangewezen, daarin waren geschoold.

Den 12en Februari kwam prinses Maria te Whitehall aan; den 13en had de groote plechtigheid plaats van de aanbieding der kroon. Des morgens kwamen de *Lords* en de *Commons* der *Conventie* bijeen in het *Banqueting-House* [1]). Nadat de Prins en de Prinses te zamen verschenen waren en de ceremonieele begroetingen waren gewisseld, las een koninklijk schrijver de verklaring der rechten voor en de *declaratie*, waarbij de kroon aan het vorstenpaar werd aangeboden. Merkwaardige woorden waren het, waarin het een met het ander werd verbonden. „De vorengenoemde punten vorderen wij" — hiermee worden bedoeld de bovengenoemde rechtsbepalingen — „en wij houden eraan vast, als aan onze onaantastbare rechten en vrijheden; aangemoedigd door de verklaring van Zijne Hoogheid, den Prins, vertrouwen wij, dat hij het bevrijdingswerk, dat hij begonnen is, zal voleindigen en onze

[1]) D.i. de Banket-zaal in Whitehall ('t eenige stuk van dit paleis, dat na den brand van 1698 is bewaard gebleven).

rechten ook voor de toekomst tegen alle schennis zal beschermen." Reeds sedert de tijden der *Magna Charta* [1]) bevatte de Engelsche staatsinrichting een bestanddeel, dat het karakter droeg van een contract. Nooit was dit krachtiger op den voorgrond getreden als in de *Verklaring der Rechten*. Bepaalde rechten waren voorbehouden, bepaalde verwachtingen uitgesproken: onder deze voorwaarden werd de kroon aangeboden en aanvaard. Aan de eenvoudige woorden der aanvaarding, die de Prins tevens in naam zijner gemalin uitsprak, voegde hij nog toe, dat hij de rechten, de privilegiën en den godsdienst van den lande zou beschermen, dat hij het parlement dikwijls zou bijeenroepen, en dat hij aan deszelfs raadgevingen nog meer gewicht zou hechten, dan aan zijn eigen inzicht; maar evenzeer was het zijn voornemen om den glans der kroon in stand te houden, zoolang hij haar droeg.

Daarmede waren de lange verhandelingen geeindigd. Uit de onontwarbare verwikkelingen verhief zich, in spijt der botsing van meeningen en partijen, een nieuwe, houdbare orde van zaken. De vacant verklaarde troon was opnieuw bezet. De uitroeping van den nieuwen koning had, op zijn uitdrukkelijk verlangen, onverwijld plaats. Nadat deze eerst bij *Whitehall* was geschied, zette de stoet zich in beweging naar de *City*. Achter Garter, den *koning van wapenen*, reden, bekleed met de onderscheidingsteekenen hunner waardigheid, Halifax, de *Speaker* van het Hoogerhuis, vervolgens de *Lords* en Powle, de *Speaker* van het Lagerhuis, bij wien de *Commons* zich aansloten. Het waren de beide huizen der *Conventie*, die aan de *City* haar nieuwe regeering brachten. Alle

---

[1]) *Magna charta libertatum* (= groote vrijheidsbrief): het beroemde stuk, waarin de Engelsche grooten den toenmaligen koning Jan zonder Land de voornaamste privilegiën afdwongen, waarop men zich later steeds beriep (1215).

oude ceremoniën werden zorgvuldig in acht genomen. Men klopte aan de poort van *Templebar*[1]; de beide *sheriffs*[2]) verschenen, om naar de reden te vragen: vervolgens werd de poort geopend, die de *City* scheidt van het gebied van Westminster; de *Lordmayor* van London en de *Aldermen*[3]) stelden zich aan het hoofd van den stoet; de uitroeping werd vervolgens ook binnen de poort, in *Cheapside*, herhaald, en ten slotte nogmaals aan de Beurs, onder de volle en hartelijke deelneming des volks, dat zijn zaak meende te zien zegevieren, toen het een nieuwen koning hoorde uitroepen, die zich verbonden had, haar te zullen voorstaan en beschermen.

Alles nam thans vaste vormen aan.

---

1) De uitroeping had dus eerst plaats in West-Minster, dat toen al uitgegroeid was tot aan de City, het eigenlijke oude Londen, dat door een barrière met een poort (Temple-bar) van West-Minster was gescheiden. Cheapside is een breede straat in de City.

2) *Sheriff*: de voornaamste burgerlijke ambtenaar in de Engelsche graafschappen; tevens met eenige rechterlijke en politie-macht.

3) *Aldermen* (= oorspr. oudsten): een college in Londen, dat de bevoegdheden van een Stadsraad met rechterlijke functies verbindt. Uit en door de *Aldermen* wordt elk jaar de *Lord-Mayor* gekozen.

XI.

Willem III, de Koning-Stadhouder.

Willem III was geen indrukwekkende figuur. Noch als staatsman, noch als veldheer spreidde hij eigenschappen ten toon, die de menigte konden imponeeren of op zijn hand brengen. In den krijg schitterde hij niet door onverwachte combinaties en groote overwinningen; in zijn veldslagen op het vasteland heeft hij meestal moeten wijken. Hij behoort tot de veldheeren van naam en bekwaamheid, niet tot die van den allereersten rang. Indien men het hem tot verdienste rekent, dat hij de burgerlijke en grondwettige vrijheden bevorderde en in stand hield, dan is dit stellig uit historisch oogpunt alleszins gerechtvaardigd; evenwel was het meer een gevolg van omstandigheden, dan van persoonlijke voorliefde voor dezen staatsvorm. In de stad Amsterdam [1]) zoowel als in de provincie Gelder-

[1]) Over hevige tweespalt tusschen Willem III en Amsterdam naar aanleiding van Willem's buitenlandsche politiek na den vrede van Nijmegen, zie BLOK, *Geschiedenis van het Nederl. Volk*, V, bl. 357—364. Nieuwe geschillen naar aanleiding van een schepenen-benoeming door den stadhouder-koning. in strijd met de privilegiën der stad, V, bl. 396. Wat Gelderland betreft: nadat dit gewest van de Franschen was verlost, na den inval in 1672, heeft Willem bewerkt, dat nagenoeg alle macht in zijn handen kwam (door de „*Regeeringsreglementen*"), waardoor de Stadhouder, officieel de dienaar van Heeren Staten, zijn eigen meesters benoemde en overheerschte.

land heeft men veel over eigenmachtige handelingen van hem geklaagd; ook in Engeland stelde hij zich in de eerste plaats de handhaving van de prerogatieven der kroon ten doel. Hij had een afkeer van de twisten over den regeeringsvorm, wijl deze naar zijn meening slechts misbruikt werden tot het najagen van zelfzuchtige plannen. In een zeer uitgebreide begunstiging zijner persoonlijke vrienden en vertrouwelingen [1]), zelfs van een hem nastaande dame [2]), zag hij, in spijt van zijn parlementaire verplichtingen, geen bezwaar.

Waarin is nu zijn grootheid gelegen? Die ligt in de positie, die hij innam en waarvoor hij volkomen berekend was, in de gebeurtenissen van wereld-historische beteekenis, die hij deels bij zijn leven heeft doen tot stand komen, waarvoor hij deels den grond heeft gelegd of den stoot heeft gegeven.

Willem III was, om zoo te zeggen, een internationale natuur: hij stamde uit Duitsche vorsten, was de zoon eener Engelsche moeder, de gemaal eener Engelsche prinses; door bloedverwantschap van tijden her, en door religie behoorde hij tot het Fransche Protestantendom [3]); door de verdienste zijner voorvaderen en door geërfde aanspraken tot de Republiek der Vereenigde Nederlanden; naar al deze kanten was hij door bijzondere betrekkingen verbonden. Doch geen van deze alle heeft eenzijdig de richting bepaald van zijn werkzaamheid; zoo krachtig werkten zij niet meer. De voornaamste vraag van dien tijd, die van beteekenis

---

[1]) Vooral Willem Bentinck, door den koning verheven tot graaf van Portland.

[2]) Elisabeth Villiers, later gehuwd met George Hamilton (verheven tot hertog van Orkney); zij kreeg een landschenking in Ierland. Deze gift, evenals sommige aan de Bentinck's en andere vreemden, heeft tot hevige tooneelen geleid in het Lagerhuis.

[3]) Door zijn overgrootmoeder Louise de Coligny, de vierde vrouw van Willem den Zwijger.

was voor de verdere ontwikkeling der Europeesche menschheid, was gelegen in de opkomst der Fransche monarchie tot een universeel overwicht, waardoor de zelfstandigheid van elk land en elke natie afzonderlijk werd bedreigd. De levendige drang nu, die het doen en laten van Willem III heeft bepaald, ontsproot uit de tegenstelling, die er bestond tusschen hem en deze wereldmacht, die reeds een overheerschende stelling innam en nóg steeds om zich heen greep, doortrokken als zij was van alle elementen van hoogere geestesbeschaving, en in 't bijzonder van een krachtig ontwikkeld staatsbegrip; en die geleid werd door een bij uitstek daartoe aangelegd vorst, die tevens als het ware de personificatie was eener groote nationaliteit. Dat de lang niet onbeperkt heerschende stadhouder eener handelsrepubliek, die zijn titel afleidde van een halfverloren land [1]), de kleine Heer van Breda [2]), zooals de Franschen hem noemden, het waagde, tegen deze macht in het strijdperk te treden, was hemzelf bijna een raadsel. Gelijk hij in 't algemeen de Calvinistische praedestinatieleer, waarvan hij een aanhanger was, tevens opvatte in den zin eener fatalistische voorzienigheid, verklaarde hij dit voor zijn noodlot, zijn voorbestemming; hij zag daarin een hem opgelegde levenstaak.

Wilde deze evenwel vervuld worden, dan kon van politieke of godsdienstige partijkeuze geen sprake zijn. Dat het Protestantisme moest worden gehandhaafd, was duidelijk, daar de tegenstander in 't inwendige van zijn rijk tot een uiterst gewelddadige Katholieke reactie overging [3]). Maar waar deze handelwijze grootendeels gegrond was in de idee der nationale eenheid en macht, was dit volstrekt

[1]) Het prinsdom Oranje, door Frankrijk omsloten, weerloos tegen aanvallen van die zijde.

[2]) De Baronie van Breda was sedert eenige eeuwen in 't bezit van de Oranjes.

[3]) De vervolging der Hugenoten, die uitliep op het intrekken van het *Edict van Nantes*

niet de eenige factor, waarmee rekening moest worden gehouden. Zonder de deelname der Katholieke wereld was tegen Lodewijk XIV niets aan te vangen; de helft der geallieerden, die zich tegenover hem verbonden, waren Katholieken [1]). Bij dit konflict bleek de idee der verdraagzaamheid een historische noodzakelijkheid; van den beginne af aan heeft Willem III deze in zijn vaandel geschreven. Voor geen land verkreeg ze meer beteekenis dan voor het Duitsche rijk. Van ouds hadden de Noord-Duitsche vorsten de Protestantsche denkbeelden hoog gehouden tegenover het keizerschap [2]); nu traden beider legerscharen in eendrachtige samenwerking de macht tegemoet, die hen beide bedreigde; het keizerschap der laatste Habsburgers nam een nieuw standpunt in, waardoor de opkomst der Protestantsche vorsten niet meer was uitgesloten en toch aan 't keizerschap een verdere uitbreiding mogelijk werd gemaakt [3]). Zoo stonden ook in Holland de republikeinsche gezindheid der steden en het stadhouderlijk gezag niet meer zoo onverzoenlijk tegenover elkander, zoodra een stadhouder het gemeenebest verdedigde tegen een gevaarlijken vijand. Hoofdzaak echter was, Engeland los te scheuren van 't bondgenootschap met de Fransche monarchie, dat aan deze laatste eerst haar overwicht bezorgde. In tegenstelling met de Kroon, die aan dit bondgenootschap vasthield, moest derhalve de parlementaire macht in den Europeeschen Bond worden getrokken; door hieraan deel te nemen, werd zij zelf onontbeerlijk voor Europa. Deze coalitie, bestaande uit de meest uiteenloopende elementen, te hebben tot stand gebracht en ze met succes tegenover

[1]) De Keizer, de Koning van Spanje, zelfs de Paus.

[2]) 't Laatst in den Dertigjarigen Oorlog.

[3]) Machtsvermeerdering —, niet evenwel in Duitschland, maar in de landen der Spaansche kroon, wanneer te eeniger tijd de doodzwakke koning van Spanje mocht sterven. Deze erfenis werd den keizer betwist door Lodewijk XIV.

de overheerschende macht te hebben gesteld, ziedaar de historische daad van Willem III. Wat anders trouwens geeft aan een belangrijke persoonlijkheid haar karakter, dan de verhouding tusschen de verplichtingen, die haar zijn opgelegd, of die zij vrijwillig heeft op zich genomen, en de haar aangeboren eigenschappen? Het overeenstemmen van deze beide maakt de groote mannen.

In spijt van zijn ziekelijk gestel, angstig mager en bleek, voortdurend door asthma gekweld, gaf Willem III toch blijken van een onverwoestbare arbeidskracht. Ontspanning kende hij haast niet; hij leefde slechts in de regeeringszaken; hij sprak weinig en handelde des te meer. Elke van zijn maatregelen getuigt van gezond oordeel en beleidvolle standvastigheid. Nooit was iemand meer bekwaam om bondgenootschappen te vormen en bijeen te houden, om over legers van de meest bonte samenstelling het bevel te voeren, zonder nationale antipathieën wakker te roepen, noch ook om bij binnenlandsche oneenigheden zijn tijd af te wachten, te wijken en toch voet bij stuk te houden. In een zijner brieven lezen we een woord, dat zijn lijfspreuk zou kunnen zijn; het luidt: „bedachtzaam maar met klem." Hij ondernam nooit iets, zonder zich van alle zijden de moeilijkheden te hebben voor oogen gesteld, waarop hij daarbij moest stuiten. Bij de uitvoering volgde hij eigenlijk meer den loop der dingen, dan dat hij van te voren veel had geregeld en in gereedheid gebracht; zijn eerzucht deed zich altijd voor, als volkomen gerechtvaardigd en door de omstandigheden geboden. De voorbereiding van den *Spaanschen Successieoorlog* kan voor zijn staatkundig meesterstuk gelden. Nog éénmaal treedt daarbij zijn correspondentie met Heinsius op den voorgrond; zij is zoo eenvoudig en treffend juist, dat men het gevoel heeft, alsof een ieder in de gegeven omstandigheden evenzoo zou moeten denken en handelen. Vanaf het oogenblik, dat zij wordt afgebroken, voelt men pijn-

lijk het gemis van den fijnen, alles omvattenden, zekeren en krachtigen geest, waarin tot nog toe de Europeesche oppositie tegen Lodewijk XIV was geconcentreerd geweest. „Had men slechts," zoo roept koningin Sophie Charlotte van Pruisen uit, „had men slechts dezen geest kunnen overplanten in een gezond lichaam: tot heil der algemeene zaak ware het geschied! Ik vrees, dat eeuwen zullen voorbijgaan, aleer weer zulk een man zal opstaan."

In Engeland heeft Willem III zich nooit recht thuis gevoeld. De opgewektheid in den omgang, die de Stuarts, zijn voorgangers, eigen was, paste niet bij zijn geaardheid; somwijlen heeft hij feesten gegeven, partijen bezocht, maar niet omdat hem dit genoegen verschafte, doch om zijn dankbaarheid te toonen, waar men in zijn verlangen had toegestemd of om het parlement gunstig te stemmen. Men had moeite, om hem te genaken; dan echter toonde hij zich onbevangen en spraakzaam; hij ging in op discussies en trachtte te overtuigen. Vertrouwelijk evenwel was hij slechts in zijn engen kring van Hollanders, wier ontwikkeling, denkwijze en smaak hij deelde. Als men de bouwwerken en parken te Hamptoncourt [1]), die zijn aandenken levendig houden, beschouwt, dan gevoelt men den adem van den Hollandschen geest. Hij bleef de gewoonten van zijn vroeger leven ook in Engeland getrouw, wellicht zelfs uit behoefte. Wilde hij leven, dan mocht hij de jachtpartijen, zooals hij die gewend was, niet laten; hij had veel slaap noodig en rijkelijk voedsel; men heeft hem zelfs wel een verwijt gemaakt van de lange middagmalen, die hij met zijn Hollanders hield; daar rustte hij uit en liet hij zich gaan. Elk jaar, in den zomer, spoedde hij zich naar Holland terug, zelfs wanneer de regeeringszaken

[1]) *Hamptoncourt,* gebouwd een eind buiten Londen ('t ligt nú in de stad) door kardinaal Wolsey, den machtigen minister van Hendrik VIII. 't Paleis was in Willem's dagen verlaten en verwaarloosd Zooals 't nu is, is 't hoofdzakelijk op zijn last gebouwd.

dit niet bepaald noodig maakten; hier, vooral op het Loo, gevoelde hij zich altijd het beste.

Willem was volstrekt niet ongevoelig voor den glans der kroon, die hem ten deel was gevallen, en was gesteld op 't in acht nemen van uiterlijkheden; toch lag in al zijn doen en laten tegelijkertijd iets van de familiariteit van een partikulier. De Franschen, aan wie een goed oordeel op dit punt niet kan worden ontzegd, vinden in zijn verschijning en gelaatsuitdrukking eenvoud, grootheid en zelfs een zekere bekoring.

Toch klagen ook vertrouwde vrienden, dat zij na verloop van tijd door hem werden verwaarloosd; zij verwijten hem onhartelijkheid; de oorzaak hiervan was wellicht, dat hij het op zulk een oogenblik niet meer geheel met hen eens was of misschien, dat hij hen niet meer noodig had. Hij leefde altijd slechts voor de groote aangelegenheden, die weliswaar altijd tevens de zijne waren; hiernevens kwamen de persoonlijke verhoudingen voor hem niet in aanmerking.

Zijn leven maakt den indruk van een zeereis, die voert langs gevaarlijke klippen, niet zelden onder heftige stormen, waarin de bekwame stuurman zich elke gril der elementen ten nutte moet maken.

XII.

De aanvang der Engelsche Staatsschuld. De Bank van Engeland.

Eenigen tijd te voren [1]), toen Frankrijk's hulpbronnen nog voor onuitputtelijk werden gehouden en men er tegen opzag, om een oorlog te beginnen, waarvan het einde niet was te voorzien, had Willem III tegenover den Keurvorst van Brandenburg als zijn overtuiging te kennen gegeven, dat Frankrijk den oorlog niet langer dan een paar jaren zou kunnen uithouden; als het langer duurde, zou Frankrijk genoodzaakt zijn, om naar vrede te trachten.

Bij de botsing der groote, om de wereldheerschappij strijdende machten, kan het niet uitsluitend aankomen op oorlogsbeleid of op de grootte der legers, die men in het veld brengt; het is tevens een wedkamp van het totaal aan innerlijke kracht van den een met dat van den ander. Frankrijk was machtiger gebleken, dan de Spaansche monarchie; of het echter machtiger zou zijn dan Engeland, waaraan ook de bondgenooten hun drang tot handelen meerendeels ontleenden, dit moest thans worden uitgemaakt.

Daar alles aankomt op de legers, die in het veld komen,

---

[1]) N.l. voor 't begin van den *Negenjarigen Oorlog*: 1688—1697.

en op de vloten, die worden uitgezonden, is de vraag in de eerste plaats van financieelen aard, een vraag van praktische staathuishoudkunde.

Door de onverbiddelijke, maar zeer juist berekende gestrengheid, waarmede Colbert[1]) het inkomen van den Franschen staat aan 't partikulier eigenbelang ontrukte, had hij koning Lodewijk tot op zekere hoogte de handen vrijgemaakt, om naar goeddunken in te grijpen in de Europeesche aangelegenheden. Maar daar de opbrengsten van het systeem niet alleen aan zeer bepaalde grenzen waren gebonden, maar ook tot noodzakelijken grondslag hadden bloeiende industrieën en toenemenden handel, moesten langdurige oorlogen vermeden worden. Evenals de *Devolutie-oorlog*[2]), was ook de oorlog met Holland in 1672 en zelfs de aanval tegen Duitschland in 1688[3]), berekend op een snel verloop. Reeds de lange duur van den Hollandschen oorlog had, nog bij Colbert's leven, het systeem in de war gestuurd. Men had weder zijn toevlucht moeten nemen tot de sinds lang door hem verworpen fiscale maatregelen, en leeningen moeten aangaan tegen hooge renten. Sedert was tengevolge van de baldadigheid der troepen, die door het land trokken, de opbrengst van de voornaamste belasting, de *taille*[4]), verminderd; door de vervolging en de gedwongen uitwijking

---

[1]) Zie Hfdst. VIII.

[2]) 1667—1668. — Een Vlaamsch rechtsgebruik (*Devolutie-recht*) eischte, dat kinderen uit een tweede huwelijk alleen mochten meeërven van de goederen, tijdens dat tweede huwelijk verkregen. Dit verschafte Lodewijk XIV een voorwendsel voor zijn eersten aanval op de Spaansche Nederlanden.

[3]) Daarmede begon de *Negenjarige Oorlog*. Voorwendsels waren de vermeende rechten van Lodewijk's schoonzuster Elisabeth van de Palts op een deel van haar stamland (de rechte lijn was uitgestorven), en de keuze van een keurvorst-aartsbisschop van Keulen, die Lodewijk niet aanstond.

[4]) Zie bl. 114.

der Hervormden hadden handel en industrie de meest gevoelige nadeelen ondervonden. De vijandelijke staten verboden nu den invoer van Fransche producten; de zeeoorlog bracht onvoorziene verliezen in grooten getale. Onderricht van het tekort, dat hierdoor in de financiën ontstond, kon Willem III bovenvermelde bewering wagen, dat men het slechts een paar jaren behoefde uit te houden, om Frankrijk's overmacht gebroken te zien. Aan de oorlogvoering zelf werden door financieele overwegingen bepaalde grenzen gesteld; maar ook dan nog waren de hulpbronnen niet toereikend voor de behoefte. Nog altijd viel in Frankrijk niet te denken aan een doortastende, alles omvattende staathuishoudkunde. De adel genoot zijn ouden belastingvrijdom; provinciale staten, geestelijkheid en steden meenden alles te doen, wat men van ze kon verwachten, als zij zich tot de bewilliging van *donatieven* [1]) lieten vinden. Het misbruik van het verkoopen van ambten, dat tevens een financieele druk op het volk meebracht, had niet kunnen worden afgeschaft; men zag zich zelfs door den nood gedwongen, om het weder uit te breiden. De rentebrieven van het *Hôtel de Ville* [2]) daalden voortdurend; de belastingen, waarmede men nieuwe leeningen wilde waarborgen, konden niet worden opgebracht en derhalve deze laatste niet worden tot stand gebracht. Het gevolg was, dat de troepen niet meer geregeld werden betaald. Tegen het einde van 1693 hooren wij klachten uit Piemont, dat het leger zes maanden

---

[1]) = Vrijwillige bijdragen.

[2]) *Hôtel de Ville* = Stadhuis, de zetel der stedelijke administratie van Parijs. Genoemde rentebrieven werden onder toezicht van de laatste uitgegeven, en waren tijden aaneen de eenig mogelijke soliede geldbelegging, welke voor de Franschen openstond. (Daarom kwamen renteniers zich gaarne vestigen in Parijs). De schulden, waarvoor de geestelijkheid aansprakelijk was (bl. 121 en 122) waren ook aangegaan bij het *Hôtel de Ville*.

lang op krediet in zijn behoeften heeft moeten voorzien. Wilde men nu in 't algemeen Engeland in financieel opzicht met Frankrijk vergelijken, dan valt in de eerste plaats in 't oog, dat het parlement, waarvan de vaststelling der op te brengen bedragen afhing, absoluter was dan de absolute koning.

Van hooge beteekenis is het feit, bijna steeds zoo goed als over 't hoofd gezien, dat de Anglicaansche geestelijkheid van haar recht, om zelf haar belastingen vast te stellen, had afgezien. Men heeft terecht opgemerkt, dat hierin de belangrijkste wijziging in de staatsinrichting ligt, die ooit zonder uitdrukkelijke wetsbepaling is tot stand gekomen. Hierdoor eerst was de idee der Kerkhervorming ten volle verwerkelijkt. Evenmin had het parlement rekening te houden met vrijstellingen voor den adel. Het parlement kon — en ook daarom was het onderzoek der begrooting meer dan een bloote vorm — de bijdragen vaststellen naar de behoefte; het behoefde niet de betaalkracht als maatstaf te stellen van wat ten uitvoer kon worden gebracht. Toch deed ook hier een overweging van groote beteekenis zich gelden. Weliswaar had niemand het recht zich te verzetten tegen de besluiten van het parlement; maar toch moest men zich wachten, bij de belastingplichtigen antipathieën op te wekken, die de onderlinge tweedracht hadden kunnen aanwakkeren. De aldoor stijgende druk, die op de bevolking werd gelegd, verschafte aan de aanhangers van Jacob II één van de voornaamste argumenten tegen Willem III.

En het zou dan ook werkelijk op den duur onmogelijk zijn geweest, om alle behoeften van den oorlog door directe belastingen te dekken.

Reeds in 1690 voelde men, dat het noodzakelijk zou zijn, om tot het sluiten van leeningen over te gaan. Dit was de reden, dat een gedeelte van het voor de civiele lijst bestemde inkomen aan koning Willem slechts voor eenige

jaren was toegezegd. Het was bestemd als waarborgfonds voor een leening, die gemakkelijker kon worden geplaatst, als de aflossing binnen weinige jaren was te voorzien.

In 1692 ging men een stap verder. Gelijk men bij dit alles in 't algemeen het Hollandsche voorbeeld voor oogen had, ging men dienovereenkomstig over tot de oprichting eener lijfrentebank, waarvan men verwachtte, dat zij voor den publieken dienst een millioen zou opbrengen. Om deze bank te waarborgen, werd een nieuwe belasting ingewilligd op bier en eenige andere dranken, welker opbrengsten door de ontvangers ter zijde zouden worden gelegd, en wekelijks aan de schatkist afgedragen, ten einde afzonderlijk te worden verrekend. De geheele instelling werd derwijze geregeld, dat haar bestaan door geen nieuw omverwerpen van de regeering kon worden in gevaar gebracht. Evenwel had men de leening lang niet ten volle kunnen plaatsen; dit is gedeeltelijk de oorzaak, dat nog een zoo groote som aan achterstallige betalingen ongedekt bleef. Maar in 1693 vroeg een nog veel wijdere gaping in de financieele behoeften om aanvulling. Men hernieuwde de grondbelasting op 4 shilling per pond, en trachtte haar onverminderde opbrengst te verzekeren, door aan de commissie, met de schatting belast, een nieuwen eed op te leggen, waarbij deze zich verplichtte, zich aan geen begunstiging, van welken aard ook, te zullen schuldig maken, — een maatregel, die in de ervaring der laatste jaren haar grond had. Bij andere belastingen viel een nog grooter tekort te voorzien. Meer dan ooit voelde men zich gedrongen tot het besluit, om af te zien van een onmiddellijke dekking der behoeften en over te gaan tot nieuwe leeningen, die ditmaal meer dan twee millioen zouden beloopen.

Velerlei beraadslaging was reeds noodig, om geschikte belastingen te vinden, die als waarborg konden dienen voor de geregelde uitkeering der renten.

De bevolking was bevreesd voor elken verderen stap, die kon leiden in de richting eener algemeene accijns, die blijkens luide klachten, in Holland als zeer drukkend werd gevoeld. Thans waren een tweetal belastingen voorgesteld, die diep zouden ingrijpen in de industrie, — op leder en op zeep. Om met volle kennis van zaken daarover te kunnen beraadslagen, werden de toevallig afwezige leden opgeroepen, en verschenen dan ook allen, behoudens slechts weinige, volkomen gerechtvaardigde uitzonderingen.

Na langdurige debatten, waarin Edward Seymour[1]) de algemeene aandacht trok met een zeer pathetische rede ter verdediging der aloude Engelsche vrijheid tegen den druk der accijns, werden de voorgestelde belastingen verworpen.

Nogmaals was, tot dekking van een millioen, besloten tot een loterij, en als waarborg hiervan was een belasting op zout voorgesteld; deze was zoo matig en draaglijk, dat zij werd aangenomen. Maar zij was lang niet voldoende. Er was £ 120.000 noodig, om de voor verdere behoeften onontbeerlijke leeningen te waarborgen. Velerlei voorstellen werden gedaan: een nieuwe wijnaccijns, of de herstelling der door Willem III afgeschafte belasting op haardsteden en schoorsteenen; maar men vreesde daarmede bij het volk misnoegen te wekken. Ten slotte bleef men bij een zegelbelasting en een belasting op huurkoetsen, die toch slechts de meergegoeden in bepaalde gevallen troffen, niet de bevolking in het algemeen.

Ondanks alle nauwgezetheid, waarmede men oudergewoonte zorg droeg, om de renten van elke leening, — die reeds dadelijk zeer hoog werden gesteld, in den regel op 8 %, — afzonderlijk te waarborgen, en hoewel het in het

[1]) Een van de meest op den voorgrond tredende edelen van de *Tory-partij*, ook een der eersten, die zich bij Willem III aansloot, — maar later hevig oppositie voerde.

rijke Engeland aan geld niet ontbrak, was het toch niet gemakkelijk dit bijeen te krijgen.

De eerste leeningen onder Willem III hadden aanvankelijk zeer weinig succes. In de hoofdstad hebben de magistraten, meer wijl ze dat aan hun eer verplicht achtten, dan uit begeerte tot deelneming, zich bereid verklaard, om althans een gedeelte voor hun rekening te nemen. Maar als zij hun kwijtbriefjes, de *recepissen*, die een aanspraak op afbetaling verschaften, aan de beurs brachten, bleek eerst, hoe weinig vertrouwen de regeering nog genoot. Zij konden nauwlijks tegen de helft van het bedrag verhandeld worden.

De Fransche *Réfugiés* hebben zich altijd de verdienste toegerekend [1]), dat zij deze leeningen het eerst krediet hebben verschaft. Hiertoe werkte mee, dat hun gansche bestaan en al hun verwachtingen afhankelijk waren van het in stand houden van den Engelschen staat, zooals die door Willem III was gegrondvest; en dat zij geld bezaten, dat zij wenschten te plaatsen. Met £ 100 kan men zich £ 16 rente verschaffen, daar de koers op 50, somtijds zelfs op 45 % was gedaald. Zij kochten de aangeboden recepissen tegen dezen prijs en wekten daardoor, zij het ook in geringe mate, de Engelschen tot navolging op.

Het is wel zeer opmerkenswaard, dat de groote drijfveer, die in de tegenstelling der religies was gelegen, en de haat der Réfugiés tegen Lodewijk XIV, ook bij deze financieele maatregelen invloed uitoefenden. Op dezelfde wijze hadden vóor eenige jaren de door de Réfugiés meegebrachte kapitalen een krachtigen stoot voorwaarts gegeven aan het geldverkeer in Amsterdam en Rotterdam.

Gelijk is opgemerkt, was het voor Engeland om verwante redenen noodzakelijk, om eenerzijds de oorlogskosten gedeeltelijk te dekken door leeningen, en anderzijds deze

[1]) Een zeer groot aantal van hen was tijdens de vervolgingen in Frankrijk ook naar Engeland overgestoken.

leeningen door zoo min mogelijk drukkende belastingen te waarborgen, daar een zware, onmiddellijke druk aan de *Jacobieten* [1]) en Katholieken een voorwendsel had aan de hand gedaan, om een ongunstigen invloed op de bevolking uit te oefenen.

Evenwel stonden aan de plaatsing der leeningen nog moeilijkheden in den weg, die op nog geheel andere wijze moesten worden overwonnen.

Nog altijd was men de groote verliezen niet vergeten, die de burgerij geleden had door de sluiting der schatkist onder Karel II [2]). De bij die gelegenheid verloren gegane kapitalen hadden ten slotte zelfs opgehouden rente te geven. Wij vinden vermeld, dat de groote bankiers van dien tijd, de goudsmeden, aan krediet verloren, naarmate zij meer met de regeering hadden te doen. Slechts dán vertrouwde het publiek hun zijn geld toe, als dit niet het geval was. Hun zaken waren zoo uitgebreid, dat zij 6 % konden uitkeeren, als men hun voor langer dan een jaar de beschikking liet over het gedeponeerde kapitaal. Het publiek gaf aan een dergelijke instelling ook daarom de voorkeur boven deelneming aan staatsleeningen, omdat aan niemand werd belet, zijn geld, als hij het noodig had, terug te eischen, terwijl de staat zich het recht voor-

[1]) *Jacobieten:* aanhangers van den verdreven koning.

[2]) Dit was geschied op 't oogenblik, dat de derde oorlog met de Nederlandsche republiek begon, die zeer tegen den zin was van 't parlement. De bankiers waren gewend, groote voorschotten te doen aan de regeering: deze betaalde die sommen terug, met de rente, wanneer de belastinggelden binnen kwamen. Nu werd bekend gemaakt, dat de regeering gedurende 1672 niet de hoofdsom, maar alleen de rente zou betalen, opdat alle inkomsten voor den oorlog beschikbaar konden blijven. Men verontschuldigde dit met te wijzen op de hooge rente, die men den koning liet betalen (tot 12 percent), en wilde niet meer betalen dan 6 percent. Niet alleen de bankiers werden er door getroffen, maar allen, die weer aan dezen hun gelden hadden toevertrouwd, en soms daarvan moesten leven. Vele handelshuizen gingen bankroet.

behield, om het òf in bepaalde termijnen, òf ook naar eigen goedvinden af te lossen.

Uit den wensch nu, om een reeds voorgenomen staatsleening van £ 1.200.000 te dekken, en daarbij toch te voldoen aan de behoeften van 't publiek in het private verkeer, is de *Bank van Engeland* ontstaan. Er vormde zich een maatschappij, om de leening over te nemen; daarvoor verkreeg zij het recht om een bank op te richten tot bemiddeling van het partikulier handelsverkeer.

Reeds lang was er gesproken over de behoefte aan een bank voor den Engelschen handel, gelijk die, welke in Amsterdam, naar het voorbeeld van Venetië, een krachtige werkzaamheid ontwikkelde. In Holland heeft men wel hooren beweren, dat zoo lang zulk een bank niet was opgericht — en dat liet zich bij de verwikkelingen en oneenigheden in Engeland haast niet verwachten — de Hollandsche handel de overhand boven de Engelsche zou behouden. Onder degenen, die zich bezig hielden met het plan, een Engelsche bank tot stand te brengen, vestigde vooral de Schot William Paterson de aandacht op zich, een man, die veel in de wereld had rondgezien en die omging met nog menig ander veelomvattend plan voor nieuwe handelsondernemingen; toentertijd nam hij niet zoozeer Amsterdam en Venetië tot voorbeeld, als wel Genua, waar de *bank van San Giorgio* [1]), in afwijking van de andere, het geldverkeer vergemakkelijkte door biljetten, ten bedrage van het gedeponeerde kapitaal, die in de circulatie werden gebracht. De bank van *San Giorgio* wist door zijn rijkdom en zijn bezittingen allerwege zijn krediet te handhaven; zij beheerde tevens de inkomsten en uitgaven der republiek. Zoover wilde men nu in Engeland niet gaan. Men was niet zoozeer bevreesd, dat

[1]) De bank van *St. George*, opgericht in 1407, was een vereeniging van de schuldeischers der stad Genua, tot inning en verdeeling der hun afgestane belastingen.

de bank niet tot stand zou komen, als wel dat zij integendeel te machtig en invloedrijk zou worden. Het parlement wilde aan de regeering, aan wie Paterson reeds eenige jaren vroeger zijn plan had meegedeeld, en die toen veel neiging had getoond daar op in te gaan, niet de gelegenheid geven, om het geheele kontante vermogen van den staat in haar handen te brengen. De regeering van haar kant had bezwaar, een instelling van zoo groote beteekenis voor den staat in het leven te roepen, zonder haar in eigen hand te houden. In den boezem van het parlement echter stonden de belangen van het grondbezit, die door de *Tories* werden vertegenwoordigd, tegenover die van den handel, voorgestaan door de *Whigs*; geen van beide partijen gunde de andere de vermeerdering van macht, die haar door de nieuwe bank ten deel zou vallen. Ook de betrekkingen tot de *Oost-Indische Compagnie*[1]) oefenden invloed uit; Paterson was een harer heftigste tegenstanders: de kapitaalkrachtige kooplieden, tot wie hij in betrekking stond, golden voor haar mededingers.

Evenwel, er bestond geen andere uitweg, om aan de som van £ 1.200.000 te komen, die beslist noodig was, om de voor de verdediging des lands vereischte maatregelen te nemen; ten slotte zwegen de partijbelangen tegenover de noodwendigheid, die gelegen was in de groote verhoudingen.

Een commissie, aan het hoofd waarvan Thomas Littleton stond, heeft de *bill* voorbereid, waarin de inwilliging van een verhooging van het *Tonnengeld* en andere belastingen, als waarborgfonds eener bij inschrijving te plaatsen leening, verbonden werd met de verheffing der gezamenlijke inschrijvers tot een lichaam dat den naam:

---

[1]) N. l. de Engelsche *Oost-Indische Compagnie*, die sedert eenigen tijd tot bloei was gekomen (opgericht in 1600). Daar zij het monopolie had van den Indischen handel, waren de kooplieden, die niet tot de deelgenooten behoorden, haar vijandig gezind.

„*Bank van Engeland*" zou dragen. Van een willekeurige aflossing van het kapitaal zag men al aanstonds af: men stelde vast, dat deze eerst in 1705 kon plaats hebben, in welk geval ook de maatschappij zou worden opgeheven. Deze nam de verplichting op zich, dat zij geen andere leeningen zou overnemen, dan die gewaarborgd waren, door vanwege het parlement gestelde fondsen.

De *bill* werd in het Lagerhuis aangenomen op 18 April 1694, nadat hij nog op het laatste oogenblik velerlei amendementen had ondergaan; deze dag kan beschouwd worden als de eigenlijke oprichtingsdag der *Bank van Engeland*. Moeilijke oogenblikken moest de zaak nog doorleven in het Hoogerhuis.

Vele Lords bereidden de *bill* een weloverlegd verzet. Zij beweerden, dat de oprichting der bank noch aan de regeering tot voordeel zou strekken — en dit op de reeds vermelde gronden — noch ook aan den handel zou ten goede komen, daar de meeste menschen liever hun geld veilig bij de bank zouden beleggen, dan het op 't spel zetten in handelsondernemingen; ook zou hij de belangen der grondbezitters schaden. Immers de gemakkelijkheid, waarmede men geld in de bank zou kunnen brengen en het er weer uitnemen, zou het des te moeilijker maken geld op hypotheek te nemen; de landerijen zouden niet meer verkoopbaar zijn. De ministers weerlegden deze redeneering niet zoozeer met argumenten als wel met er aan te herinneren, hoe beslist noodzakelijk deze leening was voor de regeering; want de oorlog zou anders niet met klem gevoerd kunnen worden; ook van uitstel wilden zij niet hooren, daar 's konings vertrek naar Holland niet mocht worden vertraagd; alle vrienden der regeering waren opgeroepen om bij de stemming tegenwoordig te zijn. Den 23en April werd de *bill* met een meerderheid van 12 stemmen ook in het Hoogerhuis goedgekeurd.

Zoo werd te midden van den strijd van partijen en belangen, onder den drang van het oogenblik, een instelling in 't leven geroepen, die weliswaar tal van jaren van moeilijken proeftijd moest doorstaan, maar die echter in den loop der tijden het middelpunt is geworden van het geldverkeer van Londen en Engeland, ja misschien van de geheele wereld. Men was van meening geweest, dat groot opgezette banken slechts mogelijk waren in republieken. Evenwel bleek, dat de parlementaire staatsinrichting, waaruit de Engelsche bank was gesproten en waaraan zij uitdrukkelijk verbonden bleef, doordien haar operaties beperkt bleven tot door het parlement aangewezen fondsen, even grooten waarborg verschafte. En aan den anderen kan was de bank aan het staatsbestuur zeer welkom. Want reeds van den aanvang af, en in latere tijden in nog veel hoogere mate, verschafte zij het de mogelijkheid om de toegestane sommen vrij te maken, op het oogenblik, dat de regeering ze noodig had. Indien de regeering er ook al de macht toe had gehad, dan zou het toch niet in haar voordeel zijn geweest, de bank weder op te heffen. Veeleer werd deze haar groote zaakwaarnemer in zaken van belastingen en leeningen. Bovendien werd reeds toen opgemerkt hoezeer het dienstig was ter bevestiging der verhoudingen, gelijk die door de revolutie waren geworden, als de deelneming in de leeningen zoo algemeen mogelijk was; in dezelfde mate nam het aantal harer aanhangers toe; de schuldeischers van den staat, zooals deze door de revolutie geworden was, werden reeds door hun persoonlijk belang aangespoord, om hem in stand te helpen houden; een katastrophe zou in de eerste plaats henzelf getroffen hebben.

Hetzelfde karakter droegen ook de beide andere leeningen, waartoe tegelijkertijd werd besloten: een millioen zou worden opgebracht door een verloting van jaargelden, en £ 300.000 door een lijfrenteverzekering. De nieuwe bank

nam £ 1.200.000 voor haar rekening; in ruil werd haar van de opbrengst der nieuwe belasting £ 100.000 toegewezen, waarvan 96000 voor de interest, berekend naar 8 %. Het oorspronkelijke plan was, de operatie te beginnen met £ 200.000, die de inschrijvers zouden hebben te storten; de rest zou worden bijeengebracht door biljetten, die in de circulatie konden worden gebracht; deze zouden 6 % rente dragen. Men rekende uit, dat de bank, als zij haar fonds in omloop bracht, zonder daarvan meer dan één vierde deel in reserve te houden, £ 900.000 onder de bevolking bracht, — een onschatbaar voordeel voor krediet en verkeer. Onverwijld volgden de inschrijvingen en vervolgens de storting der ingeschreven sommen.

XIII.

Frankrijk in de laatste jaren van Lodewijk XIV.

Overoud en maar al te gegrond waren de bezwaren tegen het systeem der Fransche belastingen en het geheele financieel beheer. Hoe dikwijls hadden niet de vroegere stenden daarover geklaagd, maar steeds weer waren hun klachten overstemd door andere, op dat oogenblik opduikende strijdkwesties. Toen Richelieu aan 't roer kwam, nam hij zich voor, om in dit groote nationale belang te voorzien; de stormachtige bewegingen van den binnen- en buitenlandschen strijd, waarin hij zich stortte, verergerden de kwaal nog. De misbruiken van het leeningenstelsel hadden na enkele tientallen jaren zulk een omvang aangenomen, dat daarop persoonlijk gezag en persoonlijke macht zich kon vestigen. Toen verscheen Colbert. Met meedoogenlooze hand pakte hij hen aan, die deze wantoestanden hadden geschapen en er van profiteerden; evenwel liet hij het belastingsysteem over 't algemeen, zooals het was, en trachtte slechts door zijn mercantilistische instellingen [1]) nieuwe bronnen van inkomsten en nationale welvaart te openen. En onder een vreedzaam bestuur zou hij zijn doeleinden misschien hebben bereikt: maar de oorlogen van Lodewijk XIV en hun buitengewone onkosten waren

[1]) Zie Hfdst. VIII.

oorzaak, dat de nauwelijks gevestigde orde in de staatshuishouding weer verdween, en noodzaakte hem tot even verderfelijke maatregelen, als de vroegere waren geweest. Colberts „*anticipanten*" [1]) stonden wel niet zoo hoog in aanzien, maar waren overigens niet veel beter dan de „*partisanen*" [2]) uit de tijden van Mazarin en Fouquet [3]). En terecht merkt men op, dat in de afschaffing der ten hemel schreiende inmenging van partijbelang en eigenbaat ook weer een hulpbron voor Colbert had gelegen; de sedert ingevoerde orde en de gestrengheid van het toezicht maakten het dubbel gevaarlijk, om de eenmaal vastgestelde grens der uitgaven te overschrijden.

Bij Colbert's dood [4]) waren de inkomsten gestegen tot 105 millioen livres; daarvan werden 20 gebruikt voor de betaling der renten; de rest was voldoende voor de gewone uitgaven.

Slechts met groote moeite was het zoo ver gebracht; overigens voelde men reeds in alle aderen van 't binnenlandsch handelsverkeer het verlies, geleden door de vlucht der Protestanten [5]). Toen brak de oorlog van 1688 uit. Gelijk we reeds vermeldden, was het Lodewijk bij het aangaan van dezen oorlog er onder andere om te doen, te bewijzen dat zijn macht door dit verlies niet was verlamd. Maar hij had geen denkbeeld van de ontwikkeling der Europeesche strijdkrachten, zoo als hij die in werkelijkheid tegenover zich vond. In den oorlog, die veel langer duurde en veel gevaarlijker werd, dan ooit iemand had vermoed, moesten de maatregelen van vroegere tijden, die men als verwerpelijk kende, worden her-

[1]) = Belastingpachters (zoo genoemd, omdat zij de koopsom geheel of gedeeltelijk reeds betaalden, voor de belasting was geïnd.)

[2]) = Belastingpachters.

[3]) Zie bl. 110.

[4]) In 1683.

[5]) Jaren reeds vóór, — en vervolgens na de opheffing van het *Edict van Nantes* (1685).

haald, moesten nieuwe belastingen worden uitgeschreven, nieuwe ambten worden geschapen, om ze te kunnen verkoopen; tevens werd een ongedekte leening van meer dan 350 millioen opgenomen [1]). Ondanks alle beperkingen, die men zichzelf stelde, zag de staat zich belast met een nieuwe voortdurende rente van nogmaals 20 millioen. Van dit standpunt beschouwd, was nu niets zoo noodzakelijk geweest, als het in stand houden van den vrede, die te Rijswijk was gesloten [2]). Niemand, die zich daarover illusies maakte. Een motief voor het aannemen der Spaansche erfenis [3]) was gelegen in de hoopvolle verwachting, dat in dit geval de vrede even goed kon worden in stand gehouden, als wanneer men ze afwees. Maar hoe geheel anders, dan men meende te mogen verwachten, was de loop, dien de zaken in werkelijkheid namen. Nog nooit was zoo groote inspanning gevorderd, zoowel van de financieele als van de militaire krachten, als juist in den *Successie-oorlog*.

De koning droeg de leiding van 't één zoowel als 't ander op aan een man, die in persoonlijken omgang zijn vertrouwen had gewonnen, aan Michel Chamillard.

Vroeger had hij veel te lijden gehad van misverstand tusschen den staatssecretaris van oorlog [4]) en den controleur der financiën; en ongetwijfeld was dit veelal van persoonlijken oorsprong geweest: de geheele tegenstelling der facties Le Tellier en Colbert was daarop gebaseerd geweest. Nu bestonden deze eigenlijk niet meer; met den dood van Louvois' zoon Barbezieux verdwenen ze geheel.

---

[1]) Ongedekt, omdat geen fondsen waren aangewezen, waaruit rente en aflossing moesten betaald worden.

[2]) In 1697.

[3]) Na den dood van Karel II van Spanje; October 1700. — Toen brak de *Spaansche Successie-oorlog* uit (tot 1713).

[4]) Louvois was zijn vader Le Tellier in dit ambt opgevolgd.

Op dit oogenblik was het juist, dat de koning Chamillard, aan wien hij eerst het beheer der financiën had toevertrouwd, ook belastte met het staatssecretariaat van oorlog.

Het viel iedereen op, dat deze ambten, die éenmaal elk op zich zelf, aan staatslieden van de voortreffelijkste kwaliteiten volop werk hadden bezorgd, nu op de schouders van éen enkelen minister kwamen te rusten. En bestond er, behalve de toevallige, ook niet een noodwendige tegenstelling tusschen deze beide takken van beheer? Berustte niet elk van beide op een eigen, afzonderlijk beginsel, en eischte niet elk een man voor zich?

Chamillard had bij het beheeren van *St. Cyr* [1]) het vertrouwen van madame de Maintenon, alsook dat van den koning gewonnen; hij was bruikbaar, onderscheidde zich door groote belangeloosheid, en was een aangenaam mensch in den persoonlijken omgang. Ook was hij niet van talent verstoken; vooral verstond hij de kunst van goed te schrijven. Maar hoe had men ooit kunnen verwachten, dat hij voor een taak als deze berekend zou zijn? Van oogenblik tot oogenblik hield hij slechts rekening met de momenteel meest dringende behoeften van den oorlog, en hij ontzag geen middelen, om aan deze te voldoen.

Hij noodzaakte de anticipanten om een gedeelte af te geven van hun winst, die hun, te beginnen vanaf het jaar 1688, werd nagerekend. Hij stelde opnieuw de *capitation* [2]) in; ontelbare nieuwe ambten, welker titels en bevoegdheden hoogst opvallend waren en zelfs dikwijls aan 't

---

[1]) *St. Cyr* was een goed van Mad. de Maintenon (Lodewijk's tweede gemalin), dicht bij Versailles: zij had daar in 1686 een school gesticht voor de opvoeding van adellijke jonge dames.

[2]) *Capitation* of *hoofdgeld* = een personeele belasting, die ook wel vroeger, in tijden van grooten nood, tijdelijk was ingesteld. Chamillard hief haar van 1695 tot 1698. Later is ze blijvend geheven.

bespottelijke grensden, werden geschapen en tot basis van nieuwe financieele operaties gemaakt. Een financieele manoevre van hoogst twijfelachtig gehalte, waarvan men reeds in den vorigen oorlog gebruik had gemaakt, n.l. een algemeene ommunting van het goud- en zilvergeld, ten voordeele van de koninklijke schatkist, werd meer dan eens in toepassing gebracht. In 1703 werden de *Louis d'or* van 13 *livres* ingetrokken en, zonder 't gehalte te veranderen, tegen den koers van 15 *livres* weer in omloop gebracht. De mark fijn zilver, die tegen 34 *livres* aan den omloop was onttrokken, werd tegen 38 *livres* weer in 't verkeer gebracht. Er werd een zeer aanzienlijke winst gemaakt, doch een winst, die met elk gezond beginsel in strijd is. Het verderfelijkst echter was een gebruik maken van het krediet, voor welks toepassing Colbert eenmaal was teruggeschrikt, wegens de misbruiken, die daaruit konden voortvloeien. Een staatsleeningen-kas werd opgericht, die, vooral toen men nog vertrouwen genoot, door onevenredig hooge renten de kapitalen, die men op 't oogenblik noodig had, wist tot zich te lokken, zonder dat men zich bekommerde om de middelen, noodig voor hun aflossing. Toen deze na eenigen tijd werd vereischt, zag men zich genoodzaakt, hieraan in papier te voldoen, en wel in zoogenaamde muntbiljetten, tot welker invoering juist de ommunting aanleiding had gegeven. Daar men namelijk het ingeleverde goud en zilver van den ouden koers niet dadelijk in nieuwe muntsoorten kon vergoeden, gaf men in plaats daarvan papier, waarvoor binnen een bepaalden tijd geld zou worden uitbetaald; dit papier stond in het privaatverkeer onmiddellijk even goed aangeschreven als kontant geld. Het was papieren geld met den meest zekeren materieelen waarborg. Maar het krediet, waarin het zich verheugde, en de stijgende behoeften, brachten de regeering er toe, om ook andere betalingen in papier te voldoen; zij gaf meer papiergeld uit, dan zij ooit van plan of in staat was te realisee-

ren. Chamillard dacht het op koers te kunnen houden, door het rentegevend te maken; doch het was duidelijk, dat hij derwijze een oude schuld door een nieuwe zocht te dekken. Ten slotte bracht de verordening, dat elke partikuliere betaling voor een vierde gedeelte in biljetten moest worden voldaan, een algemeene verwarring in het verkeer teweeg. Eenieder wilde er mee betalen; ook de leveranciers der regeering, die er immers zelf mee betaald werden; niemand wilde ze aannemen; de muntbiljetten vielen 75 percent. Indien men den tijd wilde aanwijzen, waarin de Fransche financiën in den toestand van verwarring geraakten, dien ze tot aan de tijden der revolutie nooit meer geheel te boven zijn gekomen, — hoewel het éenmaal zoo heeft geschenen [1]), — men zou de jaren 1705 tot 1707 moeten noemen. De uitgaven waren gestegen van 116 tot 258 millioen; de geregelde inkomsten waren met bijna 24 millioen verminderd: de generale verpachting der belastingen had bij éen hernieuwing over de elf millioen minder opgebracht dan de laatste maal. Terwijl men aldus met het tot nu toe gevolgde systeem zóo ver gekomen was, det men in deze richting onmogelijk kon doorgaan, was men tot een nieuw overgegaan, n.l. dat van het papieren geld en der ongedekte leeningen, doch zonder daarin ervaring of eenig juist inzicht te hebben; men verkreeg hiermede dan ook de allertreurigste resultaten. Evenals men het krediet der staatsleeningen-kas trachtte te steunen door de muntbiljetten, zocht men deze laatste weer te handhaven, door op uitgebreide schaal gebruik te maken van promessen van de pachters der belastingen; maar binnenkort vielen deze evenzeer in miskrediet. De kapitaalbezitters, die een zeer verklaarbaar wantrouwen tegen de regeering hadden opgevat, hielden hun gelden binnen, en dit had weer een zeer gevoelig geldgebrek in handel en verkeer tengevolge.

[1]) Dit was na den dood van Lodewijk XIV, toen de Schotsche financier John Law de Fransche financiën beheerde.

En zag men verder om zich heen, dan bemerkte men allerwegen de meest verderfelijke gevolgen van het financieel systeem.

De *taille* [1]), altijd drukkend, werd dit nog meer door de partijdigheid, waarmee de *intendanten* [2]) bij de verdeeling hiervan te werk gingen, deels uit persoonlijk gunstbetoon, deels wijl men rekening hield met de mogelijke protectie van aanzienlijke mannen. Er waren aan elkaar grenzende kerspelen, waarvan 't kleinste veel meer te betalen had dan het grootste. Hoeveel belastingplichtige landerijen echter werden niet van de *taille* bevrijd, doordien ze door edellieden werden aangekocht; het gevolg hiervan was, dat de overige des te zwaarder werden belast. In de kerspelen zelf vormden zich vijandige kringen en veeten, die tot uiting kwamen bij het omslaan der *taille*. Een ieder hield zich zoo spaarzaam mogelijk, om geen aanleiding te geven tot een verhooging zijner bijdrage.

Zoo werkte een sedert Colbert's tijd met groote strengheid geïnde verhooging der wijnbelasting verderfelijk op den wijnbouw. In gezegende en goedkoope jaren is het wel voorgekomen, dat menigeen liever zijn heele oogst had laten varen: doch de ambtenaren stonden op de belasting.

Al die bovengenoemde nieuwe ambten, die tevens geldelijke rechten en vrijstelling van de belasting waarborgden, kwamen het land ten laste. Somwijlen vernietigden nieuwe ambten het inkomen der oude, en daarmede tevens het geheele bestaan van talrijke gezinnen.

Alle ambten daalden sterk in prijs, doch ook alle grondbezit was zeer in waarde verminderd.

En nu volgde het doortrekken en — in den winter — het inkwartieren van troepen, en lichtingen der militie, en

---

[1]) Zie bl. 114.

[2]) De belangrijkste bestuursambtenaren in de provinciën, geheel afhankelijk van de ministers, de eigenlijke organen van het openbaar gezag.

kwamen jaren van misgewas en duurte. Van den prins in zijn paleis, dien men in papier betaalde, tot den boer in zijn hut, wiens achterstallige *taille* door het nemen van pand werd geïnd, was een ieder getroffen en ter neder gedrukt door dezen droevigen stand van zaken.

Deze toestanden kunnen, gelijk wij weten, volstrekt niet beschouwd worden als het werk der laatste jaren. Maar nu trof de lang voorziene, eindelijk intredende, uiterste uitputting samen met het ongeluk naar buiten [1]. Ter bereiking van het einddoel had men alles op het spel gezet: de katastrophe was hierin gelegen, dat op hetzelfde oogenblik, waarop beslissende nederlagen werden geleden, ook de ruïne van het land aan den dag kwam.

In 't jaar 1708 voelde Chamillard zelf de noodzakelijkheid, om één van de beide ambten, waarmee hij belast was, op te geven; op zijn verlangen ging de contrôle der financiën over op den bekenden aanhanger van Colbert, Desmarets; deze blonk wel niet uit door den roep van onbaatzuchtigheid, maar in het inwendig raderwerk der financiën bezat hij een volkomen helder inzicht, en hij had de energie, om naar eigen inzicht te handelen.

Wij willen niet al de middelen opsommen, waardoor het hem gelukte, om de inkomsten van het volgend jaar toch weer voor de schatkist te redden, en — ook bij het misgewas van 1709 —, het leger van proviand te voorzien en een hongersnood te voorkomen. Hij zelf merkt op, dat al de redmiddelen die hij toepaste, hem toch niet veel verder gebracht zouden hebben, indien zich niet een buitengewone hulpbron voor hem had geopend.

Veel te gering hebben de Franschen tot nu toe de voordeelen geschat, die hun ten deel vielen door het bondgenootschap met Spanje. Terwijl de overige hulpbronnen uitdroogden, bloeide hun handel met Zuid-Amerika op.

[1] N.l. de geweldige nederlagen in den *Spaanschen Successie-oorlog*, vooral die bij Oudenaerde (1708) en Malplaquet (1709).

Zij brachten de produkten der Europeesche, en vooral die van hun eigen kunstnijverheid, naar Lima; Chili en Peru boden hun een uitgebreid en voordeelig afzetgebied. Het verwekte wel verbazing in de wereld, dat de Spanjaarden de schatten, waarop heel Europa jaloersch was, zoo rustig in de handen der Franschen lieten overgaan. Maar dit bracht de nauwe verbinding der beide rijken nu eenmaal mede. De Engelschen berekenen, dat honderden millioenen op deze wijze in handen der Franschen zijn geraakt, en dat deze laatsten slechts dáardoor in staat zijn geweest om den oorlog vol te houden. Het grootste verwijt, dat door de *Tories* aan de *Whig*-regeering [1]) werd gemaakt, was juist, dat deze niets had gedaan, om dien handel te beletten.

Juist in den tijd der grootste verlegenheid, die tot de uitgifte der muntbiljetten op groote schaal aanleiding had gegeven, maakte de aankomst eener rijke lading uit Zuid-Amerika het den Franschen mogelijk, om zich eenigszins uit de moeilijkheden te werken. Het waren schepen van St. Malo, die voor 300 millioen livres aan goud en zilver aan boord hadden. Vrijwel op dezelfde wijze, waarop eertijds Philips II placht te werk te gaan [2]), wist Desmarets de eigenaars er toe te brengen, om de helft aan den staat af te staan, wat voor dezen op zich zelf reeds een aanzienlijk voordeel opleverde. Waaruit echter nog grooter

[1]) *Tories* en *Whigs*: zie bl. 142. — Gedurende 't grootste deel van de regeering van koningin Anna, tijdens den Spaanschen Successie-oorlog, werd Engeland geregeerd door een *Wigh*-ministerie.

[2]) Philips II veroorloofde zich soms een rechtstreekschen inbreuk op het particulier eigendom, door beslag te leggen op het geld, dat kooplieden en reizigers uit Amerika meebrachten: in ruil daarvoor werden hun rente-aanwijzingen (soms 5 %, — bespottelijk weinig voor die dagen) op de koninklijke inkomsten gegeven. Dit was schade voor de rechtstreeks benadeelden, — maar ook voor hen, die men met bedoeld geld had moeten betalen: de handel werd er dikwijls geheel door gestremd. (Zie *Werke*, 35—36, bl. 281—283).

winst viel te behalen, dat was de vermunting van het metaal naar een nieuwen muntvoet, waarmede een nieuwe ommunting van de oude, alsook van de reeds weer geslagen stukken werd verbonden. Door nu aan te kondigen, dat men van een bepaalde som vijfzesden in metaal en één zesde in papier zou aannemen, doch het gansche bedrag in nieuwe *Louis d'or* of *Louis d'argent* zou terugbetalen, kreeg men ook veel oud geld los. Men kan berekenen, hoe groot het ingeleverde bedrag moet geweest zijn, daar de minister verzekert, dat hij op deze wijze 43 millioen muntbiljetten heeft gedelgd.

In latere tijden heeft men in deze operaties de redding van Frankrijk gezien, en het valt dan ook niet te betwijfelen, of zij herstelden het krediet der regeering en maakten haar de handen eenigszins vrij; men was het alleen daarover oneens, of de toevloed van het Zuid-Amerikaansche goud, dan wel de ommunting het grootste voordeel had opgeleverd. Het is duidelijk, dat zonder de aankomst van het goud, de ommunting niet denkbaar, laat staan uitvoerbaar was geweest.

Gelijk de aanhankelijkheid der Kastilianen aan Philips V[1]) een groot voordeel was bij het voeren van den oorlog, zoo kwam het verkeer met hun koloniën aan het beheer der Fransche financiën zeer te stade. Het Indische goud, dat zoo dikwijls de instandhouding en hernieuwing van het Katholicisme in Europa had bevorderd, diende nog éenmaal om de politiek van Lodewijk XIV, doelende op een verbinding der beide monarchieën en gebaseerd op de Katholieke idee, te behoeden voor een totalen schipbreuk. Doch ook daarin was slechts een oogenblikkelijke hulp gelegen. In 1710 was, gelijk Desmarets zegt in een ambtelijk verslag over zijn beheer, de toestand toch weer in de hoogste mate benard. De algeheele uitputting van alle

[1]) Philips V (kleinzoon van Lodewijk XIV), de opvolger van Karel II, was de eerste Bourbon op den Spaanschen troon.

bronnen, waaruit men tot nu toe had geput, deden er haast aan wanhopen, of men den staat voor den val zou kunnen behoeden. Intendanten, ontvangers-generaal, en andere financieele autoriteiten werden geraadpleegd. De overtuiging won veld, dat men een jaarlijksch oorlogsfonds moest hebben, dat de overige inkomsten niet belastte; na lang en rijp beraad besloot men, een tiende te heffen van den opbrengst van alle goederen; dit beduidde een op het grondbezit rustende oorlogsbelasting, die — na al wat men reeds had ondervonden en uitgestaan — dubbel drukkend was. Een gemeenschapsgevoel als dat der Fransche natie was noodig, om de doorvoering hiervan mogelijk te maken.

Evenwel, zij was bij lange na niet voldoende: in de beste jaren bracht ze toch niet meer op dan 24 millioen.

In 't jaar 1711 zag Desmarets zich genoodzaakt tot den uiterst bedenkelijken maatregel, om de *assignaties*, slechts voor den naasten tijd uitgegeven, in een leening te veranderen en ze rentegevend te maken. Maar de *assignaties* verloren zoo hun waarde ten opzichte der behoeften van het dagelijksch verkeer, waarvoor ze bestemd waren, en werden tegen lage prijzen te koop geboden [1]).

Het is duidelijk, dat men op deze wijze niet lang meer kon voortgaan.

Maar zelfs indien het mogelijk was de uitgaven nog één of een paar jaar te dekken, bevond het land zich toch in een zóó klaarblijkelijk verval, wat betreft zijn huishoudelijke aangelegenheden, dat velen een wederopkomst onmogelijk achtten, indien men zich hield aan den tot dusver gevolgden weg.

---

1) Ze waren uitgegeven, om als circulatie-middel, als geld, te dienen werden nu rentegevende effecten, die verhandeld werden en aan prijsschommelingen onderhevig waren.

XIV.

Frederik Willem I en het Pruisische leger.

Na zijn dood werd de Groote Keurvorst opgevolgd door zijn zoon Frederik III, als keurvorst over Brandenburg, souverein-hertog over Pruisen, enz. Persoonlijk zoowel als in zijn kwaliteit van Vorst is hij bij lange na niet te vergelijken met zijn vader. In één belangrijk opzicht is zijn regeering merkwaardig en van groote beteekenis: hij heeft de koningskroon weten te verkrijgen. Toen hij in den Spaanschen Successie oorlog (1701 – 1713) zich bij de Bondgenooten aansloot, die Frankrijk bestreden, beloofde en gaf hij den keizer veel belangrijker militaire hulp, dan waartoe hij als Duitsch rijksvorst gehouden was. Daarvoor in ruil beloofde de keizer, dat hij den keurvorst zou erkennen in zijn nieuwe waardigheid, wanneer deze zich zou laten huldigen als koning van Pruisen. De kroningsplechtigheid had plaats 18 Januari 1701. De nieuwe koning ontleende zijn hoogeren titel aan een zijner minder belangrijke gewesten (waarover hij evenwel souverein was, terwijl over zijn Duitsche landen de keizer nominaal nog altijd als leenheer gold); maar de opvatting was, dat alle landen zonder onderscheid, die den Brandenburgsch-Pruisischen staat samenstelden, gezamenlijk het koninkrijk Pruisen vormden. 't Was nog een tamelijk onbeteekenend en arm koninkrijk. Frederik de Groote, de derde koning, heeft eens gezegd, dat zijn grootvader door den koningstitel aan te nemen, aan zijn opvolgers de dure verplichting heeft opgelegd, om het land tot een koninkrijk te maken, dat werkelijk dien naam verdiende. Frederik meende wél koninklijk te moeten leven: zijn ijdelheid en prachtliefde waren alles behalve bevorderlijk aan de financiën van den staat.

Zijn zoon en opvolger Frederik Willem I (1713—1740) was een geheel andere persoonlijkheid: een ruw, hardhandig heerschap, nuchter en praktisch van aanleg, volstrekt ongeneigd om met zijn koningschap

te pralen, maar van 't vaste voornemen vervuld, om Pruisen's innerlijke kracht zóó te ontwikkelen, dat 't daardoor een geachte positie in de wereld zou verkrijgen.

Langen tijd zijn in de historie vooral de anecdoten herhaald, waaruit zijn ruwe en heftige gemoedsaard en zijn smaak voor plompe genoegens blijken. Nú wijst men meer op zijn werkzaamheid als regent, en wordt hij terecht geprezen als de man, die op degelijke wijze heeft voortgebouwd op de grondslagen, gelegd door den Grooten Keurvorst, en die heeft voorbereid 't werk van zijn grooten opvolger Frederik II. Volgens den laatsten heeft 't Huis *Hohenzollern* „aan zijn arbeidzaam leven en zijn wijze regeering zijn grootheid te danken." 't Werk van Frederik Willem I kan in 't kort worden samengevat als volgt: 1°. Het onbeperkte koningschap werd volledig gevestigd: de macht van den land-adel, *„de autoriteit van de jonkers"*, gebroken, en in de steden het bestuur ontnomen aan de *„verdorven oligarchie"*; 2°. in verband met 't voorafgaande werd de stelselmatige bestuursinrichting door koninklijke ambtenaren overal gelijkmatig toegepast: sedert bestaat eigenlijk eerst de Pruisische ambtenarenstand, de bureaucratie, waaraan 't rijk en 't volk zooveel te danken hebben; 3°. Pruisen werd nu een militaire mogendheid; 4°. ijveriger dan één vorst in zijn dagen arbeidde de koning — en met veel succes — aan de economische ontwikkeling zijner onderdanen, vooral aan den landbouw.

Herinneren wij ons de veelbeteekenende en karakteristieke woorden, waarmee Frederik Willem de regeering aanvaardde. De vorst van Anhalt[1]) was onmiddellijk naar Berlijn gekomen, wat veler naijver gaande maakte. Frederik Willem had er geen bezwaar tegen, daar het in overeenstemming was met een oude afspraak; hij waarborgde hem het voortdurend genot van zijn toelage. „Ik zal altijd zijn vriend zijn, als hij doet, wat ik hem beveel. *Ik* ben de minister van financiën en de veldmaarschalk van den koning van Pruisen; dat zal het behoud zijn van den koning van Pruisen."

In dezen zelfden geest vermaant hij, in een reeds vroeg opgestelde, maar voor zijn denkwijze hoogst kenmerkende

---

1) Leopold I, regeerend vorst van Anhalt-Dessau (1693–1747), vooral bekend als Pruisisch Veldmaarschalk onder den bijnaam „de Oude Dessauer"

instructie van 't jaar 1722, zijn toekomstigen opvolger, om zijn financiën alleen te beheeren en zelf en alleen het legerkommando te voeren; over deze beide zaken de volle beschikking aan zich zelf te houden; op het kommando berustte het gezag over het leger; op de beschikking over de geldzaken tevens de verknochtheid van militaire en civiele ambtenaren; dan volgde van zelf het respekt en zelfs de bewondering der wereld.

Frederik Willem was ter schole geweest, daar, „waar groote mannen worden gevormd, waar de vorsten zoo hoog geschat worden, als zij door dapperheid en goede leiding verdienen," in het legerkamp in de Nederlanden [1]). Marlborough, van wien deze woorden afkomstig zijn, en die enkele malen met den prins in aanraking kwam, behandelde alle uiterlijkheden der vorstelijke waardigheid als ijdelen waan, en mat de macht van een vorst uitsluitend af naar het aantal troepen, die hij in 't veld kon brengen. Bij niemand vonden dergelijke meeningen een williger oor, dan bij den kroonprins van Pruisen. Hoe dikwijls heeft hij niet aan de ministers zijns vaders verweten, dat zij den Europeeschen machten met de pen iets dachten af te winnen, waar dit toch slechts mogelijk was met het zwaard. Hij was er van overtuigd, dat hij in Europa slechts zooveel gezag zou hebben als het leger, dat hij in 't veld kon brengen, hem verschafte.

Gelijk men echter heeft opgemerkt, dat ook in wetenschap en kunst groote vooruitgang niet wordt verkregen, waar geen liefde is voor het elementaire en kleine, zoo ging ook bij hem de staatkundig-militaire eerzucht samen met een ongelooflijke voorliefde voor den kleinen dienst. In het oude Pruisische leger werd algemeen geloof gehecht

[1]) Onder leiding van den „Ouden Dessauer", die de Pruisische troepen kommandeerde, nam de toenmalige kroonprins deel aan den Spaanschen Successie oorlog; o.a. in den slag bij Malplaquet (1709); Marlborough was de bevelhebber van het Engelsch-Nederlandsche leger.

aan de overlevering, dat Frederik Willem als prins, zonder dat zijn vader er van wist of weten wilde, in Mittenwalde een bataljon had opgericht, samengesteld uit bekwame officieren en flinke kerels, die de oude vorst van Anhalt elk afzonderlijk aanwierf en hem toezond; en hier was het zijn lievelingsbezigheid geweest, om de handgrepen te doen beoefenen, die in de Nederlanden in gebruik waren gekomen. Het kommandeeren op zich zelf scheen hem een genoegen te zijn; hij minachtte de spotternijen, die hij daaromtrent moest hooren. Ook later, toen hij koning was geworden, liet hij zich dit genoegen niet nemen; zijn bataljon werd de grondslag voor het groote regiment te Potsdam, waarin hij zijn militaire ideaal trachtte te verwerkelijken.

Op deze beide dingen, uitbreiding en doelmatige inrichting van het leger, richtte hij, vanaf het oogenblik dat hij aan de regeering kwam, in de voornaamste plaats zijn aandacht. Reeds dadelijk in de eerste maanden heeft hij alles hervormd, wat betrekking had op verpleging, kleeding en huisvesting. Hij zelf zegt het, en door een ieder wordt het erkend, dat hij vaderlijke zorg voor zijn troepen heeft betoond. Kort daarna verschenen zijn krijgsartikelen, een nieuwe bewerking van de door den Grooten Keurvorst uitgevaardigde, met de scherpste bepalingen. Wie ook slechts met woorden zich verzet tegen het bevel van een korporaal, wordt met spitsroeden-loopen gestraft; mocht echter iemand feitelijken tegenstand bieden, dan had hij het leven verbeurd. Ten slotte berusten deze artikelen op de oude voorschriften der Duitsche Landsknechten [1]), en herinneren er hier en daar nog aan; maar welk een overgang, van dat vlotte, vrije rondtrekkende leven, tot de gedwongen subordinatie dezer eens en voor al ingerichte regimenten, voor goed bijeengevoegd en te zamen blijvende als evenzoovele op zich zelf staande lichamen!

[1]) Zie Eerste Bundel, bl. 43.

Frederik Willem koesterde niet den minsten twijfel, of naar Gods gebod waren alle onderdanen verplicht, hem te dienen in een leger, dat slechts was bestemd te hunner bescherming, dat slechts strekken moest ten beste van „land en lieden"; doch van een nationale militie wilde hij niet weten; zelfs het woord „militie" wilde hij niet hooren. Alleen een staand leger, te allen tijde bereid en gereed het gewicht van Pruisen's zwaard in de weegschaal der Europeesche zaken te werpen, had voor hem waarde. Alleen daardoor meende hij een zelfstandige macht in Europa uit te maken.

Op zich zelf en als zoodanig kon een vereeniging van Duitsche gewesten, die met elkaar nauwelijks twee-en-een-half millioen zielen telden, en niet eens zeer hecht verbonden waren, slechts weinig beteekenen tegenover het Fransche rijk, dat strekte van de Pyreneeën tot den Boven-Rijn, van de Middellandsche-Zee tot aan den Oceaan, — in de nabuurschap van het onmetelijke Rusland, van het onuitputtelijke Oostenrijk, naast Engeland, dat de zee beheerschte. Datgene, wat aan den Pruisischen staat onder hen een zekeren rang verschafte, aanzien bezorgde in de wereld, was uitsluitend het leger. Men nam toenmaals aan, dat Frankrijk een landmacht van 160000 man geregelde troepen hield, en Rusland 130000; in 't laatste land echter stond de werkelijkheid verre ten achteren bij het papier, en in 't eerste werd een groot gedeelte der manschappen in beslag genomen door den dienst in de garnizoenen der talrijke vestingen; het Oostenrijksche leger werd geschat op 80 á 100000 man, doch van twijfelachtige strijdvaardigheid en verstrooid over alle provinciën. Wat Frederik Willem I voor Pruisen's positie heeft gedaan in dezen wedijver in strijdkracht, kan men reeds dadelijk beoordeelen als men nagaat, dat hij het leger van 38000 man — dat dus in aantal op één lijn stond met dat van Sardinië en van Saksen-Polen — uit-

breidde tot meer dan 80000 man, zoodat hij Oostenrijk bijna inhaalde. Wij bezitten een nauwkeurige berekening van een ambtenaar der militaire administratie onder zijn opvolger, volgens welke Frederik Willem, toen hij de regeering aanvaardde, een leger vond van 38459 man, en dit nog in den loop van het eerste jaar op 44792 bracht. In dit jaar richtte hij zeven nieuwe regimenten op. In 1719 telde het leger reeds 53999 man, in 1729, — 69892, in 1739 ten slotte 82352, of, den kleinen staf meegerekend, 83486 man. De koning wijdde zijn aandacht in vrijwel gelijke mate aan de verschillende wapens: de kavallerie is onder hem met meer dan de helft toegenomen, de artillerie op nog grootere schaal. Bij hem was de werkelijke sterkte niet in strijd met die op 't papier; de vestingdienst nam een betrekkelijk niet groot aantal in beslag; als wij ons houden aan de laagste opgaaf, dan waren toch op elk oogenblik 72000 man gereed om onmiddellijk, of althans na een uiterst korten termijn, in 't veld te treden. Reeds uit de getalverhoudingen blijkt, dat het onmogelijk was, een staand leger van deze sterkte samen te stellen uit de Brandenburgsch-Pruisische landen, zonder elk ander bedrijf van alle krachten en middelen te berooven. Reeds was buitengewone inspanning noodig, om slechts de helft van 't leger uit kinderen van 't land te doen bestaan. Een tijdlang weifelde men tusschen verplichten en vrijwilligen dienst, tusschen werving en lichting; het eigenmachtig optreden der officieren, de onderlinge wedijver der regimenten, en de veelal niet zeer rechtmatige wijze, waarop deze tot uiting kwam, waren oorzaak van tallooze ongeregeldheden. Om deze te voorkomen, ontwikkelde Frederik Willem meer systematisch een reeds vroeger bestaande regeling, volgens welke aan elk regiment een afzonderlijk gebied ter rekruteering werd toegewezen. De haardsteden des lands werden naar hun aantal in distrikten bijeengevoegd en verdeeld over de

regimenten en compagnieën, om daaruit de benoodigde manschappen te lichten, met inachtneming evenwel van de toegestane vrijstellingen en onmisbaarheid voor de burgerlijke bedrijven en den landbouw. Men nam noch gezeten burgers, noch oudste zonen en erfgenamen; leden der provinciale besturen waren bij de lichtingen tegenwoordig, ten einde te voorkomen dat de militaire eischen in botsing kwamen met de civiele. Voorzoover de nieuwelingen zich onmiddellijk aanmeldden bij de kommandanten, bestonden zij meerendeels uit de jongere boerenzoons. In de aardrijkskundige beschrijvingen der Brandenburgsche gewesten wordt er in 't bijzonder op gewezen, hoe gezond, sterk en arbeidzaam de landlieden waren, hoe zij bestand waren tegen de wisselingen der weersgesteldheid, en hoe voortreffelijke diensten zij te velde bewezen. Het woord van den ouden Cato[1]) werd bevestigd, dat de boerenstand de dapperste mannen opleverde.

Bijna de helft van het leger werd door werving bijeengebracht en op sterkte gehouden. Wat hierbij de grootste moeilijkheden opleverde, was 's konings voorliefde voor lange, reusachtige kerels, die uit alle deelen van Europa — Zweden, Ierland, de Ukraïne, de Oostenrijksch-Turksche grenslanden van Beneden-Hongarije (die bijzonder vruchtbaar bleken op dit gebied) — werden bijeengebracht; en dat ten koste van uitgaven, die naast zijn gewone spaarzaamheid verbazingwekkend moeten heeten; — in 't Duitsche rijk, waar de landsvorsten het niet wilden gedoogen, zelfs niet zonder gewelddadigheid en list. Nog echter was niet overal het terrein gesloten: als keurvorst[2]),

[1]) **Marcus Porcius Cato** (234—149 v. Chr.): een Romein van den ouden stempel, in den tijd, toen Grieksch-Oostersche zeden en beschaving in Rome ingang vonden, waartegen hij zich hevig verzet heeft Hij heeft o.a. een boek geschreven over den landbouw: dezen en den krijg achtte hij alleen waardige bezigheden voor Romeinen.

[2]) Nl. van Brandenburg.

had de koning het recht, om in de Rijkssteden en hun gebied te werven, en het ontbrak in Duitschland niet aan lieden, die het krijgsmansberoep aanlokkelijk vonden, en zich gaarne lieten aanwerven voor een leger, waarin men goed betaald en behandeld werd. Daardoor verkreeg het leger een algemeen Duitsch element; de kombinatie van eigen landslieden en aangeworvenen wekte onderlingen wedijver en wederzijdsche controle; in de strenge school van militaire oefening smolten zij samen.

Het zou ons bestek te buiten gaan, wilden wij uitweiden over de wijze, waarop deze oefening in zijn werk ging; hoe van de beide groote drilmeesters, — vorst Leopold van Anhalt op zijn klein weiland bij Halle, en de koning zelf in zijn Spartaansch Potsdam, — gene den eersten grond legde, deze de verdere ontwikkeling eraan toegevoegde. Want daartoe diende voornamelijk het reuzenregiment te Potsdam, om elke noodig schijnende wijziging te beproeven en tot volkomen rijpheid te ontwikkelen. Hoofdzaak is gelijkheid van pas en snel vuren; zooals de koning het ergens uitdrukt: „vlug laden, gesloten aantreden, goed aanleggen, wakker in het vuur kijken, alles in de diepste stilte.” Tegenover de diepe kolonnen, waarin eertijds de Spaansche slagorde oprukte, hadden de legers, die daar tegenover gesteld werden, een breed front ontwikkeld, minder kwetsbaar voor het geschut en meer kracht ontwikkelend door talrijker geweervuur. Traden vroeger musket en piek naast elkander op, thans bezat men in geweer en bajonet als het ware een kombinatie van die beide. Zeer nuttig bleek de ijzeren laadstok, door welks sterkeren stoot de patroon in eens werd vastgezet, terwijl vroeger verscheidene malen moest worden aangezet; ook hierom gaf men aan lange kerels de voorkeur, wijl ze voor deze handgrepen van nature geschikter waren. Het gezamenlijke voetvolk van het Pruisische leger kon op vier gelederen marcheeren, waar-

van het voorste en het achterste uit de grootste en sterkste, de beide middelste uit iets minder, maar nog altijd groote en sterke manschappen bestonden. In hun vaandels zag men den naar de zon gekeerden adelaar; zij maakten een in alle opzichten krijgshaftigen en militair schrikwekkenden indruk. „Vriend en vijand", zegt vorst Leopold in één zijner brieven, „bewonderen de infanterie van Uwe Majesteit; Uw vrienden beschouwen haar als één van 's werelds wonderwerken, Uw vijanden zien haar met angst en beven."

De aanvoerders dezer scharen, wier dagelijksch werk het was, de oefeningen door te maken en ze aan de nieuwelingen in te prenten, waren voor verreweg het grootste gedeelte afkomstig uit den inheemschen landadel. Bij een opsomming van den Pommerschen adel van 1724 wordt de opmerking gemaakt, dat hij, op enkele uitzonderingen na, uitsluitend uit officieren bestond, die nog dienden, of althans gediend hadden.

Eén van Frederik Willem's voornaamste bemoeiingen was nu, zich een door en door levenskrachtig en bruikbaar officierscorps te vormen.

Hoe zeer werd juist toen in den Oostenrijkschen dienst niet geklaagd, dat men de officiersplaatsen niet alleen door koop verkreeg, maar dat men ze zelfs weder kon verkoopen; men beschouwde ze niet als een eer, maar als een bezit, dat men mocht vervreemden; ook waar dat niet geschiedde, moest toch allerwege de verdienstelijke en beproefde man in den dienst wijken voor een jongen voornamen nieuweling.

Ook in het Pruisische leger gold voorheen het algemeen gebruik, dat de posten der subalterne officieren door de kolonels werden bezet, dat naar hun goeddunken vaandrigs werden bevorderd tot luitenants, en dezen tot kapiteins; de benoeming der stafofficieren bleef den koning voorbehouden, maar ook hiertoe maakten zij de voordracht.

Frederik Willem nu trok alle benoemingen aan zich, niet alleen, omdat hij overal zelf heer en meester wilde zijn, maar ook, daar hij het van belang achtte, om de eerste aanstelling, waarop al het verdere berust, niet aan het toeval of aan persoonlijke overwegingen over te laten, maar daarover naar eigen inzicht te beschikken.

De jonge edellieden, die als „Vrij-korporaals" in de regimenten traden, vormden de kweekschool zijner officieren; zij werden verplicht tot de grootste stiptheid in belangrijke en onbelangrijke zaken, voor elk verzuim met de strengste straffen, zelfs met tuchtiging, gestraft; als de koning bij het regiment kwam, liet hij zich inlichten omtrent hun eigenschappen, liet ze zich voorstellen; totdat de gelukkige dag aanbrak, waarop de jonge man als vaandrig werd aangenomen en het veldteeken ontving, dat hij nimmer mocht laten beleedigen en dat hem zelf in zekeren zin onkwetsbaar maakte.

De koning wilde alleen mannen aanstellen, die in de exercitie goed bedreven waren, zich niet aan uitspattingen schuldig maakten, voor hun eigen zaken behoorlijk zorg droegen en ook een knap uiterlijk hadden. Daarvan hing ook hun verdere bevordering af. De conduitelijsten teekenden jaar op jaar aan, hoe een ieder zich had gedragen op 't punt van godsdienst, eigen huishouding en dienst, of hij aanleg had of niet. Van de verdienste der aanvoerders zelf getuigde, bij de jaarlijksche inspectie voor 's konings oogen, de toestand der regimenten.

Het moge kleinzielig lijken, als b.v. bij de uniformen alles tot in de kleinste bijzonderheden was voorgeschreven, hoe groot de manchetten moesten zijn en hoe breed de halsdas, hoeveel knoopen de slobkousen moesten hebben en hoe lang de einden moesten zijn van het pruikelint. Maar behalve de voor het oog gewenschte gelijkvormigheid, vindt dit nog zijn grond hierin, dat in het leger alle onderscheid moest ophouden, en alleen de

rang, dien men in den dienst bekleedde, beteekenis mocht hebben. De verschillende rangen hielden in hoofdzaak slechts onderling met een zekere vertrouwelijkheid omgang. Hoe had men kunnen dulden, dat de afstand tusschen rijk en arm zich op eenigerlei wijze zou laten gelden! Frederik Willem wilde niet, dat iemand buiten dienst zich in burgerkleeding vertoonde; sedert 1725 heeft hij te allen tijde de uniform gedragen.

Het is bekend, hoe hoog hij den soldatenrok schatte. Evenals in Dresden, mishaagde ook in Hannover hem niets zoozeer, als dat men daar den rang bepaalde naar den dienst ten hove; een generaal of kolonel stond weinig in aanzien, als hij niet tevens een hofambt bekleedde; een jachtjonker stond boven een brigadekommandant. Bij hem daarentegen ging de krijgsdienst boven alles. Bij zich zelf beginnend, wekte hij bij de officieren een standsbewustzijn, dat de bekwaamheid in den dienst deed beschouwen als de meest waardevolle eigenschap van den man, de ondergeschiktheid haast als natuurlijke noodwendigheid, de plicht als eer.

Bij den soldaat trachtte hij vóor alles godsdienstzin te kweeken. Een aanzienlijk aantal veldpredikers, staande buiten 's lands kerkelijke organisatie, en op zich zelf in een afzonderlijk lichaam vereenigd, waren in het leger werkzaam, en de koning kwam hun ijverig te hulp. Onder andere liet hij exemplaren van het *Nieuwe Testament* met een aanhangsel van gezangen onder de kompagnieën verdeelen. Hij verordende, dat bij den eeredienst uitsluitend deze liederen zouden worden gezongen, opdat de soldaat er zich aan wende en ze van buiten leerde. Ook werden de waarachtige eigenschappen van den krijgsman gedemonstreerd aan voorbeelden uit het *Oude Testament*, aan Benaja [1]), die met zijn stok den welgewapenden Egyp-

---

[1]) 2 *Sam.* XXIII, 20—23.

tenaar velt, of aan Samma[1]), die te midden van het vluchtende volk zijn akker verdedigt tegen den vijand. Uit de oudste oorkonden der menschelijke geschiedenis werd de toekomstige dapperheid van het Pruisische leger gevoed. De oprichting van een zóo krachtig en omvangrijk staatsorgaan moest nu echter ook op alle inwendige toestanden hervormend werken.

Om allereerst slechts te spreken over den toestand van den gemeenen man; hoe geheel andere beteekenis kreeg niet de landelijke bevolking door het aandeel, dat zij had in de krijgshaftige houding van den staat, en haar onmisbaarheid in dezen, — de landelijke bevolking, die tot nog toe slechts geboren scheen, om het land te bebouwen en ondergeschikte diensten te bewijzen. Frederik Willem liet de kadasterregisters uit de tijden van 's lands grootsten materiëelen welstand, vóor de verwoestingen van den Dertigjarigen Oorlog, nl. van het jaar 1624, onderzoeken, het aantal der hoeven en boerenhofsteden vaststellen, en verordende de onverwijlde bezetting daarvan, zoo al niet door eigenerfden, dan toch door keuters, huurboeren, zetboeren en andere weerbare lieden. De mensch kreeg een hoogere beteekenis, zoodra hij door zijn enkel bestaan in onmiddellijke betrekking trad tot het hoogste gezag. Hoe verre verwijderd van persoonlijke dienstbaarheid is de militaire gehoorzaamheid, welker volbrenging persoonlijke bekwaamheid eischt, en die gegrond is op het bewustzijn der algemeene ordening!

Tot nog toe waren vreemde officieren tot hooge waardigheden in het leger gestegen; inheemsche officieren dienden in vreemde legers. Frederik Willem vond het noodzakelijk in beiderlei opzicht verandering te brengen. Want gebeurde 't een, dan was 't andere niet te vermijden. De edellieden zouden in vreemden dienst gaan, en

[1]) 2 *Sam.* XXIII, 11—12.

dan — ja, den koning nog respekteeren. Maar men moest het daarheen leiden, dat zij geen anderen heer erkenden als den koning. Dan zou zich een leger vormen uit de landskinderen, als geen vorst ter wereld er een had. Dan zou de koning van Pruisen in zijn eigen land veel geruster en in de wereld veel geduchter worden. Zoo ligt in de legerorganisatie een hoogst gewichtig beginsel voor de ontwikkeling van den staat. Frederik Willem I zag daarin een van zijn gewichtigste instellingen. Hij vermaant zijn opvolger: wanneer hij eenmaal gestorven zou zijn, moesten desnoods alle betalingen worden gestaakt, alleen niet die van 't leger. Hij bezweert dezen, de bezoldiging en verpleging van 't leger in niets te verminderen, en mocht zijn opvolger 't toch doen, dan dreigde hij hem met zijn vloek; zoo hij zich gehoorzaam toont, belooft de koning zijn vaderlijken zegen.

XV.

Frederik de Groote in 1760 en 1761.

In 1740 volgde op Frederik Willem I zijn hoogbegaafde zoon Frederik II.
Wij kennen hem in de eerste plaats als den man, die aan zijn jonge koninkrijk een plaats gaf onder de groote mogendheden van Europa. Reeds dadelijk bij 't begin zijner regeering maakte Frederik — ten koste van Maria Theresia — zich meester van Silezië, waarop zijn huis oude aanspraken bezat. Dit was voor 't kleine Pruisen een belangrijke aanwinst, en maakte dat het Habsburgsche huis in den koning van Pruisen voortaan een mededinger moest zien naar de oppermacht in Duitschland.
Graaf Kaunitz, de Oostenrijksche staatskanselier, wist nu een groot verbond tegen Pruisen tot stand te brengen, waartoe Oostenrijk, Frankrijk, Rusland en Saksen behoorden. Daar toen de groote oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, om de heerschappij ter zee en in de koloniën, tegelijk werd gevoerd, was 't laatste land de bondgenoot van Pruisen tegen Frankrijk (Niet evenwel tegen Rusland en Oostenrijk).
Daar Frederik II wist, dat zijn vijanden hun aanval slechts uitstelden, tot zij met hun toerustingen geheel gereed zouden zijn, besloot hij hen voor te zijn. In 1736 begon hij den oorlog, met het doel, Saksen te bezetten, de legers van de keizerin in Boheme te vernietigen, om daardoor zijn andere vijanden de lust te benemen hem aan te vallen. Van dit alles werd slechts het eerste bereikt: Saksen werd bezet, maar de aanval op Boheme, aanvankelijk succesvol, mislukte door Frederik's verschrikkelijke nederlaag bij Kollin (Juni 1757).
Van nu af moest de koning zich tot de verdediging bepalen, die hij evenwel zooveel mogelijk aanvallenderwijs voerde, en waarbij 't bezit van Saksen van veel waarde voor hem was. Behalve Engeland en Hannover (verbonden door een personeele unie) waren nog eenige

kleine Noord-Duitsche vorsten zijn bondgenooten. Prins Ferdinand van Brunswijk, Frederik's zwager, was de wakkere verdediger van Noord-West-Duitschland tegen de Franschen; terwijl Frederik zelf met zijn dapper leger front maakte naar verschillende richtingen: van Thüringen en Saksen moest hij naar Silezië, van daar naar Brandenburg, en dan weer naar Saksen zich begeven, steeds kampende met groote overmachten.

Door zijn optreden in dezen oorlog heeft Frederik ten volle den naam „de Groote" verdiend. Een reuzengeest, die alles overzag en leidde; een heerscher, wien plichtgevoel en de eer van zijn staat boven alles golden; een veldheer van geniale koenheid, die met de fijnste berekening en nooit verslappende veerkracht het opnam tegen een heele gewapende wereld; een slim staatsman, die met spiedend oog den gang der gebeurtenissen volgde, om toch maar geen kansje onbenut te laten; een veeleischend streng gebieder —, bovenal streng en veeleischend jegens zich zelf —, die met nietsontziende hardheid te keer ging tegen elk, soms maar vermeend, plichtverzuim van zijn officieren en ambtenaren: dát was Frederik in den Zevenjarigen Oorlog. De veldtocht van 1757 was voor Frederik gelukkig: zóó versloeg hij o. a. met 22000 man de drievoudige overmacht der Franschen en Rijkstroepen (het Duitsche rijk had n.l. Frederik in den ban gedaan en nam deel aan den oorlog tegen Pruisen) bij Rossbach. Ook het jaar 1758 verliep meest gunstig voor den koning.

Anders in 1759. Bij Kunersdorf leed Frederik de zwaarste nederlaag van den geheelen oorlog tegen de vereenigde Russen en Oostenrijkers: voor een goed deel was die ramp zijn eigen schuld, want hier gelijk bij Kollin had hij van zijn overwinnende, maar doodelijk afgematte troepen, ten slotte het onmogelijke geëischt. Een oogenblik dacht Frederik dat nú zijn ongeluk beslist was. Zóó erg was 't evenwel niet: de oneenige bondgenooten wisten van hun overwinning niet ten volle gebruik te maken. Maar nog in 't zelfde jaar moest de Pruisische bezetting Dresden overgeven, en was een afdeeling van 12000 man Pruisen bij Maxen genoodzaakt te kapituleeren: vooral 't laatste was wederom voor een goed deel 's konings eigen schuld, daar hij deze troepen in een hoogst gevaarlijke positie had geplaatst.

Na den veldtocht van 1759 had Frederik de winterkwartieren betrokken en zijn eerste zorg was, om hier het leger zooveel mogelijk te herstellen. Een belangrijk hulpmiddel waren hem hierin de strijders, die bij Kunersdorf gewond en thans herstellende waren; dezen vormden den

kern der nieuw gevormde troepen, die meerendeels uit vreemdelingen bestonden. Het verlies aan officieren werd aangevuld uit de garnizoenen. De jongelingschap uit de ingezetenen bleek van voortreffelijke hoedanigheid; tal van boerenzoons uit Pommeren en uit de Mark, welke uit hun kantons [1]) waren gelicht, hadden weliswaar nog nimmer een vijand gezien, doch weldra werden zij bezield met krijgshaftigen zin en moed; en waar de gelegenheid zich voordeed, deden zij voor de veteranen niet onder.

's Lands inwendig bestuur bevond zich in uiterst benarden toestand; wel kon de Pruisische administratie de noodige middelen verschaffen voor een korten oorlog, maar voor een reeks van veldtochten bezat zij niet het noodzakelijk en onontbeerlijk uithoudingsvermogen. Het vroeger opgespaarde geld was verbruikt; men ging over tot vermindering van het muntgehalte, doch dit verlamde het binnenlandsch verkeer; de pensioenen werden niet meer betaald; ook de salarissen werden ingehouden; al het geld werd in de krijgskas gestort. Geheel het leven van den staat was de inzet van het oorlogsspel. Met de uiterste inspanning bracht men het leger toch nog slechts op 70000 man; eenigen tijd later op 90000, terwijl de Oostenrijkers alleen 130000 man in het veld konden brengen, en met hun bondgenooten samen wel tegen de 300000.

Het begin van den veldtocht, waarmee tot in Juni werd getalmd, kenmerkte zich door een nieuwe groote ramp voor den koning, die voor een groot deel evenzeer op zijn rekening moet worden gesteld, als de overgave van Dresden en de kapitulatie van Maxen. Het is de overweldiging der Pruisen bij Landshut. Evenwel draagt deze gebeurtenis het duidelijkst den stempel der Pruisische discipline en der Pruisische wijze van oorlogvoeren in het algemeen. De koning werd in Saksen bezig gehouden.

[1]) Zie bl. 192—193.

Generaal Fouqué, bezorgd, dat Laudon [1]), die in 't begin van Juni in Silezië binnendrong, Breslau zou aangrijpen, verliet zijn post voor Landshut, om de Silezische hoofdstad en Schweidnitz te dekken. Daardoor echter kreeg Laudon vrij spel tegen Glatz, en de koning, die aan de positie van Landshut de grootste waarde hechtte, vertoornd, dat Fouqué die had verlaten, gelastte hem in gebiedende termen, om zijn post weer in te nemen. Generaal Fouqué wist zeer goed, welk gevaar hem dreigde, als hij naar Landshut terugkeerde. Maar dat was nu eenmaal het onvoorwaardelijk geldend beginsel, dat 's konings bevel zonder eenige tegenspraak staandevoets moest worden ten uitvoer gebracht. Hierop berustte de geheele staats- en legerinrichting. Fouqué gehoorzaamde niet alleen, maar hij gaf den koning uitdrukkelijk zijn woord, dat hij zijn post tot het uiterste zou verdedigen. En nooit is een belofte beter nagekomen. Om de opnieuw ingenomen stelling te handhaven waren 40000 man noodig geweest; Fouqué had er slechts 10400, en deze werden nu aangevallen door een viervoudige overmacht en door den bekwaamsten van alle Oostenrijksche generaals, door Laudon zelf. Men kan zijn bewondering niet weerhouden, als men leest, met welk een dapperheid de eene hoogte na de andere werd verdedigd en vervolgens onder voortdurenden tegenstand ontruimd; totdat er nog slechts één enkele over was, waarop de generaal zelf zich bevond. Men verhaalt, dat ook in dit benarde oogenblik de Pruisen hun bewegingen met dezelfde zekerheid uitvoerden, als bij de manoeuvres eener wapenschouwing. De generaal was nog uit de school van den ouden Dessauer [2]), bij wien hij als kadet zijn krijgskundige opvoeding had genoten. Zijn verdere vorming dankte hij aan omgang en

[1]) De aanvoerders van de Oostenrijksche legers waren Daun, Laudon en Lascy.

[2]) Zie bl. 188.

voorbeeld des konings, die hem als zijn vriend behandelde en voor wien hij een onvoorwaardelijke toewijding koesterde. Van nature was hij terughoudend, ernstig, somber zelfs, gevreesd en gehaat wegens zijn strengheid; de ridderlijke deugden, die men in hem prijst, vertoonden zich bij hem in ruwen soldatenvorm. Hij bezat die innige vroomheid, die alle menschelijke handelingen met het Eeuwig Beleid in verband brengt. Het gelukte hem zijn kleine schare over de Bober te brengen. Hier echter werd hij overstelpt door de Oostenrijksche ruiterij en geraakte, nadat hij zelf gewond was, in gevangenschap. Er ligt iets van heroëngrootheid in dezen tegenstand. Men heeft, en niet ten onrechte, de opmerking gemaakt, dat Frederik's leger, zooals dat thans was, niet meer van die hoedanigheid was, als vroegeren; de koning heeft dat zelf gezegd; maar beter strijders, dan die bij Landshut vernietigd werden, heeft hij nooit gehad. Op de schitterendste wijze werd aan de eischen voldaan, die de koning aan zijn troepen stelde: gehoorzaamheid, orde, en die dapperheid, die ook in de meest benarde omstandigheden kleinmoedig wijken voor verachtenswaard houdt. De militaire monarchie der nieuwere tijden wordt daardoor tot hoogen rang verheven, dat haar ijzeren gebod toch tevens is verbonden met volledige toewijding aan de zaak, waarom het gaat. Men wordt daarbij herinnerd aan de groote daden van de oudheid. De troepen volgden de bevelen van den koning-connétable met dezelfde opoffering, waarmede de ouden gehoorzaamden aan de bevelen hunner republiek, al zagen zij ook vooruit, dat dit hun ondergang zou zijn. Beider gezindheid maakt op gelijke vereering aanspraak.

Voor koning Frederik had deze gebeurtenis in de eerste plaats tengevolge, dat hij in persoon naar Silezië moest gaan, onder omstandigheden, die hem zelf zeer bedenkelijk voorkwamen. Aan prins Ferdinand van Bruns-

wijk schreef hij den 29sten Juni 1760, dat hij zich niet moest verwonderen, als hij binnenkort slechte tijding van hem vernam. Den 17den Augustus echter kon hij hem melden, dat hij, „den Hemel zij dank," een groot voordeel op den vijand had behaald. Sedert zijn aankomst in Silezië, zoo schrijft hij, had hij alles in het werk gesteld, om Schweidnitz of Breslau te bereiken, „maar alle moeite was vergeefsch; op de stelling der Oostenrijkers en op de waakzaamheid van Lascy en Laudon leden al mijn plannen schipbreuk. Gedrongen door de Russen, die niet naar Silezië wilden oprukken, als de Oostenrijkers niet eerst een slag gewonnen hadden, besloot Daun mij aan te tasten. Laudon zou op de heuvels van Liegnitz in mijn linker flank positie nemen, terwijl Daun mij in het front zou aanvallen. Van dit voornemen onderricht, bezette ik de hoogten van Pfaffendorf, waar Laudon stelling wilde nemen." Wij geven hier eenvoudig het bericht weer, dat Frederik aan den hem bevrienden hertog gaf. Om zich het verloop van den slag levendig voor den geest te stellen, moet men eens op den kerktoren van Liegnitz klimmen. Frederik kwam nu in botsing met Laudon, die op dit oogenblik werkelijk kwam aanrukken; terwijl de koning de noodige maatregelen nam, om Daun te binden, leverde hij Laudon slag en deed hem zoo volkomen het onderspit delven, dat hij van de 30000 man, die onder zijn bevelen stonden, er slechts 6000 bij elkaar kon houden. De koning kan geen woorden vinden, om de dapperheid zijner troepen te prijzen; binnen twee uren was de zaak geheel beslist: „wij hebben het tweede deel van Rossbach geleverd." De Russen hadden slechts gewacht op een succes der Oostenrijkers, om gemeene zaak met hen te maken. Na den slag trokken zij over den Oder terug en de koning kon zijn verbinding met Breslau herstellen. Hoe zeer echter zou men dwalen, als men hem nu de gevoelens wilde toeschrijven van een overwinnaar, die

zeker is van zijn zaak en van haar viktorie. Al zijn brieven zijn er vol van, dat hij ondanks de gewonnen veldslagen, toch in geen gunstiger positie was gekomen Hij had gerekend op een overeenkomst tusschen Frankrijk en Engeland [1]); hij begon in te zien, dat daaraan niet te denken viel. De Fransche toestanden en betrekkingen waren met die van Oostenrijk en Rusland te nauw saamgeweven, dan dat een vrede, die Engeland met Frankrijk, Pruisen met Oostenrijk verzoende, voorshands tot de mogelijkheden zou hebben behoord. Met veel zekerheid had hij een beweging van de Turken tegen Oostenrijk verwacht [2]), en werkelijk is er bij dezen een tijd lang sprake geweest van een bondgenootschap met Engeland en Pruisen; edoch, uit Laudon's binnendringen in Silezië bleek hem, dat men in Oostenrijk voor de bewegingen der Turken niet de minste vrees meer koesterde. En hadden ook al de Denen eenmaal van hun bedoeling doen blijken, om met Engeland en Pruisen samen te gaan, zoodat met hun hulp de Zweden uit Pommeren verjaagd hadden kunnen worden, en de Russen uit Pruisen, al ras viel ook hierop niet meer te hopen, want onmogelijk kon Denemarken zich van Frankrijk en Rusland tegelijk losscheuren. Frederik zegt, dat hem niets meer overschiet, dan dien vijand aan te grijpen, die zich het eerst zou vertoonen, hem te verslaan en dan naar de plek te ijlen, waar het volgende gevaar dreigde. Eigen plannen ontwerpen en uitvoeren, daarvoor had hij geen gelegenheid. Zijn bewegingen hingen altijd van de omstandigheden af. „Men weet niet, naar welke zijde men zich keeren moet, overal dezelfde hinderpalen, dezelfde moeilijkheden, dezelfde overmacht. De

[1]) Een vrede tusschen Frankrijk en Engeland zou — naar de toenmalige verhoudingen — ook Pruisen insluiten: in dit geval zou Frederik zijn krachten geheel kunnen keeren tegen Oostenrijk en Rusland.
[2]) Daarop heeft Frederik gehoopt, bijna zoo lang de oorlog duurde.

Hemel moge ons zijn steun schenken, want menschelijk beleid is niet voldoende in een zoo vreeselijken en wanhopigen toestand, als waarin wij ons bevinden." Terwijl Frederik zich tegen Silezië keerde, voelde hij, hoe twijfelachtig daardoor zijn positie in Saksen werd, en hoe zijn eigen oude landen daardoor in gevaar geraakten. „Ik zou het nooit kunnen verantwoorden, al mijn landen over te laten aan de gewelddadigheden der vijanden. Zonder slag te leveren zullen wij ons in ons zelf vernietigen." Hij bezweert prins Hendrik [1]), die van eenige wankelmoedigheid blijk gaf, om vaste besluiten te nemen en niet te weifelen; een slecht besluit was beter dan in 't geheel geen. Bij al zijn werkzaamheid en ijver had prins Hendrik toch in een zijner brieven laten doorschemeren, dat hij zich te zwak voelde, om onder deze omstandigheden volkomen voor zijn taak berekend te zijn. De koning wijst er hem in zijn antwoord op, dat het gemakkelijk is, om in gelukkige dagen den staat te dienen; maar dat men eerst een goed burger was, als men ook in tijden van rampspoed zijn krachten wijdde aan het gemeenebest. „Wij strijden voor de eer en voor ons vaderland, onverschrokken tegenover de overmacht van onze vijanden. Mijn vroolijkheid en mijn opgeruimdheid zijn begraven met de geliefde en vereerde mannen, aan wie mijn hart zich gehecht had. Ik heb een groot mechanisme te bestieren en dat zonder helpers; ik sidder, als ik er aan denk. Geen wonder, indien de kommer en de onrust, die sinds twee jaren mijn deel zijn, mij ondermijnen." (Hij leed in dien tijd aan krampaanvallen). „Mijn devies is overwinnen of sterven; in andere gevallen kan men nog aan middenwegen denken, in mijn positie niet."

„Gij," schrijft hij aan de d'Argens [2]), „gij hecht waarde

---

[1]) Broeder van den koning.

[2]) Zie Hfdst. XVI, bl. 218.

aan het leven als een Sybariet [1]); ik beschouw den dood als Stoïcijn [2]). Ik zal er mij nooit toe laten brengen een onteerenden vrede te teekenen. Onder de puinhoopen van mijn vaderland zal ik begraven worden, of als mijn noodlot mij zóo bitter vervolgt, zal ik aan mijn ongeluk, als ik het niet meer dragen kan, een eind weten te maken.'' Het is, gelijk wij weten, niet de eerste maal, dat hij deze gedachte uit; dat hij haar niet heeft uitgevoerd, komt slechts, doordien de gebeurtenissen toch niet een zoodanigen keer namen, dat er nu eenmaal geen andere uitweg was. Slechts als de staat geheelenal verloren was, kon hij er aan denken, aan zijn persoonlijk bestaan een einde te maken. En wij twijfelen er niet aan, of hij zou het gedaan hebben.

Een eigenaardige tegenstelling met deze wanhopige stemming des konings is het, dat de keizerin-koningin ondanks den tegenslag bij Liegnitz met steeds stijgenden moed aandrong op een beslissenden stap tegen hem. Zij was het middelpunt van het krijgsbestuur; de hofkrijgsraad vergaderde onder haar voorzitterschap. Daun heeft somwijlen de adviezen zijner generaals, zonder dat van hemzelf er bij te voegen, naar Weenen gezonden, om een beslissing te vragen; de antwoorden der keizerin waren in hoogste instantie het richtsnoer, waarnaar te velde werd gehandeld. In de eerste plaats had zij nogmaals een onderneming tegen Glogau gewild, waardoor eerst in werkelijkheid de verbinding met de Russen zou zijn tot stand gebracht. Ook waren deze laatsten niet ongenegen, om hiertoe mee te werken. Evenwel, de generaal-veldtuig-

---

1) *Sybariet* — een weekeling, een aan zingenot verslaafde; eig. een inwoner van de Oud-Grieksche stad Sybaris in Zuid-Italië, berucht wegens de weelderige neigingen harer bewoners.

2) *Stoïcijn:* eig. aanhanger van de wijsbegeerte van Z e n o (± 500 v. Chr.), die strenge deugd, verloochening van alle zachtere gevoelens, onaandoenlijkheid voor smart predikte.

meester Laudon [1]), anders zoo ondernemend, verklaarde zich ertegen, daar de aanvoer van het benoodigde belegeringsgeschut met onoverkomelijke moeilijkheden gepaard zou gaan. Een werkelijke vereeniging der beide legers in Silezië zouden de Oostenrijkers zelf niet eens gaarne gezien hebben, want de Russen, zoo zeiden zij, waren door hun geringe soldij als het ware aangewezen op plundering en hun verpleging zou tot groote ongelegenheden aanleiding geven. Een ander plan der keizerin was op de herovering van Schweidnitz gericht, want het bezit van die plaats alleen kon haar tegen verdere invallen des konings beveiligen. Zij eischte, dat deze stap zou worden gedaan, zelfs al moest het daardoor tot een slag komen; voor den afloop daarvan nam zij zelf de volle verantwoording op zich. Daun antwoordde hierop, dat het onmogelijk was, het beleg ten uitvoer te brengen en zich tegelijkertijd tegen de aanvallen des konings te beveiligen. Frederik had intusschen, vereenigd met het leger van prins Hendrik, een versterkt kamp betrokken. Maria Theresia meende, dat haar troepen sterk genoeg waren om hem daarin aan te vallen; de gedachte toch, dat de veldtocht opnieuw zonder resultaat van beteekenis zou eindigen, was haar ondraaglijk. En voorzoover men kan nagaan, was Daun eens werkelijk van plan tot een dergelijken aanval over te gaan, toen de koning zijn versterkt kamp voor een nog zwaarder versterkt verwisselde, waar hij onaantastbaar werd. Daar nu in Silezië niets viel uit te richten, gaf Laudon den raad, om het tooneel van den strijd naar Saksen te verplaatsen. Lascy vatte het plan op — en hij zelf stelde zich daarbij aan het hoofd — om in verbinding met de Russen in de Keur-Mark te vallen. Ook ditmaal was een verovering

[1]) *Veldtuigmeester* (*Feldzeugmeister*) = op één na de hoogste militaire rang in het Oostenrijksche leger (n.l. één rang lager dan Veldmaarschalk).

niet de bedoeling, maar was het meer te doen om brandschatting, die dan voornamelijk den Russen ten goede kwam. Deze beweging, alsook de bedenkelijke toestand in Saksen, bewogen den koning om Silezië te verlaten, en zijn vijanden ergens anders persoonlijk te gemoet te treden. Voor de Mark was het niet noodig; die werd door de binnengedrongenen toch wel ontruimd. Van het grootste gewicht daarentegen was het, dat het Oostenrijksche leger den koning op zijn weg naar Saksen volgde, geheel in den geest van de keizerin, die het haar veldmaarschalk ten plicht stelde, om in 't bijzonder Leipzig en Torgau te verdedigen en, zoo noodig, daarvoor een slag te wagen.

Zoo geschiedde het. Daun had een versterkt kamp betrokken op de Süptitzer heuvels bij Torgau en het met talrijke vuurmonden beplant. Onverwijld greep de koning hem aan (3 November).

Bij deze gelegenheid was het, dat Ziethen zijn naam beroemd maakte. Ziethen vertegenwoordigde nog de gezindheid en het karakter der tijden van Frederik Willem I. Hij had zich naam gemaakt als aanvoerder der huzaren, in welke hoedanigheid hij zich beleidvol te weer stelde tegen de Kroaten van Nadasdy [1]). Het geluk, dat hem bij al zijn ondernemingen begeleidde, zoodat iedereen onder Vader Ziethen wilde dienen, baande hem den weg tot de hoogste militaire waardigheden. Nu was hem de helft van het leger toevertrouwd, dat met Daun moest strijden. Het is niet bekend, of de koning te haastig tot den aanval overging, dan wel of Ziethen langer werd opgehouden, dan men had kunnen verwachten. Eindelijk verscheen hij. Toen was de strijd in Pruisen's voordeel beslist. Aanval en verdediging waren elkander waard. Nooit had men zulk een kanonnade gehoord. Het was, zegt Frederik, die onder alle omstandigheden zijn litte-

[1]) Oostenrijksch ruiterij-aanvoerder.

rairen zin behield, alsof twee onweersbuien, door tegenovergestelde winden voortgedreven, op elkander stieten. De Oostenrijkers trokken terug op Dresden. Nogmaals had de koning hen overwonnen; maar een ingrijpende verandering in den toestand had hij daarmee niet teweeggebracht. „Ik moet", zeide hij, „de Russen uit de Mark verdrijven, Laudon uit Silezië en Daun uit Saksen. Ook nu ik dezen slag gewonnen heb, zal mijn positie er niet beter op zijn dan het vorige jaar." Zoo begon hij het jaar 1761. Wel had Maria Theresia op een slag aangedrongen, maar zij had dit altijd gedaan in de overweging, dat de overwinning in een veldslag zeer voordeelig voor haar zou zijn, de nederlaag echter haar toch niet veel nadeel kon berokkenen.

Weliswaar gevoelde men in Oostenrijk, — en in den loop van den winter kreeg men dit nog pijnlijker te gevoelen — dat men tegen de Pruisische macht, die in Saksen door de voordeeligste posities, in Silezië door het bezit der vestingen in het voordeel was, niets kon uitrichten; maar toch wenschte men de voortzetting van den strijd, daar men van Rusland zeker was. Het Russische hof, dat voor een eigen gewichtig belang streed [1]), verklaarde zich hiertoe gaarne bereid. Het beteekende niet veel, dat het opperbevel van Soltikoff op Buturlin was overgegaan, want de ziel der onderneming was en bleef Fermor [2]). Voorloopig was het de Russen in de eerste plaats om Kolberg te doen. Maar tevens wilden zij deelnemen aan den Oostenrijkschen veldtocht in Silezië. Als Daun, zoo zeiden zij, den koning maar bezighield in Saksen. Zij beloofden samen te werken met Laudon, die bijna onafhankelijk van den veldmaarschalk het kommando voerde in Silezië. Dit is dan weer de reden,

[1]) N.l. de verovering van Oost-Pruisen: dit was door Maria Theresia aan Rusland toegezegd.

[2]) Deze had het vertrouwen van keizerin Elisabeth.

waarom de koning het leger in Saksen aan zijn broeder toevertrouwde, teneinde zelf het ernstiger dreigend gevaar in Silezië tegemoet te treden.

Langzaam rukten de Russen op. Omstreeks 't midden van Juli 1761 overschreden zij de grens van Silezië, en sloegen hun kamp op bij Militsch. Laudon, die aanzienlijke versterkingen had ontvangen uit de Lausitz, maakte zich op, om zich met hen te vereenigen. Gelukte het aanvankelijk ook al, om de vereeniging der vijanden te verhinderen, op den duur kon dit toch niet worden volgehouden. In de tweede helft van Augustus kregen de beide legers onmiddellijk voeling met elkander in de nabijheid van Liegnitz. Frederik betrok toen een versterkt kamp te Bunzelwitz, en zij konden er toch niet toe besluiten dit aan te vallen. Daar de beide legers toen weer uiteengingen, meende Frederik door een bedreiging van Moravië Laudon te kunnen dwingen tot ontruiming van Silezië. Maar Laudon daarentegen maakte, zoodra de koning zich van Bunzelwitz verwijderd had, hiervan gebruik om een aanslag te ondernemen tegen het slecht versterkte Schweidnitz en deze vesting te veroveren (1 Oktober 1761). Daartegen kon Frederik niets meer uitrichten; hij moest toelaten, dat de Oostenrijkers, en de Russen, die bij Laudon gebleven waren, de winterkwartieren betrokken in Silezië. In Saksen wisten de Oostenrijkers, in vereeniging met het rijksleger, voordeelige stellingen te handhaven, aan de Elbe, in 't Voigtland en aan de Saale. Van groot belang was de veldtocht in Neder-Saksen [1]). De Franschen hadden zich opnieuw ingespannen, om Hannover te veroveren. Men heeft beweerd, dat een zóo groot leger, als zij thans in 't veld brachten, in dezen oorlog nooit is bijeengeweest. Zij hadden reeds Kassel en Göttingen in hun bezit, vestingen van weinig beteekenis, die echter door de

[1]) Neder-Saksen = 't Westen van Noord-Duitschland: Hannover, Brunswijk, Kleef, enz.

eigenaardige, snelle versterkingskunst der Franschen verdedigbaar werden gemaakt. Hertog Ferdinand wist desondanks met de grootste taktische bekwaamheid tegen hen op te treden, zelfs nadat zij den Weser overgestoken waren. Door onophoudelijke kleine gevechten redde hij Hannover; reeds hadden zij Eimbeck bezet, maar hij noodzaakte hen om deze plaats weer te verlaten. Niettemin hielden de Franschen zich in Hessen staande. Vanuit Mühlhausen, dat in hun bezit was, reikten zij de hand aan het rijksleger, dat tot Saalfeld was doorgedrongen. Het was 't gemeenschappelijk lot der legers in Silezië, Saksen en West-Duitschland, dat elk van hen door een zeer sterke overmacht werd aangevallen, maar zich hiertegen onder voortdurend hernieuwde gevaren wist staande te houden. De drie veldheeren, die aan 't hoofd dezer legers stonden, vormen als het ware een driemanschap van de verdediging; zij wedijverden in talent, toewijding en krijgsmanschap. Prins Hendrik had voor de hem toevertrouwde Saksische landen een defensiesysteem ontworpen, dat hij met inachtneming van de kleinste voordeelen, die de terreinsgesteldheid hem bood, met beleid en met volharding ten uitvoer legde. Hertog Ferdinand slaagde erin, om het belang van Hannover met dat van Pruisen nog in overeenstemming te brengen en het, als een Noord-Duitsch belang, tegen de Franschen te verdedigen [1]). Hij was een leerling van Frederik, wiens strategische beginselen hij overnam. Den verdedigingsoorlog, waarop hij was aangewezen, voerde hij onder voortdurend

[1]) George II van Engeland (keurvorst van Hannover) was in Oct. 1760 gestorven. George III was allesbehalve goedgezind jegens Frederik. Pitt, de ijverigste bevorderaar van de samenwerking met Frederik, moest plaats maken voor lord Bute. Deze en de koning begonnen zich van Pruisen los te maken en een vrede met Frankrijk voor te bereiden. Daar deze nog niet dadelijk werd tot stand gebracht, bleef Hannover nog bedreigd en kon dus hertog Ferdinand nog met Frederik samenwerken.

aanvallen. Hij wist de onder verschillende vaandels [1]) oprukkende troepenafdeelingen steeds tot één groot doel te verbinden; door zijn wèloverlegde combinaties misleidde hij den op zich zelf overmachtigen vijand en sloeg hem ten slotte terug. Frederik bewoog zich in een voortdurend strategisch handgemeen. Steeds verscheen hij op die punten, waar het gevaar het grootst was, altijd op zijn post, door geen ramp terneer gedrukt, na elken tegenslag zich weer vermannend, onuitputtelijk in stoutmoedige aanvallen, even bekwaam in het benutten van kleine voordeelen, als in het waarnemen der groote momenten. Wat op zijn figuur het eigenaardig stempel drukt, is de vereeniging van oorlogsbeleid en staatkunde, beide samengaand in het groote doel, om niets gewonnen te geven, om den staat, dien hij regeert, staande te houden door het leger en zijn wapenfeiten. Geluk alleen maakt geen groote mannen. Veldslagen kunnen ook door toeval of eenzijdig talent gewonnen worden. Bij de handhaving eener groote zaak, onder tegenspoeden en gevaren, vormt zich de held. Men houdt er van, Frederik met Napoleon te vergelijken. Het voornaamste onderscheid tusschen deze beide is misschien wel dit: Napoleon streed tegen de gansche wereld, de gansche wereld streed tegen Frederik; Napoleon wilde een nieuw wereldrijk stichten, Frederik was het er in den Zevenjarigen Oorlog slechts om te doen, zich zelf te verdedigen. Napoleon stelde geweldige krachten in beweging, Frederik had slechts over zeer beperkte middelen te beschikken. Napoleon streed voor een gezag, dat het gansche vasteland omvatte, Frederik voor zijn eigen bestaan. Frederik zien wij gedurende lange jaren worstelen met overmachtige vijanden, steeds aan den rand van den afgrond, die hem dreigt te verzwelgen; ook Napoleon is gedurende een reeks van jaren in voortdurenden strijd, doch altijd in het vooruitzicht van een beslissende over-

[1]) Het waren immers contingenten van verschillende staten.

winning, totdat de overmacht der gansche wereld den naar nog hooger strevende plotseling ten val bracht. Napoleons erfdeel was de militaire roem der Franschen; het erfdeel, dat Frederik zijn staat achterliet, was de redding van zijn bestaan.

Na het verlies van Schweidnitz (spoedig gevolgd door de inneming van Kolberg door de Russen) geloofde Frederik niet, dat hij een nieuwen veldtocht zou kunnen voeren. Dat Engeland hem in den steek liet, wekte wel in hooge mate zijn toorn op tegen Bute, — maar overwegend gewicht hechtte de koning daaraan niet. Nog steeds verwachtte hij hulp van de Turken; ditmaal had hij van hen stellige beloften. En toen hij het zekere bericht kreeg, dat Oostenrijk, midden in den oorlog, wegens financieele uitputting overging tot een legervermindering, was dit *„exempel zonder exempel"* hem een bewijs, dat redding nu bijna stellig was te verwachten. Een beslissende ommekeer in zijn lot kwam evenwel door den dood van keizerin Elisabeth van Rusland (1762): haar opvolger Peter III, die zijn bewondering voor Frederik nooit had verborgen, sloot niet alleen onmiddellijk vrede, maar zelfs een bondgenootschap met hem. Toen kwam 't ook met de overige vijanden weldra tot vrede (1763).

XVI.

De Kring van Sanssouci.

In zijn jeugd heeft Frederik II het vermoedelijk zijn toekomstige taak geacht, de militaire omgeving van zijn vader te vervangen door een artistiek litterairen kring. Toen hij eenmaal koning was geworden, heeft hij er naar gestreefd, beide te verbinden. Zóó vormde zich rondom den koning het gezelschap, dat sedert in de geschiedenis bekend is gebleven als de *„Kring van Sanssouci"* [1]).

In Potsdam richtte Frederik zich niet alleen schitterender in dan zijn voorgangers — het slot in de stad werd naar teekeningen van Knobelsdorff [2]) geheel verbouwd — maar vooral geriefljker en gezelliger. Tot in de verste streken der wereld is de roep gedrongen van de bescheiden woning, die Frederik zich dicht bij de stad op een wijnberg liet bouwen, in landelijke teruggetrokkenheid. De middelen voor den bouw werden hem verschaft door de opbrengsten van Oost-Friesland [3]), die

[1]) *Sanssouci* is het paleis, gelegen in een heerlijk park, dat Frederik II zich in 1745 op een heuvel bij Potsdam liet bouwen.

[2]) George von Knobelsdorff (1699—1753) was eerst officier in 't Pruisische leger, wijdde zich daarna aan de bouwkunst, en werd „Opziener over de koninklijke bouwwerken." Zijn voornaamste werken zijn 't slot Sanssouci en het Opera-gebouw te Berlijn.

[3]) In 1744 stierf de laatste inheemsche Graaf van Oost-Friesland (uit 't huis *Cirksena*): krachtens bij verdrag verkregen rechten verviel het land nu aan den koning van Pruisen.

nog geen andere bestemming hadden, en die hij zich voorbehield. Voor den tuin, dien hij rondom aanlegde, droegen de verschillende provinciën het voortreffelijkste bij, wat zij bezaten; Küstrin en Maagdenburg zonden zwarte aarde, uit Silezië kwam marmer voor de bassins. Frederik zocht zijn verblijf met kunstwerken te versieren; 't een en ander werd hem uit Frankrijk gezonden; ook waren er produkten van inheemsch talent, beide naar den eenzijdigen smaak des tijds; toch had hij het geluk ook enkele bewonderenswaardige werken van ware kunst machtig te worden.

De bekende „*Biddende knaap*" [1]), die waarschijnlijk uit Lysippus' [1]) tijden stamt, hief nu te Sanssouci zijn handen ten hemel. De schoonste werken van Correggio's zinnelijke verbeelding vonden derwaarts hun weg [2]). In deze omgeving van geestesrust en eenvoudige genietingen hervatte Frederik de studiën van *Rheinsberg*, [3]) en zocht mannen, die deze met hem gedeeld hadden, rondom zich te verzamelen.

Wat had hij er niet voor gegeven, de oude vrienden bij zich te zien, die zijn geheelen ontwikkelingsgang hadden gedeeld, Keyserlingk [4]) en Jordan [4]); maar zij waren beide kort na elkaar gestorven.

Nog was Rothenburg [4]) bij hem, die zijn volle vertrouwen

[1]) Een brons-figuur, nu in het Kon. Museum te Berlijn. — Lysippus van Sicyon leefde tijdens Alexander den Groote en heeft veel voor dezen koning gewerkt.

[2]) Correggio was een tijdgenoot van Raphael. 't Schoonst zijn zijn mythologische voorstellingen. Van deze kreeg Frederik enkele in zijn bezit, — hoewel geschonden, omdat de vroegere bezitter (een dwaasvrome Fransche prins) de koppen met hun verleidelijke gelaatstrekken had laten vernielen. De koppen zijn nieuw bijgeschilderd.

[3]) Het slot Rheinsberg had Frederik als kroonprins van zijn vader ten geschenke gekregen, nadat deze zich met hem had verzoend. Dáár mocht hij toen met zijn letterkundige vrienden 't leven zich inrichten naar eigen smaak.

[4]) Geliefde vrienden en gunstelingen uit den Rheinsbergschen tijd.

genoot en naar wien hij gaarne luisterde, zoodat het praatje in omloop kwam, dat deze het zou zijn, die onaangename zaken te zijner oore bracht; toch was deze in geen geval een werkelijk litterair ontwikkeld man.

Als zoodanig meldde zich in de eerste plaats een Zuid-Franschman bij den koning aan, de markies d'Argens, iemand die zich meer had in 't hoofd gezet, niet in zijn vaderland te kunnen leven, dan dat dit werkelijk het geval zou zijn geweest. Het eerst was hij in gezelschap van een Hertogin van Wurtemberg naar Berlijn gekomen; de onberekenbare luimen zijner gebiedster verdreven hem echter uit hare nabijheid. Hij was een welwillend, dienstvaardig man, min of meer onverschillig wat zijn uiterlijk betrof, waarom hij dikwijls spotternijen moest aanhooren, maar vol van de meest uiteenloopende kennis op het gebied der algemeene litteratuur en van de meest omvattende belangstelling voor al wat wetenswaardig was. Hij noemt zich zelf *Deist* en *Epikurist* [1]), of ook wel de moderne Demokritus [1]); zijn denkbeelden vertoonden overeenkomst met die van den koning, maar daarom was hij het toch nog niet altijd met hem eens; somwijlen maakte hij zich warm in het gesprek en trachtte dan met een Provencaalsche kwinkslag weer bij te draaien; de verhouding tusschen hen beide werd met de jaren warmer en inniger; d'Argens betoonde den koning hartelijke

[1]) *Deisme*: een wijsgeerige richting in de 17e en 18e eeuw (vooral in Engeland: John Locke), die niets wilde weten van kerkelijke dogma's, maar in alle godsdiensten verklaarde te zoeken naar den oorspronkelijken, waren, „natuurlijken" godsdienst, en zich tevreden stelde met eenige algemeene leeringen, welke uit 't redelijk denken vanzelf voortsproten, en moesten leiden tot zedelijk goed leven.

Epikurus (4e eeuw v. Chr.) zocht 't hoogste goed in de vrijheid der ziel van onrust en verdriet. Latere volgelingen poogden met zijn leer 't jagen naar zinnelijk genot wijsgeerig te rechtvaardigen.

Volgens een later vertelsel zou de wijsgeer Demokritus (5e eeuw v. Chr.) steeds om de dwaasheden der wereld hebben gelachen.

toewijding en gaf dikwijls blijk van meer vertrouwen in zijn geluksster, dan deze zelf bezat.
Ook een Noord-Franschman was daar aanwezig, de arts de la Mettrie, een van de onbezonnenste van alle schrijvers, die ooit geleefd hebben, die hoogst aanstootelijke boeken schreef en zelf schrok, als men hem op de konsekwenties van zijn beweringen wees; hij geloofde alles, wat hem verteld werd en liet zich er toe brengen, om de ergste dingen, die men zich denken kan, van iemand wereldkundig te maken; even gemakkelijk echter verzocht hij den beleedigde om vergiffenis en overlaadde hem met onverdiende loftuitingen. Het feit, dat hij wegens zijn denkbeelden was verbannen, verschafte hem toegang bij Frederik, die hem geschilderd heeft als een slachtoffer der fanatieke vervolging, niet alleen van de priesters, maar ook van de geneesheeren. Bovendien echter hield hij van zijn opgewonden luidruchtige konversatie, waarin, tusschen alle damp en rook, toch ook wel eens een echte vonk gloeide. Er schijnen wel menschen te bestaan, in wier ziel de idee der moraal nooit is opgekomen; de la Mettrie heeft dingen gedaan, die ik wil verzwijgen; maar in den dagelijkschen omgang was hij goedmoedig en onzelfzuchtig, van een onverstoorbare vroolijkheid, die toch slechts zelden hinderlijk werd; 's konings instemming handhaafde hem in de Berlijnsche wereld.
Een hoe geheel andere figuur is zijn landsman en beschermer, de bekende Maupertuis, die aan zijn Europeeschen roem, dien hij ten volle genoot, het recht meende te ontleenen, om geheel te leven zooals hij verkoos. In kleeding, optreden, inrichting van zijn woning, onderscheidde hij zich door een hoogmoedige zonderlingheid, waarin hij waardigheid trachtte te leggen. In het gesprek schenen zijn gedachten bliksemstralen, onverwacht, aphoristisch en treffend; zijn uitdrukkingen konden uiterst vleiend zijn, niet zelden waren ze beleedigend; hij achtte

het niet de moeite waard, anderen te ontzien. Hij heeft zelfs enkele malen den koning zelf zijn ongevallen in booze woorden te kennen gegeven. Maar zelf wilde hij ontzien worden; zijn welwillendheid hield op, zoodra men de geringste blijken gaf, hem in eenig opzicht ter zij te willen streven; het meest begunstigde hij diegenen, die hem nooit in de schaduw zouden kunnen stellen. Jaar op jaar keerde hij zich meer af van de materialistische leerstellingen; dwepend hoog schatte hij de macht en de bekwaamheden, die den menschelijken geest waren aangeboren.

In 1747 kwam Algarotti [1]) terug, die nu niet meer trachtte uit te blinken in diplomatieke zendingen, op welk gebied zijn eerste poging was mislukt, doch zocht te schitteren als man van geest en beschaving. Frederik zegt van hem, dat hij van al wat wetenswaardig was, zich het interessantste had eigen gemaakt; dat hij op elke vraag, die men hem stelde omtrent wijsbegeerte, schoone wetenschappen en kunsten, betaalde in klinkende munt, — een onschatbare gave voor een litterair ontwikkeld hofleven. Hij was egoïst, doch niet op beleedigende wijze, bewoog zich geheel in handige vleierij, die in zooverre succes had, dat ze zijn dagen aangenaam maakte; maar nooit koesterde hij een volkomen toewijding, noch tegenover zijn vrienden, noch zelfs in aangelegenheden des harten.

Over den eerlijken Darget, die in hoofdzaak een bekwaam secretaris, en Chasots, die een gaarne gezien adjudant (maar niet veel meer) was, zullen wij niet verder uitweiden. Het meest van allen trok Voltaire de aandacht, toen hij zich eindelijk liet overhalen, om de voordeelige positie aan te nemen, die Frederik hem voor altijd te Berlijn aanbood. De uitnoodiging kwam juist in een tijd, dat Voltaire's gevoel van eigenwaarde geprikkeld was door

[1]) Met Graaf Francesco Algarotti (een Venetiaan, 1712–1764) had Frederik in 1739 te Rheinsberg kennis gemaakt.

kleine achteloosheden jegens hem in de Parijsche wereld. Frederik, die van jongs af aan, onderbrekingen door regeeringsaangelegenheden daargelaten, den ganschen dag Fransch sprak, zoodat men zich langen tijd aan zijn hof kon ophouden, zonder een woord Duitsch te hooren, had een onbedwingbare neiging om algemeene gedachten en gevoelens in Fransche verzen tot uitdrukking te brengen. Ter ontwikkeling der intellectueele zelfstandigheid, om niet blindelings gebonden te zijn aan het inheemsche en aangeborene, waarbij veelal gewoonte tot regel wordt, heeft men sinds de tijden der Romeinen de beoefening eener aangeleerde en vreemde taal noodzakelijk geacht. Aan alle toenmalige hoven, zonder uitzondering, werd dit beginsel doorgevoerd ten koste van verwaarloozing der moedertaal; Frederik wenschte althans, nu hij eenmaal zooveel Fransch schreef, het ook zoo volkomen mogelijk te doen, want het hinderde hem, om in eenige zaak, die hij ondernam, niet het meesterschap te verwerven. Hij besloot de leerling te worden van den man, die de Fransche taal wist te behandelen met virtuositeit, en wel met virtuositeit, die berustte op studie en inzicht. Voltaire was, gelijk hij zelf ergens zegt, eigenlijk Frederik's taalleeraar; zijn gedichten, die gedeeltelijk, doch slechts in weinige exemplaren, voorloopig waren gedrukt, moest hij doorzien, de tekortkomingen in de uitdrukking aangeven, verbeteringen daarvan voorslaan. Hij toonde zich geenszins een toegevend leermeester; somtijds heeft hij Frederik's werk ten volle verworpen, en aangeraden het aan de vernietiging prijs te geven; vele verzen heeft de koning twintigmaal omgewerkt, en ook dan nog werden ze niet goedgekeurd. Hier en daar heeft Voltaire zeer ingrijpende verbeteringen voorgesteld, die de koning overnam. Verschillende zaken echter oordeelde de Meester van den beginne af voortreffelijk; hij zegt ergens, dat hij zijn beitel niet zal wagen aan de groep van den Farnesischen

Hercules [1]. In 't algemeen wist hij het letterkundig talent van zijn koninklijken leerling te waardeeren; door zijn vuur voelde hij zich zelve doorgloeid; hij erkent, dat hij zelf leerde en voordeel trok voor zijn eigen studiën, terwijl hij hém verbeterde.

Allen arbeidden zij vlijtig; d'Argens richtte zich geheel in als geleerde en trachtte zich de heterodoxe [2] litteratuur in haar vollen omvang eigen te maken; de vreedzame Algarotti liet zich door zijn omgeving er toe brengen, zijn aandacht te wijden aan de oude en de moderne krijgskunde, en uiteenzettingen te geven over Macchiavelli's [3] theorie en de taktiek der Scipio's. Voltaire voltooide te Potsdam één zijner beste boeken, „*De Eeuw van Lodewijk XIV*", waarvoor hij de stof reeds lang had verzameld. Ik wil niet beweren — hoewel het er den schijn van moge hebben — dat de aanblik der naar alle zijden gerichte werkzaamheid van een geestelijk hoogstaand vorst, invloed heeft uitgeoefend op zijn opvatting; het behoorde tot den goeden toon in dezen kring, om van dergelijke inspiraties te zwijgen; — maar meermalen spreekt Voltaire er zelf van, dat het verblijf te Potsdam hem van tal van overwegingen ontsloeg, waartoe hij in Parijs genoodzaakt zou zijn geweest; in gezelschap van den koning zag hij door een nieuwen prikkel iets goeds ontstaan.

Koning Frederik, opgaande in zijn streven om een uitdrukkingswijze machtig te worden, die hij voor klassiek hield, koesterde dezelfde overtuiging; staatkundige en militaire bezigheden weerhielden hem niet van veelvuldige

---

[1] Het meest bekende Hercules-beeld uit de Oudheid: van marmer, ruim 5 M. hoog, in 1540 teruggevonden; vroeger in bezit van de familie-Farnese, nu in 't Nat. Museum te Napels. Afbeelding o.a. bij Halberstadt, *Seemann's Mythologie en Kunst*, bl. 199.

[2] *Heterodox* (tegenst. v. *orthodox* = rechtzinnig): afwijkend van alle bestaande en heerschende begrippen in godsdienst en wijsbegeerte.

[3] Zie 1e Bundel, bl. 78.

litteraire produktie; toch was het hem niet alleen om arbeid te doen, maar ook om konversatie. „De geest", zegt hij ergens, „is een vuur, dat uitdooft, als men het niet voedt;" het kwam hem voor als een vorstenplicht, om zijn geest te scherpen in den omgang met mannen van geest; maar bovendien, levendige gesprekken en wetenschappelijk onderhoud verschaften hem een groot persoonlijk genoegen.

En zijn omgeving was niet kwaad samengesteld, zoolang de natuurlijke tegenstelling tusschen Maupertuis en Voltaire slechts diende, om haar te verlevendigen.

De één een fantastisch, tot het geheimzinnige geneigd natuurvorscher, de ander een koud en scherp dichter; gene nog vol van niet altijd in toom gehouden levenskracht, in het gesprek geen liefhebber van lange betoogen, maar afwachtend tot hij een raak woord er tusschen kon werpen; deze in zijn voorkomen haast een geraamte, zoodat zijn leven slechts een ademtocht scheen, maar altijd het woord aan zich trekkend, vertoogend. Voltaire ging geheel op in zijn oppositie tegen den positieven godsdienst, vooral tegen het Katholicisme; Maupertuis verzuimde de mis niet meer, sedert Voltaire in Potsdam was gekomen. En toch hadden zij veel gemeen; beide waren ze *Newtonianen* [1]), Maupertuis wellicht nog onbillijker tegenover Leibnitz en Wolff [1]) dan Voltaire; zij waren oude vrienden en huisgenooten.

[1]) De ontdekkingen en wetenschappelijke theoriën van den grooten
Engelschen wis-, natuur- en sterrenkundige Isaäc Newton (1642–1727),
de door hem gevonden wetten van de zwaartekracht, vonden toen in
de geleerde wereld nog bestrijding. Er waren dus ook anti-Newtonia-
nen. Ook werd hem de eer van de ontdekking der Differentiaal-reke-
ning bestreden door G. W. von Leibnitz (1646–1716). Het wijs-
geerig stelsel van dezen philosoof, vooral ontwikkeld door Christiaan
Wolff (1679–1754), die als zijn leerling kan gelden, vond in de
geleerde wereld in Duitschland algemeen aanhang, tot aan het optreden
van Immanuel Kant (1755).

De koning helde door zijn geheele natuur meer tot Voltaire over. Wie heeft niet gemerkt, dat er, van alle willekeur onafhankelijk, een geestelijke betrekking bestaat tusschen de persoonlijkheden? Alleen de aanwezigheid van den één ontstemt reeds; men voelt zich gedrukt en neerslachtig; in aanraking met den ander ontwaken de gedachten, de woorden komen vanzelf en de geest gevoelt zich blijde in werkzaamheid. Zulk een betrekking bestond voor Frederik tegenover Voltaire, dien hij den best georganiseerden en meest bekorenden geest noemt, dien de natuur had geschapen. Dat Voltaire ondanks dit alles niet een volslagen en voor de anderen hinderlijk overwicht verkreeg, was hieraan toe te schrijven, dat hij van eigenschappen blijk gaf, die de voorliefde voor zijn geest binnen zekere grenzen beperkten.

Bekend zijn de veelvuldig vertelde en herhaalde geschiedenissen, waar toenmaals heel Berlijn over sprak, de éene al leelijker dan de andere. Naijver en geldgierigheid schenen Voltaire te beheerschen; hij scheen er slechts genoegen in te scheppen, als hij beleedigingen kon wreken of tweedracht kon wekken, al ware het ook tusschen zijn naaste vrienden. D'Argens liet zich wel eens door hem misleiden; niet zoo gemakkelijk de Italiaansch fijne Algarotti. Frederik zegt, dat men met Voltaire's dwaasheden een boek kon vullen, zoo dik als een deel van Bayle[1]); met een geest van den eersten rang was is dezen man één der meest perfiede en zwarte zielen gepaard, die men zich denken kan; als hij uiterlijk volmaakt kalm was, zon hij vast op een trouweloosheid; hij, op wiens meeningen hij scheen te willen ingaan, moest zich het meest voor hem in acht nemen. Wij willen in deze beschuldigingen

[1]) Pierre Bayle (1647—1706), een Fransche vrijgeest, die de tweede helft van zijn leven buiten zijn land moest doorbrengen (in Nederland). 't Werk waarop Frederik hier doelt, is waarschijnlijk Bayle's *„Dictionnaire historique et critique"*.

niet schiften, wat er waar en wat er overdreven in moge zijn; — het zou een uiteenzetting met stuitende kleinigheden en gevalletjes worden; in elk geval was dit de publieke opinie; dezen indruk maakte zijn levenswijze in Berlijn. De koning spreekt ergens de meening uit, dat hierin een soort gerechtigheid der natuur was gelegen: indien het anders ware, dan zou Voltaire een al te groote macht over de menschen uitoefenen. Hij zelf trachtte het met hem uit te houden, in de hoop, dat een zoo bejaard man toch wel eindelijk tot inzicht zou komen; onder veelvuldige wisselingen van genade en ongenade, achteruitzetting en in-eere-herstelling bleef toch steeds een draaglijke verhouding bestaan.

Eindelijk echter deed zich iets voor, dat alle wrevel aan den dag deed treden en dat alles in de war stuurde.

Tusschen de beide vijandige naturen, Voltaire en Maupertuis, kwam het ten slotte tot een breuk. De dichter kon zoomin het ambtelijk als het maatschappelijk aanzien verdragen van een man, dien hij weliswaar zelf indertijd had aanbevolen, maar dien hij toch als een geest van den tweeden rang beschouwde. Wellicht groeide hun wederzijdsche vijandigheid nog aan, zoo dikwijls de één of de ander op een avond het meest had uitgeblonken. Bedenkelijke uitlatingen van weerszijden werden naar weerszijden overgebracht; Voltaire weet een bittere kritiek, die over zijn laatste werk verscheen, aan den invloed van den voorzitter der Academie; deze nam aanstoot aan de benoeming van een korrespondent, waartoe de koning zich op Voltaire's voorspraak had laten vinden.

Nu liet Maupertuis zich toentertijd meeslepen tot een heftig optreden, doordat prof. König te Leiden poogde, hem de eer der ontdekking te betwisten van een natuurkundige wet, waaraan hij een overdreven beteekenis hechtte; staatsgezag en academie bracht hij in beweging om een brief, waarop het aankwam, voor onecht te doen

verklaren. Tevens echter, waarschijnlijk daartoe verleid door den bijval, dien zijn denkbeelden hadden verworven in de door hem beheerschte kringen, gaf hij een verzameling brieven uit, waarin hij aan zijn fantasie den vrijen teugel liet. Enkele goede voorstellen worden daarin gedaan, die later ongetwijfeld resultaten hebben opgeleverd, b.v. ijveriger onderzoeking van het Australische vasteland, waarvan men toenmaals geen denkbeeld had, bevordering van microscopisch onderzoek, en wat dies meer zij; maar ook geeft hij avontuurlijke denkbeelden ten beste: hij toont zich niet afkeerig om tot de astrologie terug te keeren en verklaart het voor mogelijk, den geest op te voeren tot de schouwing der toekomst.

In deze kombinatie van betweterij, waarin iets tyrannieks lag, en wetenschappelijke dwalingen, zag Voltaire de gewenschte gelegenheid om zijn mededinger te vernietigen. Hij koos partij voor den Leidschen professor, met wien hij overigens ook niet bepaald veel ophad, en richtte in de „*Akakia*" zijn wapenen met al hun scherpte tegen de fantasieën en de ijdelheid van den president [1]).

Heeft er van ouds her niet litteraire vijandschap bestaan? Wat voor bijzonders was er gelegen in dit bijzondere geval, dat het de algemeene opmerkzaamheid zoo dikwijls heeft bezig gehouden?

De hoofdzaak is, dat Voltaire daarbij den koning zelf beleedigde. Hij maakte van de vergunning, die hij voor een geheel ander boek had gekregen, gebruik om het geschrift in Potsdam te laten drukken; de koning, die den president zijner academie, aan wien hij een zoo eervolle positie had gegeven, niet belachelijk wilde zien maken, noodzaakte Voltaire, de oplaag te vernietigen en liet hem beloven, ook tot geen nieuwe te zullen overgaan.

---

[1]) Het boek van Voltaire heet: *Diatribe du docteur Akakia, médecin du Pape* (d. i.: scherpe kritiek van doctor Onnoozelheid, geneesheer van den Paus).

Hoe kon men echter verwachten, dat deze geest, die als het ware was geboren, om het geheel van denkbeelden, waarop de gevestigde wereldorde berustte, tot ontbinding te brengen, zich bij zijn schrijversarbeid aan iets ter wereld zou storen? Ook de koning, dien hij meermalen heeft geprezen als een Salomo van het Noorden, kon dit niet van hem verkrijgen. Voltaire aarzelde geen oogenblik, om zijn satire elders te laten drukken, en weldra ging te Berlijn het geschrift van hand tot hand.

Hierover nu geraakte de koning in heftige verontwaardiging. Sedert zijn komst had Voltaire het er op toegelegd om elken tegenstander of mededinger uit Frederik's dienst te verdringen, en in eenige gevallen had hij dit ook gedaan weten te krijgen. Frederik meende, dat hij nu ook Maupertuis wilde verdringen, om in diens plaats de presidentszetel in de Academie in te nemen. Daartoe achtte hij hem toch niet geschikt. Bovendien echter was het hier te lande nog ongehoorde geschied: een koninklijk bevel was in de hoofdstad des lands overtreden. In zijn toorn hierover, die nog versterkt werd door alle kuiperijen, die daarbij waren voorgekomen, liet de koning Voltaire's pamflet te Berlijn op de hoeken der straten door beulshanden verbranden.

Voltaire was te zeer schrijver van beroep, en niets anders dan dat, om zich de vrijheid van letterkundige publicatie op eenigerlei wijze te laten beperken; Frederik was te zeer koning, dan dat hij een minachting van zijn gezag onder zijn oogen zou hebben geduld.

Hierop was aan geen langer bijeenblijven te denken, hoewel er pogingen toe werden gedaan. Zelfs na de scheiding kwamen de beide tegenstellingen nog eenmaal in botsing. Daar Voltaire een exemplaar van Frederik's gedichten had meegenomen, dat in Frankfort van hem werd teruggevorderd, kwam het daar tot een onverkwikkelijk tooneel, waarbij de slangachtige kronkelingen van

den schrijver in een ongelijken strijd geraakten met den droogen dienstijver van een Pruisisch ambtenaar, hetgeen in Europa op onaangename wijze opzien wekte.
Frederik heeft later eens gezegd, dat hij zich met deze zaak nooit had moeten inlaten; het was hem gegaan, als iemand, die twee vechtenden wil scheiden en daarbij zelf de klappen krijgt. Doordien hij den strijd tusschen de twee tegenstanders wilde beletten, verloor hij beide.
Maupertuis kon de „*Akakia*" niet te boven komen; nooit is hij weer de oude geworden. Ook uit de verte zon Voltaire op wraak. Wel niet onmiddellijk, maar toen de tijd daar was, midden in een gevaarlijke verwikkeling, wendde hij zijn wapenen tegen Frederik, en dat niet alleen tegen Frederik als schrijver, maar ook tegen den koning en den mensch.
Koning Frederik had, terwijl hij afzag van huiselijk leven, gedacht zich een litteraire omgeving te vormen en zijn vrije uren te genieten in den omgang met mannen, die de faam hem aanwees als de eersten zijner eeuw, en tot wie hij zich persoonlijk voelde aangetrokken; evenwel, rustige teruggetrokkenheid is den mensch nauwelijks in hem zelve gegund; de omgeving, die hem het gelukkigst zou kunnen maken, stelt hem veelal het meest bloot aan de stormen der hartstochten.
En nog op andere wijze kwam Frederik's koningschap in aanraking met zijn litterair leven. Hoe dikwijls heeft men niet gezegd, dat zijn uitlatingen in strijd waren met zijn daden, dat zijn wezen zou hebben bestaan uit twee onderscheiden persoonlijkheden, op onderscheiden wijze naar ontwikkeling trachtend; — twee persoonlijkheden, waarvan de één zich uitte in de handelingen, die hij verrichtte, de ander in de denkbeelden, die hij uitsprak.

XVII.

De Opheffing der Jezuïeten-Orde.

Sedert het einde van de Godsdienstoorlogen in de 16e en 17e eeuw was Europa op het gebied van kerk en geloof al heel wat veranderd. De Katholieke kerk en de Paus hadden zich er nu eenmaal bij moeten neerleggen, dat andere kerken en godsdiensten als gelijkgerechtigd bestonden naast de Katholieke. De warme ijver uit de dagen van strijd was vervlogen met het uitzicht, om de Katholieke eenheid te herstellen. Verslapping van actie in de Roomsche wereld was 't gevolg; en verergerde met de opkomst van krachtige niet-Katholieke staten, als Engeland, Pruisen en Rusland, die in de 18e eeuw een beslist overwicht bezaten over de Katholieke staten. Tegelijk had men moeten beleven, dat in 't machtigste Katholieke land, in Frankrijk, een afwijkende kerkelijke richting ontstond, het *Jansenisme*, en talrijke aanhangers vond ook buiten het land van oorsprong. Na lang aarzelen trad de paus in dezen strijd eindelijk zeer beslist aan de zijde der Jezuïeten en veroordeelde definitief het Jansenisme (in de bul *Unigenitus* [1]). Daarmee won de paus nu wel de machtige Jezuïeten-orde voor zich, en bleef hij in goede verstandhouding met de Fransche regeering, die de veroordeeling had gewenscht; — maar de Jansenistische oppositie bleef voortleven en won steeds meer aanhang.

En daarnaast ontstond een veel gevaarlijker oppositie, die niet slechts vijandig stond tegenover het Katholicisme, maar tegenover alle positief geloof, en van jaar tot jaar in kracht en aanhang groeide: dit is de philosophische richting in de 18e eeuw. Juist onder de beschaafde standen vonden deze beide oppositie-richtingen veel aanhang. Aan alle Katholieke hoven vormden zich twee partijen; de eene voerde

---

[1] Pauselijke bullen worden genoemd naar het beginwoord, of de beginwoorden. *Unigenitus* = *de eeniggeboren* (Zoon van God).

strijd met de Kurie, met de heerschende leer en inrichting van de kerk, de andere zocht den toestand van de kerk en het bezit harer rechten te handhaven, gelijk die waren. Tot de laatste richting behoorden in de eerste plaats de Jezuïeten: de orde werd het bolwerk van de ultramontane grondstellingen. Tegen haar dus richtten zich in de eerste plaats alle aanvallen.

Nog in de achttiende eeuw bezaten de Jezuïeten groote macht, evenals vroeger voornamelijk hierdoor, dat zij de biechtstoelen der grooten en vorsten bezetten en het onderricht der jeugd leidden; hun ondernemingen, zij het op religieus gebied — hoewel aan deze niet meer de vroegere energie werd gewijd — of op handelsgebied, strekten zich over de geheele wereld uit. Nú [1]) hielden zij zich onwankelbaar aan de leerstukken van kerkelijke orthodoxie en hiërarchie; wat hiermee in eenig opzicht in strijd was, eigenlijk ongeloof, Jansenistische denkbeelden, streven naar hervorming, alles werd door hen gelijkelijk veroordeeld.

Het eerst werden zij aangevallen op het terrein bij uitnemendheid der meeningen en meeningsverschillen, in de litteratuur. Het valt niet te loochenen, dat zij tegenover de menigte en de kracht der op hen aandringende vijanden meer gesteld hebben een strak vasthouden aan de eenmaal aanvaarde leerstukken, middellijken invloed op de grooten, en onverzoenlijkheid, dan de ware wapenen des geestes. Men kan nauwelijks begrijpen, dat noch zij zelve, noch andere geloovigen, die aan hun zijde stonden, ook maar een enkel boekwerk van eenige oorspronkelijkheid en invloed voortbrachten tot hun verdediging, terwijl de werken hunner tegenstanders de wereld overstroomden en de openbare meening bepaalden.

Nadat zij echter éenmaal waren geslagen op dit gebied, dat van de leer, van de wetenschap, van den geest, konden

---

[1]) *Nu.* In den strijd over de Gallicaansche Vrijheden had de orde gestaan tegenover den paus. Zie Hoofdst. IX.

zij zich ook niet lang meer handhaven in het bezit van de macht.

In 't midden der achttiende eeuw kwamen in den strijd der beide richtingen [1]) in bijna alle katholieke landen hervormingsgezinde ministers aan 't roer: in Frankrijk Choiseul [2]), in Spanje Wall [3]), Squillace [4]), in Napels Tanucci [5]), in Portugal Carvalho [6]), allen mannen, die het zich tot levenstaak hadden gesteld, een eind te maken aan het overwicht van het geestelijk element. In hen kreeg de kerkelijke oppositie vasten vorm en macht; hun persoonlijke positie berustte erop; de openlijke strijd was te minder te vermijden, naardien de Jezuïeten zich tegen hen verzetten door persoonlijke tegenwerking en door hun invloed op de hoogste kringen.

De oorspronkelijke gedachte was nog niet gericht op vernietiging der orde; men wilde deze vooreerst slechts verwijderen van de hoven, haar berooven van haar krediet, zoo mogelijk ook van haar rijkdommen. Hiertoe meende men zelfs de hulp van het hof te Rome te kunnen inroepen. De scheuring, waardoor de Katholieke wereld werd verdeeld, had zich ten slotte ook hier in zekere mate geopenbaard; er was een strenge en een meer gematigde partij. Benedictus XIV, die de laatste vertegenwoordigde, was reeds lang ontevreden op de Jezuïeten; hun handel-

---

[1]) Zie de inleiding.

[2]) Minister van buitenlandsche zaken van 1758—1770.

[3]) Ricardo Wall, een Iersch avonturier, een tijdlang minister in Spanje (1754—1763).

[4]) Minister van Koning Karel III van Spanje: van Squillace (een Siciliaan) zijn de binnenlandsche hervormingen in Spanje onder dezen koning afkomstig. Door een volksoproer moest hij wijken (1766).

[5]) Tanucci was minister onder koning Karel VII van Napels, voor hij als Karel III koning van Spanje werd en Napels verliet. Daarna bleef Tanucci minister onder Ferdinand IV tot 1776.

[6]) Meer bekend onder den naam Markies Pombal. Hij was oppermachtig minister van 1750 tot 1777.

wijze bij de zending had hij meermalen luide veroordeeld. Nadat Carvalho bij de woelingen der partijen aan het Portugeesche hof heer en meester was gebleven van het staatsgezag, en zelfs van den wil des konings, in spijt van de Jezuïeten, die hem ten val trachtten te brengen, verlangde hij van den paus de hervorming der orde. Hij stelde natuurlijk in de eerste plaats de zijde in 't licht, die meest aanleiding gaf tot afkeuring, n.l. het handelskarakter van het genootschap, iets wat hem bovendien zeer hinderlijk was bij zijn streven in kommercieele richting. De paus aarzelde niet, hierop in te gaan. Het wereldsch bedrijf der orde was hem zelf een gruwel. Op Carvalho's voorstel droeg hij aan een vriend van dezen, den Portugeeschen kardinaal Saldanha, de visitatie der orde op. Binnenkort werd door dezen visitator een dekreet uitgevaardigd, waarin de Jezuïeten streng werden berispt wegens hun handelszaken en waarin de koninklijke regeering werd gemachtigd om beslag te leggen op alle waren, die aan deze geestelijken toebehoorden. En reeds had men in Frankrijk het genootschap van dezelfde zijde aangetast. Het bankroet van een handelshuis, dat tot Pater Lavalette op Martinique in betrekking stond, en dat een aantal andere faillissementen na zich sleepte, was voor degenen, die bij het verlies betrokken waren, aanleiding, om zich met hun bezwaren tot de gerechtshoven te wenden, die de zaak met ijver ter hand namen.

Was Benedictus XIV langer blijven leven, dan was het niet onwaarschijnlijk geweest, dat hij de orde weliswaar niet zou hebben vernietigd, maar toch langzamerhand aan een algeheele en grondige hervorming zou hebben onderworpen. Evenwel, op dit oogenblik stierf hij. Het Conklave koos op den 6en Juli 1758 een man van tegenovergestelde gezindheid, Clemens XIII, tot paus.

Clemens was een man van reine inborst en reine bedoelingen; hij bad veel en innig; zijn hoogste eerzucht was,

eenmaal heilig verklaard te worden. Daarbij echter koesterde hij de overtuiging, dat alle aanspraken van het pausdom heilig en onschendbaar waren; hij betreurde het diep, dat men enkele hiervan had laten vallen; hij was vast besloten, geenerlei concessies te doen; ja, hij leefde in de overtuiging, dat men door volhardend vasthouden nog alles kon winnen, den omfloersten glans van Rome kon herstellen. In de Jezuïeten zag hij de getrouwste verdedigers van den pauselijken stoel en de religie: hij nam genoegen met hen, zooals ze waren; hij vond niet, dat ze hervorming behoefden. In dit alles sterkte hem zijn omgeving, die met hem bad.

Men kan niet beweren, dat kardinaal Torregiani, bij wien grootendeels de beschikking over de pauselijke macht berustte, op dezelfde wijze doordrongen zou zijn geweest van geestelijke overtuigingen. Hij had veeleer den naam, dat hij, b.v. bij de verpachting der pauselijke inkomsten, persoonlijk was geïnteresseerd, en dat hij in 't algemeen de macht veeleer om haarszelfs wil begeerlijk vond. Maar was het ook voor deze laatste niet van groote waarde, de orde in stand te houden? Allen invloed, rijkdom en aanzien, waarom de Jezuïeten door naijverige vice-koningen in Amerika [1]) en door vooruitstrevende ministers in Europa werden gehaat, legden zij ten slotte neder aan de voeten van den Stoel van Rome. Torregiani maakte hun zaak tot de zijne. Dat hij dit deed, versterkte weer zijn positie aan het hof. De eenige man, die hem ten val had kunnen brengen, de pauselijke gunsteling Rezzonico, vreesde door dit te doen de Kerk Gods te schaden.

Gelijk echter de zaken in de wereld nu eenmaal stonden, kon deze, uit zoo verschillende beweeggronden spruitende ijver, niets anders bewerken, dan dat de aanvallen heftiger werden en zich tegen den Stoel van Rome zelf wendden. In Portugal werden de Jezuïeten — men kan nog niet

[1]) N.l. van de Spaansche bezittingen.

met zekerheid uitmaken, of ze schuldig waren of niet — gewikkeld in een proces, naar aanleiding van een aanslag op het leven des konings; slag op slag volgde; eindelijk werden zij met onbarmhartig geweld verdreven en zonder meer aan de kust van den Kerkelijken Staat aan wal gezet. Intusschen waren zij in Frankrijk door het vroeger genoemde proces in de macht geraakt van de *parlementen*, die altijd hun vijanden waren geweest. Onder groot opzien werd hun zaak behandeld; ten slotte werd de gansche corporatie veroordeeld, om aan de verplichtingen van Lavalette te voldoen. Maar hierbij liet men het niet. Men onderwierp de statuten der Jezuïeten aan een hernieuwd onderzoek en trok de wettigheid van het geheele bestaan der orde in het koninkrijk in twijfel.

Het is merkwaardig en kenmerkend, welke punten hierbij het meest in aanmerking werden genomen.

Voornamelijk twee dingen werden aan de orde verweten: haar voortdurend protesteeren tegen de *Vier Gallikaansche artikelen* [1]) en de onbeperkte macht van den *generaal*.

Het eerste evenwel was voor 't oogenblik geen onoverkomelijke moeilijkheid. De generaal der Jezuïeten had geen bezwaar om aan de leden der orde althans stilzwijgend toestemming te geven om het protest tegen de *vier artikelen* te laten varen, en uit de verhandelingen der Fransche geestelijkheid van 1761 blijkt inderdaad, dat zij zich bereid hebben verklaard, om zich in hun leerredenen naar deze te richten.

Geheel anders echter ging het met het tweede verwijt. De parlementen, een door den koning ingestelde commissie, en zelfs de meerderheid eener bij kardinaal Luynes bijeengekomen vergadering der Fransche bisschoppen, waren algemeen van oordeel, dat de gehoorzaamheid, welke de te Rome resideerende generaal volgens de statuten kon

[1]) Zie Hoofdst IX.

eischen, geheel onvereenigbaar was met de wetten des rijks en de plichten der onderdanen.

Het was niet met de bedoeling om de orde te vernietigen, maar veeleer om haar zoo mogelijk nog te redden, dat de koning den generaal liet voorstellen, om voor Frankrijk een *vicaris* te benoemen, die daar zou zetelen en op de landswetten zou worden beëedigd.

Had een man als Aquaviva[1]) aan het hoofd gestaan, dan zou misschien ook op dit oogenblik nog aan een uitweg, aan een bemiddeling te denken zijn geweest. Maar het genootschap had nu een hoofd, zoo onbuigzaam mogelijk, Lorenzo Ricci, die niets gevoelde, dat het onrecht, dat de orde werd aangedaan. Het punt, waarop ze werd aangevallen, kwam hem, op geestelijk alsook op politiek gebied, juist als het gewichtigste voor. Uit de *encyklieken*[2]), die we nog van hem hebben, blijkt welk een onbegrensde waarde voor de persoonlijke tucht hij hechtte aan de gehoorzaamheidsplicht in zijn volste gestrengheid, gelijk Ignatius die had gepredikt. Bovendien echter begon men in Rome bevreesd te worden, dat het streven in de verschillende landen er slechts op gericht was, om zich onafhankelijk te maken van de algemeene heerschappij der kerk, en daarmee scheen haar ook deze voorslag aan den Jezuïeten-generaal samen te hangen. Ricci antwoordde, dat een zóo ingrijpende wijziging der statuten, als hier werd voorgesteld, niet in zijn macht stond. Men wendde zich tot den paus; Clemens XIII antwoordde, dat deze statuten

---

[1]) Claudio Aquaviva, de 5de generaal der orde (1543–1615; generaal werd hij reeds in 1578, op zijn 35ste jaar); men beschrijft hem als voor 't uiterlijk zacht en toegeeflijk, maar inderdaad vastberaden en doelbewust.

[2]) *Encykliek* = rondschrijven, — van een bisschop aan de geloovigen in zijn diocees, of van een orde generaal aan zijn medeleden. Tegenwoordig worden alleen rondschrijven van den paus met dien naam aangeduid.

door het concilie van Trente, door zóo talrijke *constituties* [1]) zijner voorgangers te duidelijk waren goedgekeurd, dan dat hij ze kon veranderen. Elke modificatie, welke ook, wezen zij van de hand. Het is geheel in den geest van Ricci's: „*sint, ut sunt, aut non sint*" [2]).

Het gevolg was, dat zij niet langer zijn zouden. Het parlement, waaraan nu geen beletsel meer in den weg werd gelegd, verklaarde (op 6 Augustus 1762), dat het instituut der Jezuïeten in strijd was met alle geestelijk en wereldlijk gezag; het was er op berekend, om door geheime en openlijke, direkte en indirekte middelen, zich eerst onafhankelijk te maken en ten slotte zelf het gezag te vermeesteren; het deed de uitspraak, dat de orde onherroepelijk en voor altijd uit het koninkrijk gebannen zou zijn. Weliswaar verklaarde de paus in een consistorium dit vonnis van nul en geener waarde; maar reeds was het zoo ver gekomen, dat hij de *allocutie* [3]), waarin hij dit gedaan had, niet bekend waagde te maken.

En onweerstaanbaar breidde zich deze beweging uit over alle Bourbonsche landen. Karel III van Spanje voelde zich geprikkeld door den tegenstand, die zijn hervormingen van de zijde der Jezuïeten in woord en geschrift ondervonden; hij gaf hun de schuld van een volksbeweging, die te Madrid uitbrak; en eindelijk wist men hem, naar beweerd wordt, te doen gelooven, dat de Jezuïeten van zins waren, om zijn broeder Don Louis in zijn plaats op den troon te brengen; hierop liet hij, onder de vastberaden stilzwijgendheid en geheimhouding, die hem ook overigens eigen waren, alles voorbereiden en liet op één en denzelfden dag alle huizen der Jezuïeten, in geheel Spanje,

---

[1]) *Constitutie* = een pauselijk bevel of voorschrift van meer algemeene strekking (gewoonlijk bekend gemaakt in een *encykliek*).

[2]) = Dat ze zijn, gelijk ze zijn, of niet zijn.

[3]) *Allocutie* = toespraak van den paus tot de in consistorie vergaderde kardinalen.

sluiten. In Napels en Parma werd dit voorbeeld zonder verwijl nagevolgd.

Vergeefs waren alle vermaningen, verzoeken, smeekbeden van den paus. Ten slotte deed hij nog een andere poging. Toen de hertog van Parma zoo ver ging, dat hij het beroep op de gerechtshoven te Rome verbood [1]), alsook alle verleenen van prebenden aan niet-ingezetenen, vatte de paus den moed tot een *monitorium* [2]), waarin hij aan dezen leenman de geestelijke censuur aanzeide. Nog eenmaal greep hij naar de geestelijke wapenen en trachtte hij zich te verdedigen door middel van een aanval. Maar deze poging had de noodlottigste gevolgen: de hertog antwoordde op een wijze, gelijk in vroegere eeuwen de machtigste koning het niet zou hebben gewaagd; alle Bourbons namen hem in bescherming. Avignon, Beneventum, Pontecorvo werden door hen bezet [3]).

In deze richting ontwikkelde zich de vijandige gezindheid der Bourbonsche hoven. Van de vervolging der Jezuïeten gingen zij onmiddellijk over tot den aanval op den Stoel van Rome zelf. Men heeft voorgesteld, om Rome met een krijgsmacht te omsingelen en uit te hongeren.

Tot wien moest de paus zich wenden? Alle Italiaansche staten stelden zich tegenover hem, Genua, Modena, Venetië. Nog eenmaal vestigde hij zijn blik op Oostenrijk: hij schreef aan keizerin Maria Theresia, dat zij op aarde zijn eenige troost was en smeekte haar, dat zij niet zou toestaan, dat hem in de dagen zijns ouderdoms geweld werd aangedaan.

---

[1]) Parma gold voor een leen van den Kerkelijken Staat, de paus dus voor den opperleenheer van den hertog.

[2]) *Monitorium* = herinnerings-, aanmaningsbrief.

[3]) Avignon was toen een deel van den Kerkelijken staat, maar rondom door Fransch gebied omringd. Zoo waren ook Ponto-Corvo en Beneventum deelen van den Kerkelijken Staat, maar gelegen binnen het koninkrijk Napels.

De keizerin antwoordde, wat eens Urbanus VIII aan keizer Ferdinand had geantwoord [1]): dat het een staatszaak was en geen godsdienstkwestie; dat zij dus onrecht zou doen zich daarin te mengen.

De moed van Clemens XIII was gebroken. In den aanvang van 1769 verschenen de gezanten der Bourbonsche hoven de een na den ander, eerst die van Napels, toen van Spanje, ten slotte van Frankrijk, om de onherroepelijke opheffing te eischen der geheele orde. De paus riep den 3den Februari een *consistorium* [2]) bijeen, en het scheen of hij de zaak althans in beraad wilde nemen. Maar het was niet beschikt, dat hij een zoo diepe deemoediging zou beleven. Den avond te voren overviel hem een beroerte, waaraan hij bezweek.

De houding der hoven was te dreigend, hun invloed te machtig, dan dat zij in het nu volgende *conclave* hun zin niet hadden kunnen doorzetten en de drievoudige kroon bezorgen aan een man, zooals zij dien noodig hadden. Van alle kardinalen was Lorenzo Ganganelli ongetwijfeld de toegevendste, de meest gematigde. In zijn jeugd heeft een zijner leermeesters van hem gezegd, dat het geen wonder was, dat hij van muziek hield: in hem zelf was alles harmonie. Zoo ontwikkelde hij zich verder, in onschuldigen omgang, teruggetrokken uit de wereld, in eenzame studie, die hem steeds dieper inwijdde in het geheim van ware godskennis. Evenals hij zich spoedig van Aristoteles wendde tot Plato, die zijn ziel meer be-

[1]) 't Was, toen de Zweedsche koning Gustaaf Adolf in 1632 zijn schitterenden overwinningstocht door Duitschland maakte, met Fransche hulp (verkregen op aansporing van den paus). De keizerlijke legers waren verslagen en de Duitsche Katholieken beslist in 't nadeel gekomen; en het Protestantisme scheen zich geheel van zijn pas geleden nederlagen te zullen herstellen. Toen vroeg keizer Ferdinand II hulp aan paus Urbanus VIII; waarop deze een weigerend antwoord gaf: 't was geen godsdienstoorlog, 't waren maar staatsaangelegenheden.

[2]) De vergaderde kardinalen.

vredigde, ging hij van de *scholastieken* [1]) over naar de *kerkvaders* [2]), en van dezen verder tot de Heilige Schrift, die hij opvatte met de innige toewijding van een gemoed, overtuigd van de openbaring door het woord, en onder welker hoede hij werd doordrongen van die stille en reine mystiek, die God ziet in alle dingen en zich wijdt aan den dienst des naasten. Zijn religie was geen dweepzucht, vervolging, heerschzucht, polemiek, - maar vrede, deemoed en innerlijke harmonie. Van den voortdurenden twist van den pauselijken Stoel met de Katholieke staatkundige machten, die de kerk ontwrichtte, had hij een hartgrondigen afkeer. Zijn gematigdheid was geen zwakheid of van buiten af opgelegde noodzakelijkheid, maar vrije wil en innerlijke genialiteit.

Uit den schoot der religie ontwikkelde zich een gezindheid, die, hoezeer ook in haar oorsprong verschillend van de wereldlijke bedoelingen der hoven, deze toch andererzijds tegemoet kwam.

De Roomsche kurie was, zooals reeds is aangeroerd, even goed als andere hoven in twee partijen verdeeld: de *Zelanti* [3]), die de oude voorrechten trachtten te handhaven, en de partij der *Kronen*, de *Regalisten* [4]), die het heil der kerk zochten in verstandige toegevendheid tegenover het wereldlijk gezag. Lang bestreden zij elkaar in het conclave. Eindelijk werden de eersten gewaar, dat zij geen der hunnen zouden kunnen doen zegevieren. Het is verklaarbaar, dat zij in dit geval boven andere tegenstanders aan dengene

---

[1]) *Scholastieken* (oorspr.: schoolgeleerden = *doctores scholastici* = de christelijke wijsgeeren in de Middeleeuwen, die door middel van de wijsbegeerte van Aristoteles en Plato de leer der kerk zochten te bevestigen.

[2]) *Kerkvaders*: de orthodoxe, heilige, kerkelijk erkende theologen uit de Oud-Christelijke kerk van de 2e tot de 6e eeuw.

[3]) *Zelanti* = ijveraars.

[4]) *Regalisten* = voorstanders van het *regaal* (zie Hfdst. IX, bl. 125).

de voorkeur gaven, die als de meest godsdienstige en onbesprokene bekend stond. Door samenwerking van beide partijen werd Ganganelli den 9den Mei 1769 tot paus gekozen. Hij noemde zich, ook ter eere van zijn voorganger, Clemens XIV; toch liet hij niet de minste twijfel bestaan, of met hem was een tegenovergesteld principe aan 't roer gekomen.

Ganganelli begon, met de bul *In coena domini* [1]) niet te laten afkondigen; de concessies, die Benedictus XIV aan den koning van Sardinië had gedaan, maar die men sindsdien niet had willen erkennen, breidde hij nog uit; op denzelfden dag, waarop hij zijn waardigheid aanvaardde, verklaarde hij, dat hij een nuntius naar Portugal zou zenden; hij suspendeerde de kracht van het bovengenoemde *monitorium* tegen Parma. De verschillende Katholieke staten verlangden allerlei begunstigingen; min of meer gewijzigd stond hij ze een voor een toe. De voornaamste echter van alle aangelegenheden, waaromtrent hij een beslissing moest nemen, was de Jezuïeten-kwestie. De aanhangers der Jezuïeten hadden beweerd, dat Ganganelli in het conclave de uitdrukkelijke belofte had gedaan, de orde te zullen opheffen; zijn verkiezing zou het loon zijn geweest van deze beloften en zoo zou zijn verheffing bezoedeld zijn geweest met de misdaad van *simonie* [2]). Het bewijs dezer zware beschuldiging hebben zij evenwel niet kunnen leveren. Toch valt het niet te ontkennen, dat Ganganelli zich had uitgelaten op een wijze, die voor de

---

[1]) De bul *In coena domini* (= bij het avondmaal des Heeren), de zoogenaamde *avondmaalsbul*, is voor 't eerst afgekondigd door paus Urbanus V (1362—1370) en is vernieuwd door Pius V (1568) en Urbanus VIII (1627). Daarin werden langzamerhand wel een twintig groepen van schuldigen aan misdrijven en misdaden buiten de kerkelijke gemeenschap gesloten. Wegens het verzet van de verschillende regeeringen kon de bul jaarlijks alleen te Rome op *Groenen Donderdag* worden gelezen. Dit geschiedde tot 1869.

[2]) *Simonie* = het verkoopen van geestelijke macht.

ministers der Bourbons voldoende aanleiding was, om te verwachten, dat hij in hun geest zou handelen. Hij behoorde tot de orde der Franciscanen, die altijd, vooral in zake de zending, de Jezuiëten had bestreden; hij hield zich aan de *Augustiniaansch-Thomistische* opvatting van de leer [1]), die met de beginselen der Jezuïeten zoo geheel in strijd was; misschien was hij zelfs niet geheel vrij van Jansenistische inzichten. En bij de onderzoekingen, die hij als paus instelde of liet instellen, bleken de meeste punten van beschuldiging, die zoo vaak tegen de orde waren aangevoerd, gegrond: inmenging in de wereldlijke aangelegenheden, kerkelijke twist en tweedracht, zoowel met de klooster- als met de wereld-geestelijkheid, het dulden van heidensche gebruiken bij de zending [2]), in 't algemeen aanstoot gevende grondbeginselen, het verwerven van aanzienlijke rijkdommen, ook door handelszaken. Een tijdlang koesterde Clemens XIV de gedachte, om de kwestie bij te leggen door een hervorming, die juist zou zijn neergekomen op het verbieden. van wat in de orde verwerpelijk was, alsmede haar onderwerping aan het plaatselijk kerkelijk gezag. De Bourbonsche staten schenen er genoegen mee te moeten nemen, als hun handelingen ook door den Stoel van Rome werden goedgekeurd. De Paus vreesde door een algeheele opheffing der orde in moeilijkheden te geraken met de overige Katholieke staten. Hij gevoelde zich namelijk verontrust, toen bij de eerste deeling van Polen een misverstand tusschen Frankrijk en Oostenrijk niet te vermijden scheen [3]), hetgeen op de onderhavige kwestie

---

[1]) De kerkleer, zooals die ontwikkeld is door den kerkvader Augustinus (zie Bundel I, bl. 194) en later door Thomas van Aquino (1225—1274), den beroemdste der scholastieke wijsgeeren.

[2]) In Voor-Indië en China, teneinde gemakkelijker bekeerlingen te winnen.

[3]) In 1772. Oostenrijk deed mee aan deze deeling. Oostenrijk en Frankrijk waren bondgenooten; maar eveneens gold Frankrijk van ouds

had kunnen terugwerken. In werkelijkheid echter heeft toenmaals geen enkele der overige Katholieke vorsten en staten in ernst partij gekozen voor de Jezuïeten. Daarentegen legde de koning van Spanje verklaringen over van zijn geestelijkheid, waaruit bleek dat deze volkomen instemde met hem en zijn eischen. Tegen een beslissing omtrent de instelling in haar geheel was meermalen het bezwaar te berde gebracht, dat deze door het Concilie van Trente was goedgekeurd; een door den paus ingestelde commissie doorzocht den *Kanon* [1]) en vond de orde daarin slechts vermeld, niet uitdrukkelijk bekrachtigd. Toen echter twijfelde Clemens er niet meer aan, of, wat een zijner voorgangers in andere tijden had ingesteld, kon door hem, in de zijne, weer worden opgeheven. Wel kostte het hem nog menigen strijd; men had hem zelfs bevreesd weten te maken voor zijn leven. Evenwel was nu eenmaal op geen andere wijze de vrede in de Katholieke kerk meer te herstellen. Vooral het Spaansche hof bleef met heftigheid aandringen op zijn eischen; zonder hieraan te voldoen, had de paus niet op teruggave der hem ontnomen landstreken [2]) mogen hopen. Den 21en Juli 1773 werd 's pausen uitspraak bekend gemaakt, luidende als volgt: „Op ingeving, naar wij vertrouwen, van den Geest Gods, gedrongen door de plicht om de eendracht in de Kerk te herstellen, overtuigd, dat het *Genootschap van Jezus* niet meer het nut kan opleveren, met het oog waarop het werd opgericht, alsook bewogen door andere redenen van wijsheid en regeeringsbeleid, die wij voor ons houden, heffen wij op en vernietigen wij het Genootschap van Jezus, zijn waardigheden, huizen en instellingen."

---

voor Polen's beschermer en bondgenoot. Ten slotte liet Frankrijk (**Lodewijk XV** regeerde daar toen) Polen aan zijn lot over.

[1]) = De regel, de kerkelijk wet (n.l. in dit geval, die vastgesteld was door het Trentsche concilie).

[2]) N.l. de bovengenoemde afzonderlijke deelen van den Kerkelijken Staat

Dit was een stap van onberekenbare beteekenis.
Alleen reeds wat betreft de verhouding tot de Protestanten. De instelling was oorspronkelijk bestemd tot het bestrijden van dezen, en was van den aanvang af daarop ingericht; — immers berustte zelfs de vorm harer dogmatiek hoofdzakelijk op de tegenstelling met die van Calvijn; — dit karakter hadden de Jezuïeten nog op het eind der zeventiende eeuw, bij de Hugenotenvervolgingen, opnieuw en met nog grooter beslistheid dan vroeger vertoond. Deze strijd echter liep nu ten einde. Ook wie zich zelve opzettelijk had willen misleiden, kon er geen heil meer van verwachten. In de groote wereldverhoudingen bezaten de niet-katholieken een onmiskenbaar overwicht, en de Katholieke staten zochten veeleer zich bij hen aan te sluiten, dan dat zij trachtten hen onder hun macht te brengen. Daarin ligt, naar mijn meening, de voornaamste, de diepste grond voor de opheffing der orde. Het was een voor den strijd geschapen instelling, die in den vredestoestand niet langer op haar plaats was. Daar zij nu geen handbreed wilde wijken, en alle hervorming, waaraan zij toch ook in andere opzichten zoozeer behoefte had, hardnekkig van de hand wees, velde zij haar eigen vonnis. Het is uiterst belangrijk, dat de pauselijke Stoel niet in staat was, om een orde te handhaven, die tot bestrijding der Protestanten was opgericht; dat een paus, en daarbij nog uit eigen innerlijke beweegredenen, zulk een orde liet vallen.
De meest onmiddellijke gevolgen ervan deden zich echter gelden in de Katholieke landen. De Jezuïeten waren bestreden, waren ten val gebracht, voornamelijk daar zij voorstanders waren in den meest volstrekten zin van 't begrip der oppermacht van den Stoel van Rome; nu deze hen liet vallen, gaf hij meteen zelve de volstrektheid op van dit begrip en zijn konsekwenties. Het streven der oppositie behaalde een onmiskenbare overwinning. Dat het genootschap, dat van het onderricht der jeugd zijn taak

had gemaakt en dit nog altijd in zoo grooten omvang beoefende, onvoorbereid, als met één slag werd vernietigd, moest een schok doen gaan door de Katholieke wereld, een schok, die gevoeld werd tot in de diepte, tot dáar, waar de nieuwe geslachten zich ontwikkelen.

XVIII.

De Kanonnade bij Valmy.

(20 September 1792.)

Het karakteristieke in het verloop der revolutie is de voortdurende samenhang tusschen de binnenlandsche beweging en de buitenlandsche betrekkingen [1]. Het zou ten onrechte zijn, indien men de buitensporigheden der revolutie wilde verklaren uit den aanval, waarmee zij bedreigd werd: deze zelf was in al zijn stadiën een gevolg van de handelingen der revolutionnairen; maar het een riep als met gebiedende noodzakelijkheid het andere te voorschijn. Zoo wilde het nu eenmaal het noodlot. De voorvallen in Frankrijk werden daardoor gestempeld tot gebeurtenissen van algemeen Europeesch gewicht. Al wat volgen zou hing af van den afloop van de groote onderneming, waartoe de hertog van Brunswijk [2]) en de koning van Pruisen zich op 't oogenblik voorbereidden, en die ten doel had, om tot het brandpunt der

---

[1]) Ranke's werk (waaraan dit fragment is ontleend) is geschreven om *dit* vooral aan te toonen. Een verklarende aanteekening zou in omvang het stuk zelf verre overtreffen, en moet daarom — hoe noode dan ook — achterwege gelaten worden.

[2]) Karel Willem Ferdinand, regeerend hertog van Brunswijk, opperbevelhebber van het Pruisische leger, niet te verwarren met zijn oom, prins Ferdinand van Brunswijk, den trouwen wapenmakker van Frederik den Groote in den Zevenjarigen Oorlog. (Zie Hfdst. XV).

revolutie, Frankrijk's hoofdstad, door te dringen. Dit was, gelijk we weten, niet de oorspronkelijke bedoeling van den veldtocht[1]; maar evenals de inbezitneming der grensstreken de revolutionnaire hartstochten in de hoofdstad had opgewekt[2]), zoo waren nu deze, waardoor de koning, dien men meende te redden, in het meest dreigende gevaar geraakte, weer oorzaak van de militaire aktie. Het karakter hiervan werd bepaald door het besluit der Franschen, om tegenover de aanrukkende Pruisen en Oostenrijkers stand te houden in de Argonnen.

Het was het denkbeeld geweest van den behendigen Dumouriez om, terwijl de bondgenooten Fransche gewesten bezetten, zich op de Oostenrijksche Nederlanden te werpen. Hij twijfelde niet, of deze moesten hem, tengevolge der talrijke relaties, die hij daar onderhield, in handen vallen. Door zijn inval dacht hij de strijdkrachten der bondgenooten te zullen scheiden en verlammen; door een buitenlandsche verovering meende hij Frankrijk het best te verdedigen: want hiertoe waren volgens hem de pas bijeengeraapte troepen geschikt, doch niet voor een verdedigingsoorlog. Bij zijn generaals had hij zooveel ontzag, dat zij dit plan in een grooten krijgsraad goedkeurden. Maar de minister van oorlog, aan wien het eerst nog moest worden voorgelegd, verklaarde zich er tegen. Servan was

---

[1]) Aanvankelijk was het plan alleen, om in het noord-oosten van Frankrijk een overmachtige positie in te nemen, om daardoor — in overeenstemming met de koningin Marie Antoinette — de partij te Parijs, die vooral vijandig tegen den koning optrad, te imponeeren en den moed op te beuren van allen, die den koning wilden steunen.

[2]) Een dreigend manifest van de verbonden monarchen aan het volk van Parijs, gaf aan de republikeinsche leiders een geschikte aanleiding en een leus, om het volk tegen den koning in opstand te brengen. Het koninklijk paleis werd bestormd en de koninklijke familie gevangen gezet. Toen de verbonden legers de Maasstreken van Frankrijk, met de vestingen Longwy en Verdun, bezetten — was dit in Parijs de aanleiding tot de beruchte September-moorden.

van oordeel, dat Frankrijk in de Argonnen [1]) een onoverwinnelijk bolwerk bezat; daàr zouden de Fransche krijgsscharen de Duitsche troepen weerstand bieden, als eertijds de Amerikaansche bij Saratoga [2]) aan de Engelsche; de kracht van een vrij volk zou ontwaken. Op aanwijzing van Servan [3]), en wellicht ook tengevolge zijner eigen overwegingen, vatte Dumouriez post tegenover de verbonden legers in den pas van Grand-pré, dien hij eens de Thermopylae van Frankrijk heeft genoemd. Maar nog altijd won de Pruisische strategie het van de Fransche. De hertog van Brunswijk gaf aan de kommandeerende generaals instrukties, die overeenstemden met zijn weldoordacht krijgsplan. Al zijn bevelen werden uitgevoerd. Het geluk was den bondgenooten zoo goed gezind, dat zij de positie bij St.-Croix-au-Bois, waaraan de Franschen niet genoeg waarde hadden gehecht, zonder moeite bezetten en vervolgens met goed succes verdedigden tegen een stormloop van de laatsten. Voornamelijk hierdoor achtte Dumouriez zich genoodzaakt, om zijn stelling bij Grand-pré in allerijl te verlaten. Men heeft, niet zonder grond misschien, gezegd, dat de hertog de Franschen op hun aftocht had kunnen achterhalen en uiteenjagen. Maar ook de Duitsche troepen waren uitgeput door den langen, geforceerden marsch op ongebaande wegen. En reeds deed zich gebrek aan levensmiddelen gevoelen.

Alleen de lichte kavallerie wist, door op een doorwaadbare plaats over te trekken, den vijand te bereiken: 12000 Franschen vluchtten voor 1200 Pruisische huzaren. Een

---

[1]) *Argonnen:* een lage bergrug, waardoor de Maas van de bijrivieren der Seine wordt gescheiden. Wie de Argonnen gepasseerd is, kan langs verschillende wegen door de dalen der bijrivieren van de Seine naar Parijs marcheeren.

[2]) Hier behaalden de opgestane Amerikanen (in 1777) hun eerste groote overwinning op de Engelschen, en dwongen een leger van bijna 6000 man om zich over te geven. Saratoga ligt in den staat New-York.

[3]) De minister van oorlog in de nieuwe revolutionnaire regeering.

overwinning werd niet behaald. Dumouriez bezette een versterkte stelling te St. Menehould, waar hij de Pruisen meende te kunnen afwachten. En zoo juist kwam van de kant van Metz een aanzienlijke troepenmacht onder Kellermann, om hem te ondersteunen. Deze zou den eersten schok te weerstaan krijgen: want nog altijd leefde in het Pruisische leger de telkens weer aangewakkerde wensch, om tot een slag te komen. Men was wellicht van meening, dat de ongeschoolde vijand bij een ernstigen aanval zou trachten te ontkomen naar Parijs of naar Châlons, waarna dan een onderneming tegen de hoofdstad zou kunnen worden uitgevoerd. Zoo spoedig mogelijk, opnieuw met geforceerde marschen, rukte nu het Pruisische leger op naar de streek, waar de vijandelijke strijdkrachten zich moesten vereenigen. De voornaamste positie van dezen waren de hoogten van Valmy, waar Kellermann zijn geschut in stelling had gebracht. Hij begroette de aankomst der Pruisen met kanonschoten. Maar toch rukten de Pruisen in de beste orde op,- volgens de verzekering van ooggetuigen, evenals of ze een manoeuvre uitvoerden bij Tempelhof of bij Potsdam. Niemand twijfelde eraan, of in een veldslag zou men de overwinning op den vijand behalen, als men maar dapper op hem aftrok. De hertog van Brunswijk evenwel deelde deze meening niet, daar de Franschen een onverwacht flinke houding aan den dag legden, zoodat een Pruisische brigade, die den vijand te na was gekomen, zich ook al had moeten terugtrekken. De hertog meende, dat hij de stelling der vijanden eerst aan 't wankelen moest brengen, aleer hij tot een werkelijken aanval kon overgaan. Hij heeft den Prins van Nasau-Siegen de plaats gewezen, waar hij dit ten uitvoer dacht te brengen. Ook hij beschikte over voortreffelijk geschut, dat hij op een plaats, die vroeger door de Franschen bezet was geweest, op La Lune, in stelling had gebracht; het had evenwel niet de uitwerking, die men ervan had

verwacht. De hertog schijnt meer verwacht te hebben van een andere batterij, die niet tot stand is gekomen; hij heeft altijd als reden opgegeven, dat hij gebrek aan munitie had. Onder zulke omstandigheden echter meende hij — wellicht terecht — dat hij de Franschen in de voordeelige stelling, die zij hadden ingenomen en handhaafden, niet kon aantasten. Hij rekende er op, dat zij den volgenden dag toch zouden terugtrekken. Aan den koning, die het liefst een onmiddellijken aanval had gezien, gaf hij ten antwoord, dat men dien moest uitstellen.

Dit was het verloop der beroemde kanonnade van Valmy, die, spoedig na den middag begonnen, tot tegen vijf uur duurde (20 September 1792). De beide vijandelijke legers, die de meest tegenovergestelde elementen der wereldhistorie vertegenwoordigden [1]), waren hier op elkander gestooten, doch zonder dat het tot een eigenlijken strijd was gekomen. Nog dacht niemand, dat hierin een beslissing was gelegen. Den volgenden dag verlieten de Franschen hun stelling, ook om zich te verzekeren van hun verbinding met Châlons; immers 't gebruik van den straatweg van St. Menehould naar Châlons werd hun door een manoeuvre der Pruisen belet; zij koncentreerden zich in een nieuwe legerplaats. Voor hun oogen en zonder door hen gestoord te worden, nam vervolgens de hertog van Brunswijk de oorspronkelijk door hen bezette stelling in. Den 23en kon het hoofdkwartier weer een vast kwartier betrekken. De stelling van het Pruisische leger kwam aan ooggetuigen, o.a. ook aan den Oostenrijkschen gezant Vorst Reuss, voor als een behaald voordeel. De Pruisen kunnen niet geacht worden bij Valmy verslagen te zijn;

---

[1]) Hier bleek, dat het revolutionnaire Frankrijk van plan was, en daartoe in staat, om het oude Europa te weerstaan. Goethe, die het gevecht bijwoonde, begreep het, toen hij aan de Pruisische officieren — die het *niet* zagen — zeide: „Van dit oogenblik begint een nieuwe periode in de wereldgeschiedenis”.

zij stonden met een aanzienlijke en zelfs schrikaanjagende macht in 't vijandelijke land. Maar het was er verre vandaan, dat zij de overwinning zouden hebben behaald. Gekomen in de verwachting, dat de vijandelijke troepen zich op hun aanblik zouden verstrooien, stieten zij op een slagvaardig leger, geleid door bekwame generaals. Het wapen, waarin de Franschen zich de gelijken of zelfs de meerderen toonden van de Pruisen, was de artillerie: dit deel van hun leger had tengevolge der revolutionnaire bewegingen het minst geleden. Ook de kavallerie echter, op den afval waarvan men gerekend had, bleef bij voortduring een onwankelbare houding toonen. En bij de infanterie was duidelijk merkbaar de invloed der linietroepen op de daarbij ingedeelde vrijwilligers; op alle andere punten werd geklaagd over het gebrek aan discipline onder de vrijwilligers; hier echter hielden zij stand en verwierven een goeden naam.

Een gewapend volk vol energie en met een groote toekomst voor zich trad hier de Pruisen tegemoet. Het geschiedde, dat de beide legers, het Pruisische, waaraan nog de krijgsroem van Frederik den Groote was verbonden en het Fransche, dat nog bezig was nieuw geformeerd te worden, in geen enkel opzicht vat op elkaar konden krijgen. Ook Dumouriez kenschetste eens de positie der Pruisen als nog steeds zeer voordeelig voor hen. De verbinding met Verdun werd door het slechte weer wel bemoeilijkt en vertraagd, maar eigenlijk niet verbroken. Taktisch zoowel als strategisch was de stelling, die door de Pruisen werd bezet gehouden, van een niet gering te schatten waarde; een ernstige botsing had ook nu nog voor de Franschen zeer gevaarlijke gevolgen kunnen hebben. In 't verhaal van den slag van Valmy vallen geen groote daden te vermelden; maar het resultaat was beslissend: Frederik Willem kon niet meer de hoop koesteren, tot Parijs te zullen doordringen.

Aanvankelijk hielden de Pruisische staatslieden nog vast aan het plan, om Lodewijk XVI te bevrijden, en zelfs om hem een waardige positie in zijn rijk te verschaffen. Toen men te weten kwam, dat te Parijs het koningschap was afgeschaft (door de pas bijeengekomen *Nationale Conventie*, op den 21 September, één dag na de kanonnade bij Valmy), wilde de Pruisische koning tenminste nog voor Lodewijk's vrijheid en veiligheid optreden. Daarvoor zou de strijd dus opnieuw moeten beginnen. Dit werd evenwel door de bevelhebbers der troepen ontraden: de weerstand, dien zij duchtten — werd te groot, en de verkregen positie bij lange na niet sterk genoeg geacht voor een aanvallend optreden. Zij rieden dus tot den terugtocht. Daartoe werd door koning Frederik Willem besloten. Het Fransche gebied werd weer ontruimd. Tegelijk werden de kansen voor een nieuwe poging ter wille van het Fransche koningschap nog slechter, doordat de moeizaam gestichte bond tusschen Pruisen en Oostenrijk reeds bedenkelijk begon te scheuren.

De strijd was evenwel niet uit, maar zou nu pas beginnen: de revolutie begon nu zélf aanvallenderwijs op te treden.

XIX.

Het Concordaat van 1801.

In de 18de eeuw gaf de Katholieke wereld veel strijd van meening en veel verdeeldheid te aanschouwen. Het duidelijkst wordt dit bewezen door de aanvallen, waaraan de Jezuïeten in de verschillende Roomsch-Katholieke landen bloot stonden, en de daarop volgende opheffing der orde, en eveneens door de maatregelen van vorsten en regeerders (zooals keizer Jozef II in de Oostenrijksche landen), welke van een anti-kerkelijken geest getuigden.

De oppositie tegen de kerk en de verdeeldheid onder haar geestelijkheid waren niet het minst sterk in Frankrijk. De revolutie bracht de elementen, die aan de kerk vijandig gezind waren, tot heerschappij. Financieele nood eenerzijds, maar stellig ook anti-kerkelijke haat en wrok anderzijds leidden den staat tot het naasten van de geestelijke goederen, die tot nog toe beschouwd waren als het eigendom niet der Fransche — maar der algemeene kerk. Hierbij kon de revolutie het niet laten. De oude kerkelijke verhoudingen en toestanden, berustende op het bezit dezer goederen, moesten nu ook veranderen. Men decreteerde de *„burgerlijke inrichting van de geestelijkheid"* (*constitution civile du clergé*). Het revolutionnaire beginsel van de souvereiniteit des volks werd ook in het kerkelijke toegepast. Alle geestelijken zouden verkozen en bezoldigd worden door het volk; vrij verkeer van de geestelijkheid met den paus werd verboden; ten slotte moesten de geestelijken met een plechtigen eed zich verbinden tot het nakomen van al deze bepalingen. De paus verwierp dit alles: hij deed de bisschoppen, die den eed aflegden, in den ban; hij moedigde het verzet aan van de altijd nog sterke partij, die aan de kerk trouw bleef. De revolutie werd daardoor slechts voortgedreven tot des te feller maatregelen: de Katholieke eeredienst werd door het Schrikbewind verboden; de opstanden, welke van deze dwingelandij het gevolg waren, werden gruwelijk onderdrukt.

't Werd nog erger voor de kerk: de revolutie werd ook meester in de omringende landen, zelfs in Italië en in den staat van den Paus (1796). Toen eischte de Fransche regeering, dat de Paus, als prijs voor den vrede, zijn veroordeeling zou herroepen van alles, wat over de kerk in Frankrijk was beslist, dat hij de burgerlijke inrichting van de geestelijkheid zou erkennen. Daartoe was Pius VI evenwel niet te bewegen. Toen nu de Fransche regeering een geschikte aanleiding vond, besloot zij den Kerkelijken Staat en de pauselijke macht te vernietigen. Rome werd bezet en de meer dan tachtigjarige paus in gevangenschap weggevoerd. Kort daarna is hij gestorven (Augustus 1799). Juist toen was een groot statenverbond (de 2e coalitie) tegen Frankrijk onder de wapenen en behaalde aanvankelijk groote overwinningen. Daardoor werd 't den kardinalen mogelijk om (in Venetië) een nieuwen paus te benoemen: 't Was Pius VII (13 Maart 1800).
Even tevoren had een staatsgreep Napoleon Bonaparte aan 't hoofd der Fransche republiek gebracht. Van hem verwachtte Frankrijk orde, rust, vrede; — vrede in 't binnenland, vrede met 't buitenland, maar ook vrede met de kerk. En wat de nieuwe machthebber zelf betrof —, hij was er van overtuigd, dat voor de bereiking van zijn doel — een blijvende heerschappij! — eenheid van geloof, onderwerping van 't volk aan de kerk, niet gemist konden worden. „De eerste consul had begrepen, dat een of andere godsdienst voor Frankrijk noodzakelijk was" [1]), heeft zijn minister van buitenlandsche zaken gezegd. Die godsdienst kon alleen de Katholieke zijn; daaraan was 't grootste deel van 't volk nog steeds gehecht. Wat zou de positie van Napoleon machtig versterkt worden, wanneer hij eenerzijds aan de boeren de Katholieke kerk en de Franschen aan de kerk teruggaf, en anderzijds toch aan de boeren het bezit waarborgde van de verkregen kerkelijke goederen.
Onder leiding van Bonaparte zegevierde de revolutie opnieuw over 't oude Europa. Zijn veldtocht van 1800 bracht hem weer in 't bezit van Italië.
Dadelijk nam hij zijn maatregelen.

Napoleon Bonaparte nam de legaties [2]) weder in bezit, maar tevens gaf hij door een bevriend bisschop den

[1]) *„Le Premier Consul a senti qu'une religion quelconque était une chose inévitable"*. — Talleyrand in een officieel stuk van 29 Augustus 1801.
[2]) *Legaties:* provincies van den Kerkelijken Staat, — speciaal de meer in 't noordoosten gelegen gewesten (Bologna, Ferrara, enz.).

paus te kennen, dat hij met hem in onderhandeling wenschte te treden aangaande de godsdienstige aangelegenheden. Onbegrensd waren de vooruitzichten, die hiermede voor den Stoel van Rome werden geopend; immers nog altijd was in Frankrijk het Katholicisme zoo goed als afgeschaft. Hoop en vreugde deden de harten zwellen van alle geloovigen, en vooral dat van den paus, nu er kans bestond, het op de een of andere wijze in eere hersteld te zien. Maar hoewel Bonaparte besloot, het Katholicisme in Frankrijk te herstellen, wilde hij toch den revolutionnairen grondslag, waarop zijn gezag berustte, niet ondermijnen. Hij wilde de beginselen van het Roomsche Katholicisme vereenigen met die van de Revolutie, waarmede zij naar hun diepste wezen onvereenigbaar waren. Door deze verbinding meende hij te geraken tot zijn doel, de vestiging van een onaantastbaar gezag in Frankrijk en in Europa. Nadat van weerszijden inleidende vertoogen waren gewisseld, kwam hij te voorschijn met het ontwerp van een *concordaat*, waarbij hij aan zijn inzichten vasthield; voor deze inzichten echter schrok het college der Roomsche kardinalen terug. De kardinalen voegden bij het ontwerp voorstellen tot wijziging, die Napoleon op zijn beurt verwierp. Hij beschouwde de zaak van militair standpunt; en onweerstaanbaar was op dat oogenblik zijn overmacht. Ten slotte eischte hij de aanneming van zijn ontwerp: anders zou hij zijn troepen laten binnenrukken in den Kerkelijken Staat. Reeds stonden zij te Florence onder Murat, en schenen gereed om de bedreiging uit te voeren. Slechts een korten bedenktijd van enkele weinige dagen wilde hij nog toestaan.

In deze krisis drong de aanwezige Fransche gezant Cacault er bij den kardinaal-staatssecretaris Consalvi op aan, zelf naar Parijs te gaan: het zou Napoleon's eerzucht streelen, den hoogsten vertegenwoordiger van het pauselijk gezag in zijn hoofdstad te ontvangen. Cacault was een

dergenen, die een concordaat onvoorwaardelijk noodig achtten; een zijner motieven was, dat men de vijanden der kerk, door wie Bonaparte omringd was, op doeltreffende wijze onschadelijk moest maken. Door de welwillendheid van den gezant werd het aan Consalvi mogelijk gemaakt, de reis te aanvaarden, zonder dat dit uitstel aanleiding gaf tot een onmiddellijken inval der Franschen. Cacault moest Rome verlaten. Om echter den indruk te vermijden, alsof zijn vertrek een breuk beduidde — wat ook noodig was, om de revolutionnairen te Rome niet aan te moedigen tot verzet tegen de pauselijke regeering — werd het zóo ingericht, dat Consalvi, voor aller oogen, te zamen met hem de reis aanvaardde. De beide ministers waren het met elkander eens over de tot-stand-brenging eener overeenkomst, waaromtrent hunne regeeringen nog verre van eensgezind waren.

Toen Consalvi te Parijs kwam, begon Napoleon met een staatkundig gezichtspunt op den voorgrond te stellen. Hij ontving hem met een klacht over de goede verstandhouding, waarin de Heilige Stoel tot Rusland stond, gelijk bleek uit de erkenning der in dat land wonende Jezuïeten [1]; want een van zijn voornaamste bedoelingen was, om den paus los te maken van alle verbindingen met andersgeloovigen. Een andere beschouwing, in verband met den algemeenen toestand, werd ter sprake gebracht door den Oostenrijkschen gezant Cobenzl [2]; Rome, zoo meende hij, moest

[1] Na de opheffing der Jezuïeten-orde (zie Hoofdst. XVII) hadden de paters alleen in Pruisen voor korten tijd — en in Rusland duurzamer een toevlucht gevonden. In 't laatste land hadden Katharina II en daarna (1796) haar zoon Paul I de orde tot zich gelokt: zij geloofden veel nut van haar voor het onderwijs te zullen trekken. Paus Pius VII, die altijd de Jezuïeten zeer goed gezind geweest was, ging zelfs (7 Maart 1801) over tot het *herstel der orde* voor Rusland, op verzoek van keizer Paul. (Daarmee was een begin gemaakt met 't verloochenen van de politiek van Clemens XIV).

[2] Hij had pas den vrede tusschen Oostenrijk en Frankrijk (te Lune-

toegeven, alleen reeds, daar moeilijkheden met den Eersten Consul voor de Katholieke kerk verderfelijke gevolgen konden hebben in Duitschland en Italië. Op dit oogenblik meende men nog bezorgd te moeten zijn voor een formeel schisma; want juist op dit oogenblik kwam te Parijs een vergadering bijeen van constitutioneele bisschoppen [1]), wier waardigheid dateerde van de in 1790 uitgevaardigde „*burgerlijke inrichting van de geestlijkheid.*" Daardoor werd hun officieel gelegenheid gegeven, hun meening te uiten. En nog was de geest der revolutionnaire tijden, die hen in 't leven had geroepen, volstrekt niet uitgeroeid. Consalvi klaagt er over, dat het concordaat zeer talrijke en zeer machtige vijanden had: de voornaamste staatslichamen, een groot gedeelte der militairen; en niet het minst het drijven der Jakobijnen en de aanmatiging der philosophen om de zaak belachelijk te maken. Dikwijls twijfelde hij eraan, of hij het concordaat zou kunnen tot stand brengen; maar hij was er van overtuigd, dat een mislukking de nadeeligste gevolgen zou meebrengen voor den staat van den paus en de kerk.

Als men vraagt, wat nu eigenlijk Napoleon deed wenschen naar een herstelling der goede verstandhouding met Rome, dan was dit de overtuiging, dat slechts hierdoor de openbare orde kon worden bewaard. En het is niet onwaarschijnlijk, dat ook vooruitzichten op de monarchie hem hierbij voor oogen hebben gezweefd. Men heeft hem gezegd, dat indien hij de republiek wilde afschaffen en de monarchie er voor in de plaats wilde stellen, een concordaat met Rome hem daarbij van dienst kon zijn; men heeft het

ville, 1801) tot stand gebracht en werd daarna Oostenrijksch minister van buitenlandsche zaken.

[1]) D. w. z. bisschoppen, die den boven genoemden eed hadden afgelegd. — Hun vergadering was door Napoleon bijeengeroepen, om den paus — door te dreigen met een schisma — gewillig te maken voor zijn eischen.

hem zelf gezegd, in de hoop hem daarmede af te schrikken; maar veeleer moest men er het tegendeel mee bereiken. Alleen vermeed hij nog te meer den schijn, alsof de zaak alleen in zijn eigen voordeel was. Van alle kanten liet hij zich adviezen geven, voor welker inhoud Consalvi terugschrok, maar die hem toch ook weer, bij het groote gevaar voor een breuk, inschikkelijker maakten. Nog nooit heeft Rome zoo groote koncessies gedaan, als toen. De voornaamste was de erkenning van den verkoop der geestelijke goederen, op welker bezit de hiërarchie der vroegere eeuwen had berust. Het eigendomsrecht van de nieuwe bezitters werd in allen vorm bekrachtigd, en een nieuwe grensregeling vastgesteld van de diocesen, welke de mogelijkheid tot herstelling van den ouden toestand voor altijd uitsloot.

Een van Napoleon's voornaamste eischen had ten doel, dat de paus de bisschoppen van het *ancien régime* [1]) hun ontslag zou doen nemen, want onmogelijk kon de Fransche regeering hen weer opnemen, daar zij alle uitgewekenen en tegenstanders waren. Hoezeer dit ook in strijd was met de begrippen van eenheid en samenwerking der hiërarchie, hield de pauselijke kurie in dit opzicht toch rekening met de inwendige behoeften van den revolutionnairen staat. Tot de oude bisschoppen werd een *breve* gericht, waarin hun voor oogen werd gehouden, dat het heil der religie deze opoffering verlangde: het was hun plicht, om het algemeen welzijn voor het hunne te doen gaan.

De voordracht voor de bisschopszetels werd in het concordaat overgelaten aan den Eersten Consul, die geheel in de plaats der Bourbonsche koningen trad. Men zag over 't hoofd, dat hij zich zelf niet openlijk als Katholiek wilde verklaren en zelfs, dat hij een groot deel van den

[1]) Dus de bisschoppen, die door de koningen -- vóór de revolutie -- waren aangesteld: zij waren bijna allen, reeds in het eerste jaar van de revolutie (1789), naar het buitenland gevlucht.

Kerkelijken Staat nog in bezit had. Des ondanks zouden de voorrechten der oude koningen hem in Rome worden toegekend. En al gaf hij ook bij de besprekingen een enkele maal toe, dit was toch alleen bij het artikel omtrent de eedsaflegging der bisschoppen, waarin hij alles vermeed, wat aan de revolutie herinnerde en terugkeerde tot de vormen van het oude koningschap.

Derwijze werd de revolutiestaat volkomen als rechtmatig erkend, hetgeen voor Napoleon een onschatbaar voordeel beduidde, wat betreft zijn positie in het binnenland. Immers de erkenning van den verkoop der nationale goederen vormde een grondslag voor den socialen toestand in Frankrijk; reeds om deze reden was het concordaat te verkiezen boven een overeenkomst met de constitutioneele bisschoppen. Wat voor den Stoel van Rome den doorslag gaf, was, dat de aanstelling der bisschoppen, dus de kerkelijke opperhoogheid, hem weder werd opgedragen. Echter werd er in Frankrijk ijverzuchtig voor gewaakt, dat deze niet werd erkend met betrekking tot den staat. Met geen zin, met geen woord mocht zij geduld worden; dit was eigenlijk de grootste moeilijkheid, waarop Consalvi stiet, die hem de grootste smart veroorzaakte, een smart welke hij zelf vergelijkt met de angsten van den doodsstrijd.

Consalvi, aan wien men geen ruggespraak met Rome veroorloofde, had nu hoofdzakelijk te onderhandelen met den abt Bernier[1]), denzelfden, die reeds bij de bevrediging der Vendée met succes zijn diensten had verleend. Bernier, die het vertrouwen genoot van den Eersten Consul, scheen geheel de rechte man, om het concordaat tot stand te brengen.

[1]) Deze had steeds den constitutioneelen eed geweigerd: was opgetreden als een der leiders van de Vendéesche boeren, die tegen de revolutie in opstand waren gekomen, en had hun daarna door zijn onderhandelingen met Bonaparte een draaglijken vrede weten te bezorgen.

Na langdurigen arbeid kwam men eindelijk zoover, dat men met de bepalingen van het concordaat gereed meende te zijn: dag en uur werden bepaald, waarop het concordaat, gelijk dit was vastgesteld, zou worden onderteekend. Tot zijn groote verwondering bemerkte Consalvi in het exemplaar, dat hem kort vóor de zitting door Bernier werd overhandigd, toch nog talrijke afwijkingen van de bepalingen, die hij in den geest van Rome meende te hebben doorgezet. De zitting had plaats in de woning van den broeder van den Eersten Consul, Joseph [1]), die er zelf aan deelnam; en opnieuw kwam het tot een discussie, die langdurig en levendig was, maar waarin men het ten laatste in alle punten op één na eens werd. Het punt in kwestie was het volgende: Consalvi had in opdracht om niet alleen de vrijheid, maar ook de openbaarheid van den Roomschen eeredienst te verlangen. De vrijheid stonden de Franschen gereedelijk toe; tegen de openbaarheid echter hadden zij het bezwaar, dat deze aanleiding tot ongeregeldheden zou geven; immers in de constitutie was aan alle eerediensten tolerantie gewaarborgd; als men aan de Roomsch-Katholieke geloovigen de openbaarheid van godsdienstoefening zonder eenige beperking toestond, dan zou het tusschen hen en de constitutioneele Katholieken en Protestanten ongetwijfeld tot botsingen komen. Aan de in 't algemeen gegeven toestemming tot openbaarheid werd de clausule toegevoegd: „voor zoover deze niet in strijd is met de verordeningen der politie." Is het op zich zelf al ontzettend moeilijk, Kerk en Staat tot overeenstemming te brengen, het is haast onmogelijk, als die staat bovendien den stempel der revolutie draagt. In deze bepaling zag Consalvi een ondergeschikt maken van de Kerk aan den Staat, dat hij niet kon gedoogen. Na de zitting begaf men zich naar een

[1]) Joseph Bonaparte, in 1806 koning van Napels, daarna in 1808 koning van Spanje.

groot feestmaal bij den Consul, waarbij Napoleon van plan was geweest, kennis te geven van de gesloten overeenkomst met Rome. Het was ter herdenking van den 14den Juli [1]). De tegenstrijdigheid, die gelegen was in den toenmaligen volksopstand en de mededeeling, die hij nu dacht te doen, schijnt aan niemand bepaald te zijn opgevallen. Napoleon geraakte in heftige opgewondenheid, toen hij, van Consalvi's weigering onderricht, dezen zag binnentreden; hij verweet hem, dat hij het tot een breuk wilde laten komen; hij eischte, dat zijn ontwerp met ja of neen zou worden beantwoord. Trouwens, zoo viel hij uit, hij had Rome en den paus niet noodig; als Hendrik VIII [2]) in zijn koninkrijk een verandering der religie had kunnen bewerken, dan zou dit ook hem kunnen gelukken; want zijn macht was twintigmaal zoo groot als van dien koning; hij zou in staat zijn, om Italië en Duitschland in een schisma mee te sleepen. Evenwel, ook hem was, gelijk wij weten, zeer veel gelegen aan een goeden afloop der onderhandelingen; nog eenmaal stemde hij toe in de voortzetting ervan. De Franschen hielden den kardinaal voor, dat hij regeering en politie met elkaar verwarde; maar hij drong er op aan, dat de bedoeling der regeering dan ook duidelijker zou worden uitgedrukt. Ten slotte werd men het eens over de formuleering, zooals die in het concordaat is opgenomen en volgens welke de openbaarheid van den Katholieken eeredienst werd veroorloofd, in zooverre de regeering niet van oordeel was, dat de handhaving der openbare orde het tegendeel vereischte. Men nam deze formuleering aan zonder Napoleon's oordeel te vragen; want indien hem hierom wel gevraagd werd, zou hij ze ongetwijfeld verwerpen, maar als ze een-

---

[1]) 14 Juli 1789: de bestorming van de Bastille, de revolutionnaire feestdag bij uitnemendheid.

[2]) Hendrik VIII van Engeland (1508—1547) had zijn land van de Roomsche kerk afgescheurd (1534).

maal was vastgesteld, zou hij er wel genoegen mee nemen; — en zoo is het ook geschied. En zoo kwam de groote gebeurtenis tot stand (15 Juli 1801), die de grondslag was van de herstelling der Katholieke kerk in Frankrijk. Hoe talrijke koncessies men ook had gedaan aan de nieuwe orde van zaken, op zich zelf was toch de herstelling van den eeredienst in Frankrijk, na alle vijandigheden waarmede hij was bejegend, een groote, alleszins gelukkige gebeurtenis voor de Roomsch Katholieke kerk. Pius VII is er altijd van doordrongen geweest, dat Napoleon door deze daad de hoogste verdienste jegens de kerk had verworven. Hij en het college van kardinalen namen het door Consalvi gesloten concordaat zonder tegenspraak aan. Evenwel was hiermede de eendracht tusschen Staat en Kerk nog lang niet hersteld. Al dadelijk, bij Consalvi's afscheid van Napoleon, bracht de laatste éen der gewichtigste strijdvragen ter sprake. Hij verklaarde van plan te zijn, om voor de nieuwe bisschoppelijke zetels een aantal constitutioneele bisschoppen voor te dragen; dezen toch hadden nog altijd een aanzienlijke partij achter zich. Somwijlen was de vraag van zeer persoonlijken aard; de Fransche ministers zagen in hen medestanders, die zich bij de aanneming van het concordaat hadden opgeofferd, en die men niet, tot belooning daarvoor, te gronde mocht richten. Wel antwoordde Consalvi hierop, dat de constitutioneelen *schismatieken* waren en dat de paus hun aanstelling slechts kon goedkeuren, als zij de beginselen, die zij tot nu toe hadden beleden, formeel herriepen. Maar hiervan wilde Napoleon niet hooren: want wie herriep, onteerde zich zelf; een terugtreden, als waarop hier werd gezinspeeld, was in Frankrijk een ondenkbaarheid. Hij achtte het zijn plicht, als bemiddelaar tusschen beide partijen op te treden en nam het besluit, om van de nieuw aan te stellen bisschoppen een vijfde gedeelte te kiezen uit de constitutioneelen.

Nadat Napoleon een jaar lang had gedraald publiceerde hij weliswaar het concordaat, maar onder toevoeging der *organieke artikelen*, die weer indruischten tegen den geest der Roomsche kurie. 's Pausen bemoeienis en de geestelijke ambtsuitoefening worden daarin ondergeschikt gemaakt aan het burgerlijk gezag; want men ging uit van het beginsel, dat de staat slechts had te zorgen voor de godsdienstige behoeften van de meerderheid der Franschen; de daartoe vereischte instellingen werden voorgesteld als toevertrouwd aan de zorg van den staat. Van den paus was hierbij slechts in zooverre sprake, dat aan hem de bevestiging stond van de bisschoppen. Tegenover hem hield men vast aan de beginselen, die vóor de revolutie in de litteratuur waren verdedigd. De vier Gallicaansche leerstellingen [1]) van 1682 zouden in de scholen gehandhaafd en onderwezen worden. Dit alles nu maakte te Rome een alleronaangenaamsten indruk, bovenal de benoeming der constitutioneele bisschoppen. Tot een eigenlijke vijandigheid tegenover Napoleon heeft het hof van Rome zich echter niet laten verleiden.

Toch is het hoogst opvallend, dat de vermoording van den Hertog van Enghien [2]) te Rome eigenlijk niet veel indruk maakte; Consalvi vertelt zelf, dat hij ze heeft verontschuldigd. En toen nu vervolgens Napoleon den paus uitnoodigde om aan zijn kroning tot keizer, door hieraan persoonlijk deel te nemen, de pontificale wijding te ver-

---

[1]) Zie hoofdst. IX.

[2]) De Bourbonsche prinsen, familie-leden van den onthoofden koning Lodewijk XVI, hadden aanvankelijk gedacht, dat Napoleon het koningschap der Bourbons zou willen herstellen. Toen die verwachting faalde, gingen de koningsgezinden over tot samenzweringen. Om een voorbeeld te stellen, liet Napoleon toen een der Bourbonsche prinsen, den hertog van Enghien, op vreemd gebied oplichten, naar Parijs voeren, en na een zoogenaamd rechtsgeding, doodschieten —; 't was allerminst bewezen, dat Enghien deel had gehad aan de samenzweringen.

leenen, — wat voor hem van groote beteekenis was, daar toch de Franschen meerendeels Katholiek waren — vond men in Rome geen aanleiding om dit te weigeren. Juist de moeilijkheden, waarop de doorvoering van het concordaat in Roomschen geest stiet, maakten de kurie inschikkelijker, daar zij meende, dat zij door nieuwe toenaderingen te beter in staat zou geraken om deze moeilijkheden uit den weg te ruimen. Ook Consalvi was het er geheel mee eens, dat de paus Napoleon's uitnoodiging aannam, en zich te dien einde, niet zonder lichamelijk ongemak — want de reis viel in het ruwe jaargetijde naar Frankrijk begaf. Napoleon beweerde later, dat het Roomsche hof zich gevleid had met de hoop, in ruil voor zijn inschikkelijkheid, de legaties terug te krijgen. In Rome heeft men dat altijd ontkend: het geestelijke en het wereldlijke toch had men niet dooreen willen mengen; stellig echter beoogde men, de benoeming van constitutioneele bisschoppen te voorkomen en de herroeping der organieke artikelen te bewerken. De onderwerping der constitutioneele bisschoppen aan den paus werd nu werkelijk verkregen, doordien zij een verklaring aflegden, waarmede de paus genoegen nam; want de Fransche regeering had zelf belang bij de eenstemmigheid en de ondergeschiktheid van de bisschoppen. Wat betreft de organieke artikelen echter verkreeg men niets dan holle woorden.

De tegenstrijdigheid van de revolutionnaire monarchie en de suprematie van het opperpriesterschap trad in nog een andere handeling, bij de kroning zelf, aan een ieder duidelijk voor oogen. Bij de vaststelling van het verloop der plechtigheid was voorgesteld, dat de paus naar onheuglijk oud gebruik den keizer de kroon op het hoofd zou zetten. Napoleon had de opmerking gemaakt, dat het volk dat niet gaarne zou zien, dat het daarin als het ware een schending van zijn volledige onafhankelijkheid zou zien; hij wilde zich de kroon zelf op het hoofd zetten. Wel

was dit ook al eens gedaan door keizer Frederik II [1]) in Jeruzalem; daarna was het opnieuw geschied bij de kroning van koning Frederik I [2]) van Pruisen. Beide gevallen onder geheel verschillende omstandigheden, en zonder dat men aan een van beide in Parijs een oogenblik heeft gedacht. Het schijnt wel, alsof de kardinaal-legaat Caprara op Napoleon's meening is ingegaan. De paus zelf vernam er niets van. Hij kwam naar de *Notre-Dame* in de overtuiging, dat hij de plechtigheid in haar vollen, traditioneelen omvang zou voltrekken. Hij zegende de insigniën van het nieuwe keizerschap; hij zegende ook de kroon; maar toen hij ze wilde aanvatten, werd hij door hem, aan wien hij ze wilde opzetten, voorkomen: Napoleon vatte zelf de kroon en drukte zich die eigenhandig op 't hoofd. Het hoogste gezag, uit den nieuwen bodem opgegroeid, wilde ook het hoogste kenteeken zijner macht slechts aan zich zelve te danken hebben; terwijl in de vroegere eeuwen de gehoorzaamheid, die het geestelijk gezag betoonde aan het wereldlijk, als het ware haar grond vond in de kroning door de hand des opperpriesters, achtte Napoleon zich sterk genoeg, om dit symbool te kunnen ontberen. 's Pausen overkomst had slechts moeten dienen, om hem zijn priesterlijken zegen te geven: daarmede waren de nieuwe bisschoppen en het volk ruimschoots voldaan. Pius VII scheen bevredigd door het feit,

---

1) En wel in den tijd, toen de Paus bijna wereldheerschappij uitoefende. Keizer Frederik II, uit het Hohenstaufsche huis, tevens koning van Napels, ging — als geëxcommuniceerde nog wel — een kruistocht (de vijfde) ondernemen (1228). Hij wist de heilige plaatsen op de Ongeloovigen te winnen, en zette zich zelf de kroon van Jeruzalem op 't hoofd, toen de geestlijkheid te kennen gaf, dat zij met den gebannene geen gemeenschap wilde hebben.

2) Keurvorst Frederik III van Brandenburg (de opvolger van den Grooten Keurvorst) vereenigde in 1701 al zijn landen tot het „Koninkrijk Pruisen". Hij zette zich zelf de kroon op 't hoofd; wat in een Protestantsch land moeielijk anders kon.

dat het revolutionnaire Frankrijk hem allerwege een geknield volk te aanschouwen gaf. In Parijs herinnert men zich nog wel [1]), hoe hij verscheen in het keizerlijk Museum; hoe hij in zijn langgegord wit priesterkleed zegenend voortschreed tusschen de rijen knielende mannen en vrouwen, en hoe hij daarna zijn hand legde op het hoofd van een kind en het zijn ring toehield, om dien te kussen [2]). Deze kerkelijke handelingen bracht hij, om zoo te zeggen, tot hun oorspronkelijke beteekenis terug. Zij werden hernieuwd en weder vermenschelijkt door heilig vuur en goedertierenheid, door hoogheid van ziel, hooge jaren en waardig uiterlijk. Hoe machtig wel moesten ze werken, wanneer de hoofdstad van het ongeloof er door werd meegesleept.

Op een vereffening der groote belangen had dit intusschen geen invloed.

Indien men niet zoozeer den paus, als wel den kardinaal-staatssecretaris een verwijt zou willen maken van zijn toegevendheid, dan moest dit hierin bestaan, dat hij zich niet volkomen duidelijk de onvereenigbaarheid voor oogen stelde van de ontwikkeling van een groot revolutionnair gezag, met de meeningen en begrippen, die de kerk totnogtoe had vertegenwoordigd; en dat hij dientengevolge andere dingen verwachtte dan die, welke zich noodzakelijkerwijs moesten voordoen.

---

[1]) Men bedenke, dat Ranke dit schreef in 1832.

[2]) De ring is bij den paus, als bij alle bisschoppen, een der symbolen van zijn herderlijke waardigheid.

XX.

Jena en Auerstädt.

Na den terugtocht uit Frankrijk (einde van 1792 [1]) heeft Pruisen niet meer krachtig aan den strijd tegen de Revolutie deelgenomen: de oude tweespalt met Oostenrijk herleefde; de vrees, dat Rusland en Oostenrijk, tot Pruisen's schade, samen Polen zouden veroveren, deed de Pruisische regeering besluiten, om haar kracht niet meer te binden in een oorlog in 't Westen. Zóó werd wel aan de Fransche revolutie-generaals de overwinning gemakkelijk gemaakt, maar kreeg Pruisen ook zijn deel van het ten ondergang gedoemde Polen. De aanwinst van zoo'n groote uitgestrektheid zuiver Poolsch gebied, dat met de oude provinciën moest worden saamgesmolten, eischte zooveel arbeid en inspanning, dat de begeerte naar vrede met Frankrijk nog sterker werd: 5 April 1795 werd deze te Bazel gesloten.

Sedert hebben de andere mogendheden in de verschillende op elkaar volgende *coalities* voortdurend tegen Frankrijk gestreden: eerst tegen de Republiek, daarna tegen het keizerrijk van Napoleon. Elke oorlog eindigde met de nederlaag der bondgenooten en met machtsvergrooting van Frankrijk. Zoo lang Frederik Willem II regeerde, en daarna onder den wankelmoedigen Frederik Willem III (sedert 1797), hield Pruisen zich onzijdig, mits maar Noord-Duitschland niet door de Franschen werd aangetast. Dit laatste evenwel strookte volstrekt niet met de plannen van Napoleon. Vooral sedert deze wederom Oostenrijk had overwonnen (1805) behandelde hij Pruisen met de grootste minachting. Ondanks zijn vroegere beloften verhinderde hij de uitbreiding van Pruisen's invloed over Noord-Duitschland, terwijl hij zijn eigen macht over Zuid-Duitschland steeds vaster vestigde (o. a. door het Rijnverbond). Ten slotte voelde de koning zich zoo bedreigd,

[1]) Zie Hfdst. XVIII.

dat hij aan Napoleon een ultimatum zond: hij verlangde de ontruiming van Zuid-Duitschland door de Fransche troepen en de toezegging, dat de vorming van een Noord-Duitschen Bond onder Pruisen's leiding door Napoleon niet zou verhinderd worden. Tegen 8 October verwachtte men het antwoord: in eigen persoon en met zijn leger kwam Napoleon dit brengen.

Het Pruisische leger genoot nog zijn ouden roem, dien het vóor tien jaren, hoezeer het toen in het nadeel was, toch nog had weten te bewaren [1]; het was niet zonder inwendige, zij het ook nog niet volledig doorgevoerde verbeteringen gebleven; het verheugde zich in 't vertrouwen des konings en had ook vertrouwen in zich zelf. Wat de leiding betreft rezen echter al aanstonds groote moeilijkheden. De koning bezat wel militaire kundigheden, maar kon toch niet als een groot veldheer beschouwd worden, en hield zich zelf daar dan ook niet voor. Men was derhalve van plan geweest, om naast hem een raad te stellen, bestaande uit de voornaamste generaals, in overleg waarmee hij de beslissende strategische besluiten zou nemen. Intusschen kon aan dit plan geen gevolg worden gegeven, zoolang de hertog van Brunswijk [1]), een generaal van aloude verdienste, nog altijd beroemd, een neef van Frederik den Groote en van diens wapenmakker, zijn diensten niet weigerde [2]). Maar deze vorst behoorde niet tot die naturen, wier energie met de jaren stand houdt of zelfs nog toeneemt. Bovendien werd hij door de staatkunde, die hem in zekeren zin tot talmen noodzaakte, in alles, wat hij had kunnen ondernemen, nog beperkt en verlamd. In 't algemeen genoot hij geen persoonlijk vertrouwen. Hij gold voor ijverzuchtig tegenover wie beneden hem gesteld waren, voor al te toegevend hoveling tegenover den koning. Onder de onmiddellijk aan hem ondergeschikte

[1]) Zie Hfdst. XVIII.
[2]) De wapenmakker van Frederik den Groote: prins Ferdinand van Brunswijk, oom van den hier bedoelden hertog (zie Hfdst. XV).

bevelhebbers ontstond een oppositie tegen hem, die des te meer om zich heen greep, naarmate hij van gebiedend optreden afkeerig was. Naast hem stond vorst Hohenlohe, die zich in 1794 naam had gemaakt, en die, door den koning geroepen, zijn kasteel Oehringen verlaten had, om hem te dienen. Hij was nooit bepaald in goede verstandhouding met den hertog. Hun beider omgevingen waren elkaar onsympathiek. En kwam het aan op algemeen oorlogsbeleid, dan moest men, met het oog op de verhouding tot de beide Duitsche staten, die tot nu toe alleen het bondgenootschap uitmaakten, met allerlei omstandigheden rekening houden, die een ruim strategisch inzicht belemmerden [1]).

Hiermede moet men rekening houden, wil men het eerste oorlogsplan waardeeren, dat reeds den 8sten September is ontworpen; het doel was in de eerste plaats, Saksen en Hessen te verdedigen. Dit plan was op voorstel van den hertog van Brunswijk, en niet zonder er vorst Hohenlohe in te kennen, in een krijgsraad vastgesteld en door den koning goedgekeurd. Om Dresden te beschermen zou vorst Hohenlohe, met de Saksers vereenigd, stelling nemen bij het Ertsgebergte. Op dezelfde wijze zou generaal Rüchel zich vereenigen met de Hessen, om hun land te beveiligen en de Franschen in den rug en in de flank te bedreigen. Men ontveinsde zich niet, dat Napoleon wel eens van plan kon zijn om door Thüringen en Saksen naar Berlijn door te dringen. Daarom zou het Pruisische hoofdleger zich samentrekken bij Naumburg aan de Saale, daar in dicht opeen gelegen kantonnementen blijven afwachten en het op een slag laten aankomen, die men niet alleen niet vreesde, maar zelfs wenschte, teneinde Frankrijk's heimelijke vijanden den moed te geven openlijk partij te kiezen. Een waarnemingscorps onder Blücher,

[1]) N.l. het Noord-Duitsche Bondgenootschap, dat Pruisen wilde stichten. Die beide staten waren de keurvorstendommen Saksen en Hessen.

aan de Eems opgesteld, zou den Beneden-Rijn en Holland bewaken en wellicht Rüchel ondersteunen. Door een opstelling van het leger bij Naumburg, dicht bij de samenvloeiing van Saale, Unstrut en Ilm, meende men in staat te zijn om een vijand, die van Frankfort over Erfurt, of van Baireuth over Koburg en Hof naar Berlijn wilde oprukken, in het front te staan, — en tevens, voor het geval, dat men de nederlaag leed, zich den terugtocht open te houden.

's Konings hoofdmotieven blijken uit een schrijven aan den keurvorst van Hessen. Hij wijst er daarin op, dat de oorlog wellicht niet meer geheel te vermijden zou zijn; hij acht het noodzakelijk positie te nemen, teneinde de geallieerden te beschermen tegen verwoesting hunner landen en in gemeenschap met hen krachtig op te treden tot afwending van het gevaar, dat zoowel hen zelf, als ook Noord-Duitschland in het algemeen, dreigde.

De uitvoering van dit plan werd evenwel onmogelijk, doordien de keurvorst van Hessen, aan wien het kommando over de rechter legervleugel was opgedragen, dit niet alleen van de hand wees, maar zelfs de Pruisische troepen den toegang tot zijn land weigerde. De keurvorst, nog midden in zijn oorlogstoerustingen, wendde voor neutraal te zijn, en onderhandelde daarover met Napoleon. Deze was bereid zijn neutraliteit te erkennen, op voorwaarde, dat hij zich ontwapende en de Pruisen niet in zijn land binnenliet. Wij willen hier niet uitweiden over de beweegredenen en de gezindheid van den keurvorst. Duidelijk blijkt echter hoe verlammend op het groote geheel der militaire ondernemingen de zelfstandigheid werkte van een der kleinere vorsten, die, in hoe nauw bondgenootschap hij zich ook had begeven, toch in de eerste plaats op eigen redding bedacht was. Hadden Rüchel en Blücher zich met de Hessen kunnen vereenigen, dan zou in West-Duitschland een leger van 50000

man Napoleon's verrichtingen gebonden hebben en den veldtocht een andere richting hebben gegeven. De keurvorst van Saksen had niet geaarzeld, om aan vorst Hohenlohe het opperbevel toe te vertrouwen over zijn troepen, die juist ook ten volle op voet van oorlog waren gebracht. Aan Hohenlohe's bewegingen, die op 't Voigtland gericht waren, lag de hoop ten grondslag, dat Oostenrijk zich reeds op dit oogenblik voor Pruisen zou verklaren. De koning echter was van oordeel, dat daarop zoo spoedig nog niet te rekenen viel; hij zegt besloten te zijn, om alleen met zijn Pruisen en met de Saksers den strijd tegen Napoleon op te nemen; dat zou er toe medewerken, om aan alle wantrouwen een eind te maken en het stilzitten der anderen in werkdadig optreden te veranderen.

Het hoofdleger trok zich in de tweede helft van September samen in de omgeving van Naumburg, waar de hertog van Brunswijk en kort daarna ook de koning, en met hem de koningin, verschenen.

Scharnhorst[1]), die als generaal-kwartiermeester naar het hoofdkwartier ontboden was, moest de grootst mogelijke werkzaamheid aan den dag leggen, om de verschillende regimenten, zoo juist uit hun verschillende garnizoenen bijeengeroepen, tot een samenhangend geheel te vereenigen. De meerderheid, waarbij zich ook Scharnhorst aansloot, was van oordeel, dat men den vijand tegemoet moest gaan, en zoodra het beslissende oogenblik gekomen was (de 8ste October) hem slag moest leveren, aleer de geest in het leger zou zijn achteruit gegaan door kleine

[1]) Von Scharnhorst (1754—1812) was een Hannoveraan van burgerlijke afkomst. Uit den Hannoverschen dienst ging hij op verzoek van de Pruisische regeering in haar dienst over. Op bescheiden schaal was hij toen zijn hervormingsarbeid reeds begonnen als leermeester van jonge officieren Na de hier beschreven nederlaag is Scharnhorst opgetreden als hervormer van geheel het Pruisische militaire wezen; en aan hem vooral is de wederoprichting van het diep vernederde land in 1813 te danken.

vermoeienissen en ontberingen; — trouwens men achtte het voor de Pruisen ook meer passend, om aan te vallen, dan aangevallen te worden. Men had de hoop, de vijandelijke linie op het midden te kunnen doorbreken. Men wilde over het Thüringerwoud oprukken, bij Hildburghausen of Meiningen verzamelen en trachten den Main te bereiken. Van uit Hof zouden demonstraties tegen Neurenberg en Amberg ondernomen worden.

De hertog van Brunswijk voerde het kommando naar oude gewoonte. Hij besprak zijn plannen met de generaals en hield dan krijgsraad. Vervolgens droeg hij het denkbeeld, dat bij de beraadslagingen den meesten aanhang vond en dat hij zelf tot het zijne had gemaakt, aan den koning voor. Hij voelde wel, dat de vijand hem in strijdkrachten overtrof; maar hij hield nog vast aan het denkbeeld van den Franschen gezant, dat n.l. als de beide hoofdkwartieren elkander genaderd zouden zijn, een onderhandeling zou kunnen geopend worden, waardoor de vrede bewaard bleef. Het denkbeeld van een „gewapend" onderhandelen beheerschte den geheelen toestand. De vaststelling van den termijn, waar binnen men Napoleon's oorlogstoebereidselen in Duitschland wilde beperken, diende slechts om de eigen bewegingen te belemmeren. Deze aarzelingen schreef men toe aan het karakter van den hertog, aan zijn hoogen leeftijd en aan oneenigheden in zijn familie; en dit verzwakte weer het vertrouwen, dat de officieren in hem stelden en gaf voedsel aan de oppositie in het hoofdkwartier van von Hohenlohe, die naar Hof was opgerukt. Het meest karakteristieke van den toestand lag echter hierin, dat men nog steeds weifelde tusschen oorlog en vrede. De beslissing hieromtrent was eigenlijk aan Napoleon in handen gegeven en liet dan ook niet lang op zich wachten: het Pruisische leger dreigde met oorlog, Napoleon zocht niets liever. Maar ook in het Pruisische leger gevoelde men het als een bevrijding uit

een ondraaglijken toestand van onzekerheid, toen Napoleon den 7den October in Baireuth, in Pruisisch gebied dus [1]), binnendrong. Nu wist men tenminste, zeide de koning, dat het oorlog was. Scharnhorst kenschetste het bijna als een geluk, dat Napoleon de bewegingen der Pruisen tegemoet kwam.

Met een snelheid, die slechts kon worden vergeleken met wat hij zelf op dat gebied reeds verricht had, — met een snelheid, die men had moeten verwachten, maar niet verwacht had, bracht Napoleon midden in Duitschland een overmachtig leger in het veld. Daardoor kwam het, dat voor de aanvallende houding, die toenmaals de Pruisen nog altijd dachten aan te nemen, eenvoudig geen gelegenheid werd gelaten; overal echter, waar de vijand hen aangreep, gingen de Pruisische troepen hem met wakkeren krijgsmoed tegemoet, — overal echter ook met ongelukkigen uitslag. Generaal Tauenzien, die tot misnoegen van Hohenlohe opdracht had gekregen om de overgangen over de Saale bij Köfen, Naumburg en Weissenfels te bezetten, hield het, toen de Franschen tegen hem oprukten, toch voor raadzaam, om hun bij Schleiz het hoofd te bieden, zelfs niet zonder hoop, de overhand te behouden, gelijk uit één zijner berichten blijkt; hij werd echter geslagen en teruggedreven op het leger van Hohenlohe, waartoe hij behoorde.

Met dergelijke beweegredenen ging den volgenden dag (den 10den October) prins Louis van Pruisen [2]) de naderende Franschen bij Saalfeld vol strijdlust tegemoet. Hij

[1]) Baireuth en Anspach (nu beide in Beieren) waren toen Pruisische gewesten.

[2]) Lodewijk, prins van Pruisen, gewoonlijk Louis Ferdinand genoemd, zoon van Ferdinand, den broeder van Frederik den Groote (geb. 1772), een van de bekendste figuren in dien tijd aan het Pruisische hof; een geniale natuur, met uitnemende gaven, maar ook losbandig en onbestendig.

was van meening, dat hij den oorlog manmoedig moest openen, om alle verdere onderhandeling onmogelijk te maken en den bijstand te erlangen van die staten, die nog geen partij hadden gekozen. De maatregelen, die hij nam, getuigen van krijgskundig talent en zelfs van een zekere kalme bezonnenheid, een eigenschap, die men bij hem niet pleegt te zoeken; maar de onderneming zelf berustte op de vooronderstelling van de natuurlijke meerderwaardigheid der Pruisische troepen, waardoor hij zelfs in staat zou zijn met zijn divisie een geheel vijandelijk legercorps te staan. De plaats, waar hij slag leverde, was bij uitstek geschikt om de meerderwaardigheid der Fransche wapenen, voorzoover deze voorhanden was, tot haar recht te doen komen. Zij bestond hoofdzakelijk in de vaardigheid der Fransche tirailleurs voor het verspreide gevecht, waartegen de Pruisische schutters niet opgewassen waren. Het was ongelukkig, dat men de Franschen niet in het vlakke veld tegemoet trad, maar in het heuvelland van de Boven-Saale, juist een zeer geschikt terrein voor de Fransche tirailleurs. De Franschen waren meer geoefend, sneller in hun bewegingen en hadden betere geweren. De prins, de ware representant van den in de Pruisen gloeienden krijgslust, werd teruggeslagen en op den terugtocht gedood; tevergeefs heeft men hem nog op het laatste oogenblik pardon aangeboden, indien hij zich wilde overgeven. De geslagen en verstrooide vluchtelingen waren onuitputtelijk in hun verhalen omtrent de vijandelijke overmacht, al was het maar alleen om zich zelf te verontschuldigen. In het groote hoofdkwartier maakte het onheil bij Saalfeld, dat werd toegeschreven aan gebrek aan discipline in het leger van Hohenlohe, een beangstigenden indruk. Veel belangrijker intusschen was de tijding, die den 12den werd ontvangen, dat de Fransche troepen zich reeds in den rug der Pruisen, bij Naumburg hadden vertoond. In deze benarde omstandigheden vatte de hertog het plan op

om met het gansche leger een terugtrekkende beweging uit te voeren, en het over Auerstädt naar de Unstrut te brengen, waar bij Freiburg en Laucha een kamp zou worden betrokken; vervolgens wilde hij over de Saale gaan en tusschen Elbe en Saale een beslissenden slag aannemen. Vorst Hohenlohe kreeg opdracht, de overgangen over de Boven-Saale te bezetten; in geen geval mocht hij zich van het hoofdleger laten afsnijden.

De krijgskundige Clausewitz [1]) betoogt, dat, ware men gebleven, waar men was, en had men zich toegerust tot een grooten veldslag, deze onder gunstige omstandigheden geleverd had kunnen worden. Het is hier niet de plaats, om daarover te oordeelen, om de strategische „indien's" en „maar's" te overwegen; ons streven is slechts de gebeurtenissen in hun loop en in hun eenvoudigste oorzaken en aanleidingen te leeren kennen. En zoo beschouwd, was het beslissende feit in dezen, dat men de vijandelijke aanvalsrichting niet kende.

De afmarsch, dien de hertog van Brunswijk had bevolen, was er op berekend om het tooneel van den strijd naar elders te verplaatsen. Om deze beweging uit te voeren, stelde den 13den October de voorhoede van het hoofdleger zich in beweging. Reeds toen deze den pas van Kösen naderde, stiet zij op Fransche patrouilles, die dezen van uit Naumburg waren overgetrokken en nu op de hoogvlakte in de flank van het leger verschenen. Men kon verwachten, dat nog sterkere afdeelingen, ja misschien de vijandelijke hoofdmacht zelf, deze richting zou volgen en zich op de heuvels zou opstellen tot een strijd, waarvoor het Pruisische leger niet terugdeinsde.

Dit was evenwel niet het plan van den grooten veldheer,

---

[1]) Karel von Clausewitz (1780—1831), leerling van Scharnhorst, Pruisisch generaal, vooral bekend als militair historie-schrijver en criticus. Zijn geschriften hebben een totalen ommekeer gebracht in de theorie van den oorlog.

die tegen hen optrok. In zijn hoofdkwartier te Gera had hij, voorzoover men weet, omtrent den verderen veldtocht nog geen definitief besluit genomen, toen hij van Lannes, die op dit oogenblik de stad Jena bemachtigd had, vernam, dat op de heuvels vóor hem een uitgebreid legerkamp was opgeslagen. Na al, wat vooraf was gegaan, kon Napoleon er niet aan twijfelen, of hier waren beslissende resultaten te bereiken, indien hij met overmacht van strijdkrachten aanviel.

Hij aarzelde geen oogenblik, om deze gedachte uit te voeren; hij zelf sloeg de richting van Jena in, en liet de hoofdmassa van zijn troepen daarheen oprukken. Zoo kon het komen tot dien dubbelen veldslag, die genoemd is naar Jena en naar Auerstädt, en die in zijn gevolgen van zoo groot belang is, dat wij er enkele woorden aan moeten wijden.

De slag bij Jena kan haast niet als een algemeene veldslag beschouwd worden. Het gevecht begon, doordien Tauenzien, die zich van Jena op de nabij gelegen heuvels had teruggetrokken, in zijn stelling werd opgezocht en ondanks den dapperen tegenweer, dien hij bood, werd verslagen en in de richting van Vierzehnheiligen werd teruggedreven. Een troepenafdeeling, die onder generaal Holtzendorff oprukte, om Tauenzien hulp te bieden, werd door de Fransche kavallerie aangegrepen, tegen welke de Saksisch-Pruisische op dit punt niet was opgewassen en werd genoodzaakt terug te trekken. Vervolgens verscheen generaal Grawert op het tooneel van den strijd, en wel op eigen gezag, zoodat de door hem ingenomen positie eerst achteraf door den vorst werd goedgekeurd. Hij dreef den vijand uit Vierzehnheiligen terug, zonder het evenwel zelf te bezetten. Tegenover hem namen nu de Franschen een sterke stelling in; zonder moeite hadden zij een Pruisische batterij veroverd en zelf van hun kant een zeer werkzame artillerie-op-

stelling aan weerszijden van de rivier ingenomen. Ook hier deed zich, voornamelijk van uit het bosch van Isserstadt, de meerderwaardigheid hunner tirailleurs gevoelen; een kavallerieaanval, waarop Hohenlohe plan had, werd door de vijandelijke overmacht onmogelijk. Grawert zelf werd door een schampschot gewond.

In hoofdzaak was de strijd reeds ten nadeele der Pruisen beslist, toen Rüchel met zijn legercorps verscheen. Dapper oprukkend, werd het ontvangen met een kartetsvuur, waartegen het geen stand wist te houden. Rüchel zelf werd gewond; toch week hij niet van het slagveld, vóor hij den terugtocht zijner manschappen had verzekerd. Nu kwamen ook de Saksers in 't gevecht, die, misnoegd over de achterafzetting, die zij meenden te ondervinden, met den aftocht hadden gedreigd; evenwel streden ook zij dapper in dezen hachelijken toestand, maar werden tot wijken genoodzaakt.

De terugtocht, waarvoor de vorst vervolgens zijn maatregelen nam, werd door de onverhoedsche aanvallen der Franschen in verwarring gebracht. En hoe zeer had Hohenlohe zich vergist, als hij bij het groote leger eenigen steun meende te vinden!

Laten wij thans in 't kort melding maken van Auerstädt, waar evenmin een geregelde veldslag is geleverd. Nog in den morgen van den 14den October dacht de hertog slechts aan den afmarsch naar Thüringen. Hij sprak van niets anders. Daarvoor echter was het noodig, om eerst dekking te hebben in de richting van den pas van Kösen. De hertog stelde zich aan het hoofd der daartoe bestemde derde divisie. Ondanks al, wat men al ondervonden had, was men toch niet verdacht op de tijding, die de op verkenning gezonden Scharnhorst bracht, dat n.l. een infanterielinie onder krijgsmuziek oprukte. Het waren de troepen van maarschalk Davoût, die in 't vroegst van den morgen uit het dal omhoog klommen; de divisie van Gudin en

de daaropvolgende van Moraud en van Friant rukten op tegen Auerstädt. De Franschen waren in zoo aanzienlijke gestalsterkte op de hoogvlakte verschenen, dat men stelling tegen hen moest nemen. Toen de nevel optrok, tegen 10 uur, was het geheele front geformeerd, en zag er uit, als op de manoeuvres bij Potsdam. Op den linker vleugel, waar eigenlijk Scharnhorst het kommando voerde, sloeg men den aanval der Fransche kavallerie met kartetsvuur af. Van ruiterij toch was deze vleugel ontbloot; de kavallerie had zich samengetrokken op den rechtervleugel, vanwaar de aanval op den vijand werd ondernomen. Hier echter ging het niet zoo goed; een noodlottig ongeval had plaats. De hertog, die juist bevelen uitgaf, terwijl hij voor het bataljon Hanstein stond, werd getroffen door een vijandelijken kogel, die hem van het gezicht beroofde. Hij moest van het slagveld worden weggebracht. Bij de botsing met den vijand, die toch al niet was voorbereid, ontbrak het zoodoende aan alle krachtige leiding, juist op het oogenblik, waarop die het noodigst was geweest. Er waren afdeelingen, die eigenlijk in 't geheel geen orders hadden ontvangen; de onzekerheid der leiding had onwilligheid onder de manschappen tengevolge.

Tegenover de Pruisische kavallerie rekende Napoleon op de carré's zijner infanterie en op hun vuur, waarvoor de Russen bij Austerlitz waren geweken. Eenige eskadrons Pruisische kavallerie weigerden verder te gaan, toen zij dit moorddadig vuur tegemoet werden gevoerd. In 't algemeen deed niet iedereen zijn plicht. De koning gaf persoonlijk blijken van moed en dapperheid; maar hij had de zaak niet meer in handen.

Ook Scharnhorst besloot thans met den linkervleugel terug te trekken; toch kon de slag eigenlijk niet als verloren worden beschouwd. Auerstädt, waar onophoudelijk was gestreden, werd door de Franschen in brand gestoken. In 't gezicht van dit dorp nam het Pruisische leger nog-

maals stelling, om vervolgens den terugtocht te aanvaarden; de koning was van plan, om met de nog niet in het vuur gebrachte bataljons, die een aanzienlijke strijdmacht vormden, den volgenden dag den aanval te hernieuwen. Hierbij echter stiet hij op het vluchtende leger van Hohenlohe; het bij Auerstädt nog niet verslagen hoofdleger werd in de nederlaag van dit corps als het ware meegesleurd.

In de krijgsgeschiedenis heeft men het altijd als noodlottig voor een leger beschouwd, als het op het oogenblik van een positieverandering wordt aangevallen. In dit geval was het Pruisische leger in 't algemeen reeds in 't nadeel geraakt, doordien het zich gereed maakte tot den aanval en zich toen plotseling op verdediging zag aangewezen. Verder was beslissend, dat de hertog van Brunswijk het besluit nam, om een ander, voor een belangrijke ontmoeting meer geschikt terrein op te zoeken, dan dat waar hij oorspronkelijk stelling had genomen. En juist op het oogenblik, dat hij opbrak, werd hij aangevallen; het hoofdleger leed een nederlaag, zonder eigenlijk slag te hebben geleverd. Indien wij goed zijn ingelicht, vermoedde Napoleon, toen hij zich na de overwinning bij Vierzehnheiligen ter ruste begaf, nog niets van de gebeurtenissen bij Auerstädt. Hij werd uit den eersten slaap gewekt, om het bericht ervan te ontvangen. Niet door den strijd bij Vierzehnheiligen, maar door het samenvallen van een terugtocht, waarbij men nog rekende op het bieden van nieuwen tegenstand [1]), en een vlucht, waarin een geleden nederlaag ontaardde [2]), werd de kracht van het Pruisische leger verlamd. De terugtocht van Auerstädt moest medewerken, om de overwinning bij Vierzehnheiligen te voltooien.

Wat de gevolgen zouden zijn van deze nederlaag, zag men direkt den volgenden dag in Erfurt. Er lag daar een slag-

[1]) N.l. de terugtocht van de Pruisische hoofdmacht.

[2]) Van het corps-Hohenlohe.

vaardige troepenmacht van 8000 man: zij kapituleerde nog dienzelfden avond. De roep van Napoleon's onoverwinnelijkheid, die voor hem uit was gegaan en die thans voor aller oogen, zonder dat men wist hoe, was bevestigd, beroofde de bevelhebbers van hun kalme bezonnenheid. Zij hadden er nooit aan gedacht, dat het Pruisische leger, omstraald van zijn alouden roem, kon worden overweldigd. In het plotselinge van een ramp ligt een demonische macht. Men voelde zich beschaamd, onthutst, vernietigd. De terugtocht, die onder bevel van generaal Kalckreuth was gesteld, ging over den Harz naar Maagdenburg. Kalckreuth had veel neiging gehad, om een kapitulatie met den vijand aan te gaan, op den voet van die van Erfurt; de troepen toch waren van vijanden omringd en de koning had uitdrukkelijk gelast, om geen slag te leveren. „Maar", antwoordde hem prins August [1]), „heeft de koning ook al verboden slag te leveren, hij heeft ons toch ook niet bevolen, ons zonder strijd over te geven; dat zou iets ongehoords zijn in de Pruisische geschiedenis." Het bleek al spoedig, dat het gevaar niet zoo dringend was, als Kalckreuth dacht. Hij sprak dan ook niet meer van kapituleeren, maar van een gedeeltelijken wapenstilstand [2]). Generaal Blücher wees hem er op, dat in dit geval de troepen altijd blootgesteld bleven aan den aanval van andere, krachtige vijandelijke legerbenden. De marsch werd daarop voortgezet onder tal van moeilijkheden en verliezen, waarvan de dappere en volhardende prins de schuld geeft aan generaal Kalckreuth. Aan de oevers van de Elbe, bij Maagdenburg, verzamelden zich toch nog weder 37000 man.

De reserve, die in Halle wachtte op de aankomst der

[1]) Zoon van prins August Ferdinand, broeder van Frederik den Groote.

[2]) D.w.z. een wapenstilstand, die slechts voor een deel van 't leger ('t deel onder Kalckreuth) zou gelden.

hoofdmacht, teneinde deze te steunen bij het overtrekken naar den rechter Saale-oever, was, nadat de ramp van Auerstädt bekend was geworden, juist op het punt, zich naar Maagdenburg te begeven, toen zij door Bernadotte, die van Querfurt kwam, werd aangevallen en geslagen. Het corps nam zijn terugtocht over Roslau naar Maagdenburg, doch verzuimde, de brug bij Roslau te vernielen; althans kon deze door de Franschen in korten tijd hersteld worden, gelijk dat ook met de brug bij Wittenberg het geval was.

De hertog van Weimar[1]), die zijn troepen bijeen had weten te houden en daarmede Stendal had bereikt, gaf zijn kommando, hoewel niet dan op uitdrukkelijken last des konings, over aan generaal Winning, nadat Napoleon hem had aangezegd, naar zijn land terug te keeren.

Het groote leger, dat bestemd was geweest om niet alleen Pruisen te verdedigen, maar ook om te strijden voor de onafhankelijkheid van geheel Noord-Duitschland, en om een algemeene beweging tegen Napoleon te verwekken, zag men plotseling niet meer in het veld. Door één veldslag was het geheele aspect der wereld veranderd, of zou althans veranderd worden.

Pruisen was werkelijk verslagen; en het verder verloop van den oorlog bracht daarop slechts de bevestiging. De vrede van Tilsit (1807) bracht den staat terug tot op minder dan de helft van zijn ouden omvang.

---

[1]) D.w.z. van Saksen-Weimar. Hij had zich bij Pruisen aangesloten.

XXI.

Turksche Toestanden in het begin der Negentiende Eeuw.

Haast ongeloofelijk klinkt het, dat er na zoovele eeuwen van strijd tusschen de volkeren, en zoovele eeuwen van beschaving, midden in Europa nog een land was, waar jaarlijks de natuur den rijksten plantengroei vergeefs voortbracht; zonder dat iemand het opmerkte of er partij van trok, kwam en verging hij het éene jaar na het andere; geen oog weidde zich aan zijn aanblik; geen plantkundige had deze flora bestudeerd; sterke stammen kronen de ruggen der gebergten: schoone schepen had men daarvan kunnen bouwen en hooge masten daarvan oprichten; want ook aan rivieren ontbreekt het niet, die het hout gemakkelijk naar de kust zouden voeren; maar geen mensch dacht toenmaals er aan, zich deze voordeelen ten nutte te maken: men liet het der natuur over, om op haar bepaalde tijden weder te vernietigen, wat zij had voortgebracht.

Toch bezat dit land één tak van industrie, waarin het moeilijk door eenig ander werd geëvenaard. Men maakte er sabelklingen van de grootste volkomenheid: ook hechtte men nergens elders ter wereld hieraan zoo groote waarde of betaalde ze zoo goed. De pistolen werden op de allerkostbaarste wijze met goud en zilver versierd. In de behandeling der wapenen alsook in 't dresseeren van paarden

(dit was het bezit, waarop men het meest trotsch was) bracht men het tot een persoonlijke virtuositeit, die haars gelijke niet had.

Indien dit ook al voor andere gewesten gold, — voor Bosnië was het toch bij uitstek het geval. Een zóo buitengewone zorgeloosheid aan den éenen kant, een zoo verwonderlijke, hoewel zich slechts in éen richting uitende en — ware het geen tegenstrijdigheid — ik zou haast zeggen, zoo ruwe beschaving aan de andere zijde, kenmerkten de bevolking van dit land.

Onder alle grenzen op aarde was er waarschijnlijk wel geen enkele, die twee zoo geheel verschillende werelden van elkaar scheidde, als die tusschen Oostenrijk en Turkije, dubbel sterk door haar militaire instellingen en het uitgebreide quarantaine-cordon [1]). Het verschil was des te opvallender, daar het volksstammen betrof, die naar afkomst, zeden en taal overigens zeer nauw zijn verbonden [2]); maar nergens kon duidelijker de onbegrensde invloed aan den dag treden, die een heerschende godsdienst uitoefent op de menschen.

Nog altijd begon in Belgrado en Travnik [3]) het Oosten. Den ganschen dag zat de *pacha* in zijn kussens en zoog aan zijn *tjsiboek* [4]) of slurpte met langzame teugen zijn koffie; met gekruiste armen stonden de *basjis* [5]) aan de

[1]) Hier wordt gedoeld op de voormalige „*Militaire Grenzen*", een zeer bijzonder gebied van de Oostenrijksche monarchie. In de dagen, toen de Turken nog gevaarlijk voor hun buren waren, werd de grensbevolking geheel militair ingericht; alle boeren waren tegelijk soldaten. Daarmee hoopte men een strijdmacht te winnen, die altijd klaar was voor den strijd. Toen het Turken-gevaar begon te verdwijnen, bleven de *Militaire Grenzen* dienen als quarantaine-cordon.

[2]) De Serviërs, Bosniërs, Herzegowiners, Montenegrijnen, Dalmatiërs en Kroaten-Slavoniërs spreken allen dezelfde taal, hoezeer dan ook in zeer uiteenloopende dialecten.

[3]) *Travnik*: in 't midden van Bosnië.

[4]) *Tsjiboek*: de lange Turksche tabakspijp.

[5]) *Basji*: hoofden, ook ambtenaren.

deur en wachtten op zijn bevelen; evenals aan de Arabische kust, weerklonk het „*Allah*", de uren verkondend, vanaf de vestingen des lands door de stilte van den nacht; deze staatsvorm, deze religie waren in staat geweest, zich zóo dicht bij ons een omgeving te scheppen, die met hen in overeenstemming was; nauwelijks was men over de Oostenrijksche grens in Bosnië binnengekomen, of de Muzelman vertoonde zich in het wijde kleed van het heete Oosten; men kwam in stille dorpen, waar ernstige huisvaders een patriarchaal gezag uitoefenden, waar de rust van den feestdag door geen openbare dansen werd onderbroken, laat staan door het rumoer, dat het wijngenot bij de Christenen veroorzaakt; ongestoord nestelden de vogels in de boomen, die de huizen omgaven.

Er heerschten gewoonten, die met den invloed van het klimaat schenen te spotten: hoewel ontstaan in landstreken met een geheel ander klimaat, werden zij hier met de grootste gestrengheid in acht genomen. Deze oostersche geestesrichting maakte zich zelfs meester van de Christenen. De pelgrimstochten naar Jeruzalem waren even eervol als die naar Mekka; de eerste zoowel als de laatste verschaften iemand onder zijn geloofsgenooten den titel van *Hadsji* [1]), en de Christenen in 't Osmaansche Rijk noemen het graf van den Heiland, in navolging van de *Kaäba* [2]) van Mekka, niet zelden de *Tjaba*.

Ondanks deze algemeene tegenstelling met het Westen, met „*de wereld van den overkant*," zooals ze zeggen, waarvan alle gewesten en volken van het Osmaansche Rijk zich als één geheel afzonderen, vertoonen zij toch onderling weer de grootste verschillen; niet alleen, omdat de stammen inderdaad zeer veelvuldig onderscheiden zijn,

---

[1]) *Hadsji*: = iemand die aan den *Hadsj* (den grooten pelgrimstocht) heeft deelgenomen.

[2]) De bekende heilige zwarte steen, met het daarover staande gebouw reeds als heilig vereerd vóór Mohammed's optreden.

maar ook inwendig en tegenover de Porte hebben zij de meest verschillende verhoudingen tot ontwikkeling doen komen.

Ik geloof niet, dat ik mij vergis, als ik zeg, dat ook de inwendige verschillen hoofdzakelijk het gevolg zijn van den invloed van den godsdienst.

Ik spreek hier van een grondtrek der Osmaansche geschiedenis, waaraan in den regel niet zooveel aandacht wordt geschonken, doch waaraan de grootste beteekenis moet worden gehecht.

De verovering weliswaar geschiedde plotseling en door wapengeweld; maar vanaf dit oogenblik eerst begon een invloed te werken, die in zijn eeuwenlangen duur noodzakelijkerwijze tot gevolg moest hebben, dat de onderworpenen werden geassimileerd met de veroveraars.

Het oude Osmaansche rijk was niet enkel een staat; doordien het alle politieke rechten afhankelijk maakte van de belijdenis van den Islam, vormde het tevens een religieuze instelling. In zijn glanstijdperk heeft het zijn spankracht ontleend aan de gedwongen of vrijwillige renegaten [1]), die het in zich opnam. In lateren tijd heeft het weliswaar maatregelen, zóo wreed als de knapenbelasting [1]), laten varen en heeft het ook afgezien van bekeeringen door geweld; maar door het uitsluiten der anders geloovigen van het grootste gedeelte der politieke rechten, heeft het indirekt een invloed uitgeoefend, die langzaam, zonder gerucht en zonder opzien te baren, langs den weg van het individueel vrije besluit, geleid heeft tot ingrijpende gevolgen.

De geheele toestand van het Turksche rijk berustte op de houding, welke de verschillende naties, die het rijk vormen, hebben aangenomen tegenover den heerschenden godsdienst.

---

1) *Renegaat* = geloofsverzaker, afvallige, speciaal een Christen, die tot het Mohammedaansch geloof overgaat. -- Zie over deze afvalligen en over de knapenbelasting, Bndl. I, Hfdst. V.

Eenige hebben eeuwen lang tot op onzen tijd het juk der Muzelmansche overheerschers gedragen.

Andere slaagden er in, zich een meerdere of mindere mate van onafhankelijkheid te verwerven, zooals de *Montenegrijnen*, de *Mainoten* [1]) en ten slotte de *Serviërs;* zij mochten zich gelukkig prijzen, als de ligging van hun land in het gebergte, of een gunstige samenloop van politieke omstandigheden, hun te hulp kwam. Hoe dikwijls hebben zij niet hun vrijheid slechts met de wapens in de hand kunnen handhaven!

Evenwel, niet alle konden geneigd zijn, om òf voortdurend te moeten strijden voor hun vrijheid, òf zich willoos onderworpen te zien aan de Muzelmansche staatsgemeenschap; zóo innig waren zij aan hun religie niet gehecht: zij gaven er de voorkeur aan, om tot den Islam over te gaan, waardoor zij werden verheven tot den rang hunner gebieders. Meer dan men gewoonlijk gelooft, is hierdoor het getal der Christenen afgenomen.

Het ware te wenschen, de verliezen, die het Christendom zoodoende geleden heeft, met eenige zekerheid te kunnen nagaan; doch het ligt in den aard der zaak, dat hieromtrent slechts verstrooide en fragmentarische aanteekeningen zijn te vinden. Dit rijk was nooit heel toegankelijk, en aan de toestanden bij onderworpen stammen pleegt men gewoonlijk geen bijzondere aandacht te wijden.

De Albaneezen b.v., nadat zij zich tamelijk lang hadden verzet, gingen eindelijk in menigte over. Van nature voor den krijgsmansstand geschapen, in 't bezit van een lichaamsgestel, dat even geschikt was voor de moeilijkheden van verre krijgstochten, als voor het verwerven der vaardigheden, die voor den oorlog in deze streken vereischt zijn, weggedreven door de onvruchtbaarheid hunner gebergten, werden voornamelijk zij, door den Islam te aanvaarden, de soldaten

[1]) In de Peloponnesus, in 't bergachtige landschap Laconië, bij 't oude Sparta.

van de Porte: zij verwierven als 't ware het monopolie van den krijgsdienst; allen inwendigen strijd, in Arabië en Egypte zoowel als in Griekenland, van den Euphraat tot den Drin, hebben zij uitgevochten. Van hoe jongen datum hun Mohammedanisme ook is, gaan zij toch zoover, hun afkomst onmiddellijk af te leiden van de Arabieren. Immers hun profeet en al hun heiligen zijn uit dit volk gesproten.

Ook in Bulgarije zijn heele stammen tot den Islam overgegaan. Zij waren niet veel minder krijgshaftig dan de Albaneezen, doch zij hadden het niet noodig, om voor soldij te dienen; het was hun voldoende, om ongehinderd in hun bergen te wonen; zij hielden er slechts de hand aan, dat geen andere gewapende macht van den sultan ooit hun gebied betrad.

Een hoogst eigenaardige gedaante namen de toestanden aan in Bosnië.

In Bosnië onderscheidt men, evenals in andere gewesten, *Turken* en *Rajah* [1]).

De Rajah is deels van Grieksche, deels van Roomsch-Katholieke geloofsbelijdenis. De Grieksch-Katholieken hebben hun bisschoppen te Svornik, Sarajewo en Mostar. De Katholieken hebben Franciskaners als priesters; hun bisschop zetelt te Woinitza.

Tusschen deze beide belijdenissen valt van weerszijden een groote neiging tot toenadering te bespeuren. De Roomsch-Katholieken sluiten zich meer dan ergens elders aan bij de Grieksch-Katholieken: zij houden zich aan dezelfde vasten als deze laatste, hun landslieden; naar nationaal-Servisch gebruik hebben haast alle gezinnen een Heilige tot huispatroon.

---

[1]) *Turken*: de algemeene naam van allen, die het Turksche (d. i. Mohammedaansche) geloof belijden in het Turksche rijk; 't zij ze van Turksche of van andere afkomst zijn. — *Rajah* = *kudde*: de verzamelnaam van alle Christelijke onderdanen van den sultan.

Hoe staat men echter verbaasd, als men bemerkt, dat ook de meesters, de zoogenaamde Turken, dezelfde taal spreken, van denzelfden stam zijn en nog menig nationaal gebruik in eere houden. Zij dragen Slavische namen: het land is vol van Ljubowitschen, Widaitschen, Sokolowitschen, Gjoergewitschen, Philippowitschen. Weliswaar zijn het zeer ijverige Mohammedanen: zij stellen hun eer in de allerstrengste handhaving van het dogma der Eenheid Gods, gelijk zij dat opvatten; zij willen doorgaan voor Turken; — daarnevens echter herinneren zij zich nog heel goed, welken Heilige hun voorzaten hebben gehad als huispatroon; het is, alsof ze zich nog altijd niet geheel kunnen losmaken van hun oude geloof; tusschenbeide brengt een Bosnische bey heel heimelijk een christelijk geestelijke naar het graf zijner voorouders, om hun gebeente te zegenen en voor hun zieleheil te bidden.
Deze wonderlijke toestand berust hierop, dat de Bosnische adel, die niet wenschte uitgeroeid te worden, zooals dat gebeurd was met de aanzienlijke families in andere gewesten, er de voorkeur aan gaf, om tot den Islam over te gaan. Dit had weer tengevolge, dat deze adel een deel ging uitmaken van den Islamietischen Staat. Weldra kreeg hij *timars*, Osmaansche leenen, *sandjakaten* [1]; en daar de onderdanen althans grootendeels Christenen bleven, kwam hij tegenover dezen in dezelfde betrekking te staan, als in de andere deelen van het rijk de Osmanli tegenover de Rajah. Hierdoor kwam het, dat in Bosnië de bevolking gesplitst werd in twee deelen, die vijandig tegenover elkaar stonden. Dat de Bosniërs zulke ijverige Mohammedanen geworden zijn, is wellicht mede een gevolg van het feit, dat deze godsdienst het geloof der heerschers was. Adeltrots smolt samen met den trots van den Muzelman. Door den Islam te belijden, handhaafden de Bosnische heeren hun rechten over hun onderdanen, ja breidden ze

[1]) Zie Bndl. I, bl. 49.

nog uit; zij hebben altijd over het leven en het vermogen van dezen te beschikken gehad. Aan den anderen kant echter was het voor hen uitermate voordeelig, dat zij vanouds in het land thuis hoorden. Daardoor kwamen zij tegenover den sultan in een positie, die hun een onafhankelijkheid verschafte, gelijk andere leenmannen niet licht konden verwerven.

En hieruit juist ontstond de eigenaardige toestand van het land. Reeds sedert geruimen tijd waren alle Bosnische capetaanschappen [1]) erfelijk geworden, en het was nog slechts een formaliteit, als zij zich van tijd tot tijd lieten bevestigen. Hen af te zetten ware zonder geweld onmogelijk geweest. De kasteelen, waarin zij woonden, moesten hun, die aan Europeesche vestingwerken gewend waren, weliswaar slecht versterkt toeschijnen; de vier torens op de vier zijden waren verbonden door vrij bouwvallige muren, waarop wat oud geschut was geplant; maar daar de aanvallers geen beter krijgstuig hadden, en men gewoon was, om op leven en dood te strijden en zich zoo hardnekkig mogelijk te verdedigen, was de afloop toch op zijn minst twijfelachtig. Bovendien hadden de geslachten zóo diep wortel geslagen in hun vaderlandschen bodem, dat een oogenblikkelijke ramp niet zoo licht in staat zou zijn geweest, om hen uit te roeien. De capetaans zijn de groote bezitters: een aanzienlijk gedeelte van het land is hun persoonlijk eigendom; dikwijls hebben zij ook buiten de Bosnische grenzen nog goederen; zij bedienden zich van de Rajah, om ze te bebouwen; zij zelf stelden zich er mee tevreden, de pacht te innen; slechts in het verwerven van krijgsmansdeugden vonden zij hun bezigheid en stelden zij hun eer. De Porte had zich het recht voorbehouden, om voor het algemeen beheer van het gewest een vezier aan te stellen, die niet uit het land geboortig was; maar het kan geen verwondering wekken, dat een

[1]) *Capetanen* = de hoogste Bosnische bey's.

zóó zelfstandige aristokratie zich aan dezen slechts weinig stoorde. De vezier was niet gewoon het land door te reizen; de capetaans achtten zich niet verplicht, om op zijn oproeping aan zijn hof te verschijnen. Zonder zich om hem te bekommeren voerden zij dikwijls onderling oorlog.

Het spreekt vanzelf, dat de overige bey's, die op het land leefden, de spahi [1]) en de timarioten [1]), zich meer aansloten bij de blijvende macht der capetaans, dan aan de voorbijgaande van een vezier; zij allen genoten hun deel in de onafhankelijkheid van het land. Het voornaamste aandeel hierin echter had de hoofdstad van het gewest, Sarajewo.

Hier, waar eertijds de residentie van den vezier was geweest, had hij nu het minste te zeggen. Nog steeds stond het sterke slot, waar hij vroeger had gewoond; maar hij mocht het niet meer betreden. Het was vaste wet geworden, dat hij bij zijn aankomst slechts éen nacht in de stad mocht vertoeven; dezen nacht werd hij op staatskosten onderhouden; maar dadelijk den volgenden morgen moest hij zich naar Travnik begeven, waar hem zijn woning was aangewezen.

In Sarajewo had zich voor het stadsbestuur een erfelijk patriciaat ontwikkeld. Het berustte, evenals bij de patricische kringen van het Westen, op grondbezit in de omstreken of op gelukkige handelsondernemingen; doch het onderscheidde zich van deze, doordien het minder exclusief was. Wie zich door geluk of door verstand, of zelfs door het bekwaam uitoefenen van een handwerk een zekeren rang had verworven, verwierf daarmede den toegang tot deze klasse.

De stad verheugde zich in een zekeren rijkdom, die hierin zijn oorsprong vond, dat te Sarajewo alle handels-

---

1) Zie Bndl. I, bl. 48 en 49.

verkeer van het land plaats had; door bemiddeling van deze stad kwam de verbinding tot stand tusschen Rumelië, Kroatië en Dalmatië, en al moge ook de handel in deze streken minder uitgebreid en omvangrijk zijn, als in de onze, hij is er misschien nog winstgevender en vooral niet minder eervol. Omgeven door schoone heuvels en frissche weiden, doorsneden door de Migliaska, zag Sarajewo met zijn zindelijke huizen, talrijke steenen bruggen, en de vele minarets, die oprijzen tusschen de boomen, er recht voornaam en aanlokkelijk uit. Het maakte een indruk van orde en welvaart.

Sarajewo ging door voor het brandpunt van het fanatisme; ook was het het centrum der Bosnische aristokratie. Men weet, hoe door 't heele rijk alle bijzondere voorrechten in verband stonden met de instelling van de Janitscharen [1]: wellicht het zesde deel van de inwoners dezer stad had deel in hun privilegiën.

En daaruit weer vloeide voort, dat de burgerij buitengewone rechten uitoefende.

De Porte zond haar den *Molla* [2]), die de oneenigheden van de Muzelmannen, zoowel als van de Rajah had uit te maken, „naar de apostolische bevelen en de geheiligde wetten van den Profeet"; zij zond ook den *Musellim* [3]) voor de Rajah en den Janitscharen-Aga [4]); door deze be-

---

[1]) Tegen het einde der 16e eeuw waren groote veranderingen begonnen (en sedert voortgezet) onder de Janitscharen. Zij werden niet meer aangevuld door middel van de knapenbelasting, die niet meer werd geheven. Alle Turken — soms zelfs Christenen — hadden toegang tot hun gelederen, en deelden in hun voorrechten (o.a. vrijdom van alle belastingen). Een groote menigte Mohammedanen liet zich in hun rollen inschrijven, zonder ooit werkelijk dienst te doen. Dit werd enkel gedaan, om in de voorrechten te deelen. Die lieden waren te vinden in alle oorden van 't rijk.

[2]) *Molla* = Opperrechter.

[3]) = Belastinggaarder.

[4]) *Aga* = bevelhebber.

noemingen handhaafde zij haar souvereiniteit; edoch de ambtenaren moesten zich hoeden, de burgerij te mishagen: de stad behield altijd het recht, ze te verwijderen. Deze bevoegdheid strekte zich zelfs uit tot den vezier, hoewel deze aan het hoofd van het geheele land stond. Zoodra zij eenig bezwaar tegen hem had, behoefde zij slechts haar klachten in te dienen bij den *Odsjak* [1]) der Janitscharen te Konstantinopel, om zijn terugroeping te bewerken.

Men begrijpt, in welk een lastige positie een vezier in Bosnië geraakte: gedrongen als hij werd, aan den eenen kant door de Porte, door haar bankiers, aan wie hij zijn bestaan en positie te danken had en door de eischen van het serail; aan den anderen kant bovenmate beperkt door de aristokratische privileges van deze stad en van dezen adel. Een absoluut gezag, als waarmee men zich een pacha bekleed pleegt te denken, bezat hij op verre na niet. Daar nu de Porte geen ander gezagsorgaan in Bosnië had dan den vezier en de enkele genoemde rijksambtenaren, is het duidelijk, hoe gering haar invloed was in dit land. Zij moest zich vergenoegen met het innen harer inkomsten en tevreden zijn, als zij niet bepaald tegenstand ondervond. Zij was echter niet van plan, het daarbij altijd te laten.

Na 't sluiten van den vrede met Rusland (1829) en na 't einde van den Griekschen Vrijheidsoorlog (1830), is 't aan sultan Mahmoed II gelukt, om aan de onafhankelijkheid van Bosnië een einde te maken. Toen de eveneens zelfstandige pacha van Skutari — die Bosnië in 't zuiden als 't ware dekte — door het leger van den sultan was overwonnen, zonder dat de Bosnische bey's hem hadden gesteund, wendde het leger van den sultan zich tegen dezen. Door tweedracht verlamd, werden zij nu gemakkelijk overwonnen, en onderdaniger gemaakt, dan zij ooit waren geweest (1831). — De toestand van de *Rajah* verbeterde hiermede evenwel niet.

[1] *Odsjak* te Konstantinopel: de afdeeling der J. in de hoofdstad.

XXII.

De Vereenigde Landdag in Pruisen (1847).

„Als onderpand van zijn vertrouwen" in zijn volk, had koning Frederik Willem III, 22 Mei 1815, vóór dat bij Waterloo (18 Juni) de eind-beslissing zou vallen in den vrijheidsoorlog tegen Frankrijk, een wet afgekondigd op de vertegenwoordiging des volks: er zouden provinciale landdagen worden gevormd; uit deze zou de vergadering der Rijksstenden voortkomen. Deze zouden oordeelen over alle onderwerpen van wetgeving, betreffende persoonlijke en eigendoms-rechten, daarin begrepen de belastingen. Een commissie zou bijeenkomen om dit alles in te richten en de staatsregeling te ontwerpen.

Bij verschillende gelegenheden werden deze beloften herhaald. Nog op *17 Januari 1820* had de koning een wet bekrachtigd over de hervorming der belastingen en staatsschulden, welke de staatskanselier Vorst Hardenberg hem had voorgelegd. Daarmee werd dus ook de bepaling bekrachtigd, dat in de toekomst geen leening zou kunnen aangegaan worden zonder toestemming van de Rijksstenden; en dat aan dezen elk jaar rekenschap zou worden gegeven over den stand der staatsschulden.

Toch kwam de onzelfstandige koning gaandeweg op zijn vroegere voornemens terug. Dit kwam door den invloed van zijn omgeving, die hem voor dergelijke nieuwigheden bezorgd maakte; door den angst, welke hem beving door de revolutionnaire bewegingen in andere landen van Europa en de zwakke nagalmen daarvan in Duitschland; door de vrees ook, dat de stevige organisatie van zijn rijk tengevolge van het meepraten van onervaren volksvertegenwoordigers zou worden geschokt; door de raadgevingen eindelijk van den Oostenrijkschen rijkskanselier Prins Metternich, welke op den koning veel invloed hadden.

De wetten van *22 Mei 1815* en van *17 Januari 1820* werden formeel nooit teruggenomen; maar reeds 11 Juli 1821 werd besloten, dat wel

de provinciale landdagen zouden ingericht worden, maar de bijeenroeping der Rijksstenden werd verdaagd. Toen nu in 1823 de wet op de provinciale landdagen werd bekend gemaakt, bleek het duidelijk, dat één stand — de Ridderschap — daarin overwegenden invloed had, en dat de heele sfeer van werken der nieuwe instelling al bijzonder onschuldig en bescheiden was. Bovendien was 't verboden, iets van de beraadslagingen publiek te maken.
Zóó bleef het tot 1840. Toen stierf de koning en werd door zijn hooggegaafden zoon FREDERIK WILLEM IV opgevolgd. Met blijde verwachtingen zag men hem den troon beklimmen —, gelijk bleek bij de inhuldiging te Koningsbergen (voor die provinciën, welke niet gerekend werden tot den *Duitschen Bond*) en te Berlijn (voor de andere provinciën).

„Bij ons," zegt de koning te Koningsbergen, „heerscht éenheid van hoofd en leden, van vorst en volk, éenheid in streven van alle gezindten en van alle standen naar één, schoon doel, naar het algemeen welzijn in heilige trouw en ware eer." Hij vergelijkt zijn staat met het edele brons, dat, door samensmelting veler metalen ontstaan, er toch slechts één enkel is, een van de edelste soort, en dat aan geen anderen roest onderhevig is, dan aan dien der eeuwen, die het slechts te schooner maakt.
De inhuldigingsplechtigheid werd voltrokken met een warmte en hartelijkheid, waarbij niets te bemerken viel van de ceremonieele koelheid, die aan dergelijke handelingen doorgaans eigen is. En in haast nog hoogere mate was dit het geval te Berlijn, waar de afgevaardigden der verschillende provinciën elkander voor het eerst leerden kennen. Het was geen gebod van willekeur, doch vrij besluit, dat de burgerlijke deputaties uit afgelegen gewesten zich aansloten bij de burgers van Berlijn. De koning riep de aanwezigen, naar de verschillende standen op, om de verklaring af te leggen, of zij „met hoofd en hart, met woord en daad en met al hun streven, in naam van des Duitschers heilige trouw, in naam van de nog heiliger liefde der Christenen," bereid waren hem bij te

staan, om Pruisen in stand te houden en tot nog verdere ontwikkeling te brengen, opdat het met waardigheid zijn plaats zou blijven innemen te midden van de groote machten der wereld. Een vreugdevol „ja" schalde hem tegemoet; hij vatte opnieuw moed tot de grootsche onderneming, waartoe het plan hem bezighield. Waarin echter bestond dit? Het was de bedoeling, om het aartsvaderlijk koningschap, dat in den vorm van bureaucratisch bestuur tot uiting kwam, te omgeven met de instellingen van de standenvertegenwoordiging, om daardoor een onwrikbaren grondslag te geven aan de éenheid van alle gewesten — hetzij dan, dat zij al dan niet tot Duitschland behoorden [1]). Er valt niet aan te twijfelen of Frederik Willem IV koesterde van den beginne het plan, om een staatsinrichting in te voeren op den grondslag van standenvertegenwoordiging, zonder evenwel een vertegenwoordiging naar het aantal zielen der bevolking te willen. Weliswaar ging hij hierbij slechts langzaam en aarzelend te werk, doch dit lag nu eenmaal in zijn aard, die, wars van alle ingrijpende maatregelen, de dingen van zelve wilde laten komen en rijpen; ook echter werd hem deze houding door zijn positie noodzakelijk gemaakt. De wereld was vervuld van de groote tegenstelling tusschen monarchie en constitutioneele staatsinrichting. Niet alleen in Frankrijk had het constitutioneele beginsel gezegevierd, maar ook in Engeland en ten laatste ook in België, zij het dan in veel gematigder vormen [2]). De idee van dit beginsel beheerschte

[1]) Van de Pruisische monarchie werden de provinciën Pruisen en Posen niet tot den toen bestaanden Duitschen Bond gerekend; de andere provinciën wel.

[2]) In Frankrijk sedert de Juli-revolutie (1830) het Huis Orleans op den troon had gebracht; in België sedert de afscheiding van Noord-Nederland (1830); in Engeland sedert de *Reform-bill* (Hervormings-wet) in 1832 was aangenomen, waardoor een verschuiving van macht werd bewerkt ten voordeele van den industrieelen en handeldrijvenden middelstand en ten nadeele van den grondbezittenden adel.

de pers, alsook de openbare meening in het grootste deel van Europa. In Rusland en Oostenrijk daarentegen had de oude monarchie nog altijd de overhand weten te behouden, en ook de Russische in Polen en de Oostenrijksche in Italië; de tegenstellingen, die daaruit voortsproten, droegen er toe bij, om de algemeene opgewondenheid nog te doen toenemen. Wat moest onder die omstandigheden een koning van Pruisen doen, die, opgevoed in de sympathie voor de oude bondgenootschappen [1]), en in afschuw van al wat revolutie was, toch niet kon nalaten aan het algemeen verlangen gehoor te geven, alleen reeds om den geografischen toestand van zijn land, maar nog meer, daar zijn volk in de bewilliging ervan een voorwaarde zag tot de hoogere beschaving des tijds? Hij achtte het mogelijk, om een staatsinrichting tot stand te brengen, waardoor het gegeven woord werd nagekomen en waardoor toch het gevaar eener omwenteling werd ontgaan. Nog onder den indruk van de stemming van algemeene toewijding tegenover den staat en de monarchie, gelijk die bij de inhuldiging was gebleken, heeft de koning reeds in Februari 1841 de hand gelegd aan de verdere ontwikkeling van de instellingen der standenvertegenwoordiging.

In het besluit, waarin dat werd bekend gemaakt, zegt hij, dat hij uit de verzekeringen der standen, hem toegeroepen bij zijn inhuldiging, uit de toezegging, dat zij zijn helpers wilden zijn op zijn ongeëffend pad, de kracht putte, „om ook voor de standen een tijd van nieuw leven te doen beginnen." De concessies, die hij deed, waren drieërlei: de landdagen zouden alle twee jaren vergaderen — wat tot nu toe minstens twijfelachtig was geweest —, de protokollen der bijeenkomsten zouden voor de leden worden gedrukt, hun memories zouden, te zamen met

[1]) Bondgenootschap van Pruisen met de beide absolutistische mogendheden Oostenrijk en Rusland.

de antwoorden der regeering, ter algemeener kennis worden gebracht. De koning ging dus in op de beide voornaamste eischen van dien tijd, periodiciteit en openbaarheid — zij het dan ook, dat deze begrippen niet dan een belangrijk beperkte toepassing vonden. Toch ging het buiten den kring der bevoegdheden, die de provinciale landdagen tot nu toe hadden bezeten, dat de koning hen machtigde tot het vormen van commissies, van wier raad en medewerking hij zich vooral voorstelde gebruik te zullen maken, waar het ging om de belangen van meerdere, of wel van alle provincies.

Hoe onverwacht dit was en welk een indruk dit maakte, ziet men uit de woorden, waarmede Schön[1]) deze besluiten begroette: „Dus," zoo roept hij uit, „alles zal gedrukt worden, en de provincie zal afgevaardigden kiezen, die ook over de aangelegenheden van andere provinciën hebben mee te spreken!" In de sterkste bewoordingen geeft hij zoowel de ontstemming der éene partij te kennen, als de vreugde der andere, zooals die zich bij deze gelegenheid uitten. Inderdaad was daarmede de grondslag tot verderen bouw gelegd: want als deze commissies, gelijkelijk gekozen in de verschillende provincies, vereenigd werden tot éen enkele vergadering, lag dan daarin niet een vertegenwoordiging der gezamenlijke provinciale staten en van het land zelf? 's Konings gedachtengang was ongetwijfeld van den aanvang af in deze richting. Het duurde nog tot Juni 1842 eer de desbetreffende verordening verscheen.

---

[1]) H. Th. von Schön (1773—1856) was reeds een van de meest beteekenende en werkzame medewerkers van Von Stein in zijn hervormingswerk van de Pruisische monarchie na de nederlagen tegen Napoleon in 1806 en 1807. Hij bleef ook later onder de hoogere ambtenaren de voorstander van de liberale wenschen (vooral persvrijheid en invoering van een constitutie). Zijn denkbeelden stemden te weinig overeen met die van de heerschende kringen, zoodat hij in 1842 zijn ontslag nam als staats-minister.

Den 18den October [1]), op den dag der grootste herinnering voor den Pruisischen staat, werd vervolgens de vergadering, samengesteld uit afgevaardigden van alle provinciën en van de verschillende standen, van den vorst tot den landman, geopend door den eerst voor korten tijd opgetreden minister, graaf Arnim-Boytzenburg.

Aan 't slot der zittingen verklaarde de koning — die met de beraadslagingen zeer tevreden was — dat hij in de vergaderden de vertegenwoordigers zag van welverworven rechten, zoowel als onafhankelijke raadgevers van de kroon.

Het is evenwel duidelijk, dat met dit alles noch aan de wenschen des volks, noch ook aan de behoefte der regeering ten volle was voldaan. Onder andere bleek, dat de uitbreiding van het spoorwegnet, die door den langgerekten vorm van Pruisen's gebied allernoodzakelijkst werd gemaakt, niet kon worden gedekt door de garantie van den staat — waarmede de commissies verklaarden, genoegen te nemen — maar een leening noodig maakte; — en zij waren niet bevoegd om hiertoe hun toestemming te geven. Onmogelijk konden zij in de plaats treden van de Rijksstenden, wier bewilliging voor nieuw te sluiten leeningen vereischt werd, tengevolge van het edikt van 1820. De herinnering aan deze beloften werd weder levendig. In Maart 1843 werden de provinciale stendenvergaderingen opnieuw geopend. Maar de enge grenzen, waarbinnen tot nog toe hun werkzaamheden waren beperkt geweest, wilden zij zich niet meer laten welgevallen. Allerwege kwamen voorstellen ter tafel, die, zonder zich langer tot het plaatselijke en provinciale te beperken, de algemeene aangelegenheden tot onderwerp hadden. Aanvankelijk op 's konings wensch, later zijn bedoelingen overschrijdend, was de pers tot grooter vrijheid geraakt, en daar de verhandelingen der provinciale vertegenwoordigingen niet meer geheim werden

---

1) *18 October 1813:* de beslissende dag in den slag bij Leipzig, waardoor de val van Napoleon en Pruisen's herstel werden beslist.

gehouden, maakte de algemeene geest der publieke opinie zich van hen meester; en wellicht heeft men niet zonder grond somwijlen gemeend, dat dit ook op de eerzucht harer leden invloed heeft uitgeoefend. Het gevolg was, dat de regeering, in de stendenvergaderingen slechts zwak vertegenwoordigd, thans overal kwam te staan tegenover een oppositie, waartegen zij niet meer was opgewassen. Onder deze omstandigheden nu besloot de koning om zijn oorspronkelijk denkbeeld te verwezenlijken en een centrale stendenvergadering in 't leven te roepen, waarvan hij verwachtte, dat zij hem de bestaande moeilijkheden zou helpen overwinnen en dat zij zou voldoen aan het algemeen verlangen, dat zich op de vroegere edikten beriep. Dit was een plan, dat de geheele toekomst van den staat betrof en wel waard is, dat zijn nadere beweeggronden worden nagegaan.

Geen oogenblik ontkende Frederik Willem IV de verbindende kracht der beloften, uitgesproken in het edikt van 17 Januari 1820, behelzende, dat er in zake der staatsschulden geen stap zou worden gedaan, zonder de bewilliging der rijksstenden.

Daarop juist berustte de steeds krachtiger aandrang, waarmede men den koning tot bijeenroeping der rijksstenden trachtte te bewegen. Den koning bleef slechts de keus, om òf deze aankondiging in te trekken — en dan tevens een einde te maken aan de grootere publiciteit, die aan de verhandelingen der landdagen was toegekend, alsook de pers opnieuw te beperken binnen de pas opgeruimde palen — òf een beslissende schrede voorwaarts te gaan op den eenmaal ingeslagen weg.

Hij achtte het mogelijk, een weg te kiezen, waarbij de zaken op bevredigende wijze werden opgelost, waarbij het volk werd bevredigd en waarbij toch werd vermeden, dat eenige bezorgdheid werd gewekt bij de oude bondgenooten, wegens het overgaan tot een nieuw systeem.

In een schrijven aan vorst Metternich gaf hij als zijn voornemen te kennen, geen moderne constitutie, geen *Charte*[1]) te verleenen, en geen periodieke rijksdagen noch rijksdagverkiezingen in te stellen. In dit alles zag de tijdgeest het wezen eener staatsinrichting voor de beperkte monarchie; het werd hier a priori uitgesloten; het was als 't ware een belofte aan den Oostenrijkschen staatskanselier, die in het constitutioneele streven een aan de aloude alliantie vijandig element zag.

Reeds lang had de koning dit plan gekoesterd, en wel tevens in de overtuiging, dat de provinciale staten der provinciën, tot éen enkele vergadering vereenigd, van rechtswege *(de jure)* de Rijksstenden waren.

Het koningschap bij de gratie Gods, d. w. z. de hem erfelijk toegevallen rechten der Pruisische kroon, wilde hij daarbij niet opgeven; maar daartegenover stelde hij de aan de stenden reeds gedane concessies, omtrent welker uitvoering hij nu nadere bepalingen deed volgen. Hij maakte geen bezwaar om aan deze vergadering de bevoegdheid toe te kennen tot het al dan niet inwilligen van belastingen, — een bevoegdheid trouwens, die reeds in 1815 in uitzicht was gesteld, — en evenmin, om haar de in 1820 beloofde beslissing over te laten omtrent het aangaan van staatsleeningen. Bij elke bijeenkomst der Rijksstenden zou hun een overzicht van de staatshuishouding worden overgelegd. Evenwel was de koning niet van zins, om aan deze vergadering, die met zoo uitgebreide rechten was toegerust, een op geregelde termijnen weerkeerende bijeenroeping te verzekeren; hij zou bevreesd zijn geweest, daarmede al te dicht te naderen tot de constitutioneele gewoonten. Behield hij zich echter het recht voor, om de groote vergadering der stenden slechts naar eigen goedvinden weder

[1] Een zinspeling op de toenmalige Fransche constitutie, in 1814 door Lodewijk XVIII verleend onder den naam *Charte constitutionelle*, en in 1830 (ná de Juli-revolutie) eenigszins gewijzigd.

bijeen te roepen, dan zag hij zeer goed in, dat zoodoende een onderbreking kon ontstaan in den geregelden gang van zaken. In verband hiermede was hij van plan om in deze tusschentijdperken een commissie uit de stenden te belasten met de vertegenwoordiging der algemeene vergadering; deze commissie zou dan minstens eens in de vier jaar worden bijeengeroepen, en zoodoende zou een centraal punt worden geschapen en in stand gehouden voor de elementen van vertegenwoordigenden aard. Deze oplossing was, voorzoover wij weten, geheel en al 's konings persoonlijke vinding; hij meende daarmede zoowel de wet van 1820 als ook de behoeften van het staatsbestuur te bevestigen. Ook omtrent de wijze, waarop de besluiten der vergadering zouden tot stand komen, volgde hij geheel zijn persoonlijk inzicht. Dit zou niet, zooals in de provinciale staten, geschieden bij gemeenschappelijke stemming, maar bij stemming in elk der drie curiën afzonderlijk; de stemmen van twee der standen zouden steeds de meerderheid opleveren, doch het besluit zou eerst tot Rijksdagsbesluit worden verheven, door de bijzondere verklaring van instemming van den *stand der Heeren*, die tot nu toe wel is waar nog slechts in drie provinciën als zoodanig bestond, maar die nu tot een vierde curie zou worden gevormd. Ook zouden 's lands algemeene wetten aan de vergadering om advies worden voorgelegd; het recht tot het indienen van verzoekschriften en bezwaren in algemeene aangelegenheden zou haar bij uitsluiting worden toegekend.

Graaf Arnim had zoovele bezwaren tegen de koninklijke plannen, dat hij zijn ontslag nam. Onder leiding van zijn opvolger Bodelschwingh werd een commissie saamgeroepen tot bestudeering van het ontwerp. De meerderheid ontried den koning de vereeniging van de acht provinciale landdagen tot één Stendenvergadering: het was immers vooruit te zien dat deze naar méér rechten zou streven, dan haar konden toegestaan worden. Nog meer beslist was de commissie tegen het scheppen van een afzonderlijken Heerenstand.

Van 't hoogste belang nu voor de geschiedenis van den Pruisischen staat is de gemeenschappelijke zitting van het staatsministerie en de commissie op 11 Maart 1846, in welke zitting de groote vraag zou worden uitgemaakt. De vraag of de inrichting eener centrale standenvertegenwoordiging noodzakelijk was, werd bevestigend beantwoord, met een meerderheid van 14 tegen 2 stemmen. Deze uitslag is op zich zelf beslissend. Het was noch onder drang van buiten, noch door het drijven eener partij, dat hij tot stand kwam; maar de overweging van wat voorafgegaan was, en van de tegenwoordige omstandigheden leidde tot dit besluit, — een besluit, dat toch een wijziging in 't monarchaal bestuur beduidde, als nog nimmer was voorgekomen, en dat inderdaad een nieuw tijdperk opende, welks wisselvalligheden geen menschelijk oog kon voorzien. Niemand zag dit levendiger in dan de prins van Pruisen[1]). De grootste bezorgdheid wekte bij hem het recht van petitie, dat van de provinciale staten overging op den Vereenigden Landdag — voor welks vormen de vroegere ontwerpen werden bekrachtigd —, maar dat hiermede tevens van veel grooter belang werd; zoodoende zou de geheele militaire inrichting in gevaar worden gebracht, evenals dat in de constitutioneele staten geschiedde; en verder, als het recht van petitie zich ook zou uitstrekken tot de algemeene staatkundige aangelegenheden, dan zou alleen reeds de discussie hierover schadelijk zijn voor de buitenlandsche politiek des lands.

De prins werd [door de tegenwerpingen der commissie] niet gerust gesteld, maar met een zekere berustende vastberadenheid, zag hij de komende hervormingen tegemoet. „Er zal een nieuw Pruisen ontstaan," zoo zegt hij, — „het oude daalt met de afkondiging dezer wet ten grave!

---

[1]) De Prins van Pruisen: 's konings broeder WILLEM, die hem later als koning Willem I is opgevolgd (nog later: keizer Willem I).

Moge het nieuwe even verheven en groot worden, als het oude dat in eer en roem geworden is."

Het kwam dus zoover, dat de groote hervorming in de staatsinrichting den 3en Februari 1847 kon worden afgekondigd. Het koninklijk *patent*[1]), dat werd afgekondigd als een uitvloeisel van 's konings persoonlijk goedvinden, werd door de ministers niet gecontrasigneerd; wel echter geschiedde dit met de drie daaraan toegevoegde verordeningen over de samenstelling van den *Vereenigden Landdag*, over de periodieke bijeenroeping van de vereenigde commissie der stenden, de bevoegdheden en de samenstelling daarvan en over de samenstelling van een gedeputeerde commissie uit de stenden in zake de staatsschuld. Van den beginne had men zich op het standpunt gesteld, dat men aan den Vereenigden Landdag al die voorrechten wilde waarborgen, die noodig waren om zijn bijeenroeping te rechtvaardigen en om hem in waarheid beteekenis te verleenen, — maar tevens dat de autoriteit der regeering moest blijven gehandhaafd, met de bedoeling, om zoodoende Kroon en Stenden ten nauwste te vereenigen. De 3de Februari was als datum van afkondiging gekozen, daar op dienzelfden dag vóór 34 jaren (1813) koning Frederik Willem III het volk te wapen had geroepen [2]). En gelijk toen de vereenigde kracht van het zoo nauw aan zijn koning verbonden volk over den gemeenschappelijken vijand had gezegevierd, zoo hoopte men dat thans de nieuwe parlementaire wetten het beginpunt zouden zijn „van een nieuw schitterend tijdperk, waarin een verhouding van hartelijke verstandhouding tusschen vorst en volk zou weten te zegevieren over de nimmer rustende

---

[1]) *Patent* (verkorting van *litterae patentes* = open brief): in verschillende landen o. a. de naam voor een openlijk bekend gemaakt besluit van den landsvorst.

[2]) Na de nederlaag van Napoleon in Rusland. Op dien datum vaardigde de koning de beroemd gebleven proclamatie uit: „*Aan mijn volk*".

vijanden, die zich trachtten te dringen tusschen den koning en zijn volk, om hen door tweedracht te verzwakken, uit hun zwakheid revolutie te scheppen, ten einde een rijk te grondvesten van willekeur, goddeloosheid en wanorde." Aldus drukte de officieele courant zich uit bij de bekendmaking der edikten. Of dit nu echter in overeenstemming was met de gezindheid des volks, of het land de edikten in denzelfden zin zou opnemen, waarin ze waren gegeven, — daaraan viel vanaf de eerste oogenblikken te twijfelen.
De wetten werden over 't geheel zeer koel opgenomen: inhoud en formuleering waren in velerlei opzicht in strijd met den geest des tijds; en niet maar enkel zooals deze zich uitte in dagbladen en vlugschriften. Want de staat was niet meer dezelfde van vroeger, waarin het aarts-vaderlijke koningschap in zijn verbinding met de religie een onbegrensde vereering genoot.
In de verschillende provinciën liepen de meeningen uiteen. Werkelijke en hartelijk gemeende instemming met de wetten was nergens te bespeuren; allerwege werd het verlangen geuit naar uitbreiding der aan den Vereenigden Landdag toegekende bevoegdheden. Maar ook waren er twee principiëele oppositierichtingen: eenerzijds die, welke op grond van beweerde schending der reeds gedane beloften, wilde aandringen op verwerping van het geheele ontwerp; aan de andere zijde die, welke berustte op de voorrechten, aan den stand der Heeren toegekend; en daaraan moest een zekere historische beteekenis in zooverre worden toegekend, dat het zwaartepunt der regeering tot nu toe had gelegen in den ridderstand, en dat de stand der Heeren beschouwd werd als een element, dat vanouds vreemd was aan het staatsorganisme. Van verwerping was bij deze fractie geen sprake, maar wel van oppositie.
In de eerste dagen van April kwamen nu de afgevaardigden der acht provinciën te Berlijn bijeen. De koning opende den Vereenigden Landdag op den 11den April met een zijner schitterendste redevoeringen. Haar waarde is in 't bijzonder hierin gelegen, dat zij de eenheid van ge-

dachte aantoont, die de schijnbaar tegenstrijdige richtingen, welker invloed in het edikt merkbaar was, met elkander verbond en, naar zijn opvatting althans, verzoende. Hij zeide daarin, hoe hij met goeden moed en in de algeheele vrijheid zijner koninklijke machtsvolkomenheid was begonnen aan de voltooiing van de wetgeving zijns vaders, die tot dusverre heilzaam was gebleken. Daar nu, zoo zeide hij, de wet van 17 Januari 1820 aan de standen rechten en plichten gaf, die noch door provinciale vergaderingen, noch door commissies konden worden uitgeoefend, was hij, wars van alle willekeur, er toe overgegaan, om de gezamenlijke provinciale vertegenwoordigingen tot een enkele vergadering te vereenigen, en kende hij aan dit lichaam rechten toe, die alle beloften van den overleden koning verre overtroffen, in 't bijzonder de beslissing omtrent belastingen. Hij zou de vergadering niet alleen bijeenroepen in de reeds in zijn patent aangeduide gevallen, doch zoo dikwijls als hij dit noodig achtte, — vooral wanneer uit de ervaring bleek, dat hij dit doen kon, zonder hoogere vorstenplichten te verzaken. Ook vóór dezen had reeds ieder Pruisisch onderdaan geweten, dat over alle wetten, die zijn vrijheid en zijn eigendom betroffen, eerst de stenden werden geraadpleegd. Van nu af wist een ieder, dat de koning — niet dan met een beslist noodzakelijke uitzondering voor geval van oorlog — geen staatsleening zou sluiten, geen belasting zou verhoogen, geen nieuwe belasting zou opleggen, zonder de vrije toestemming van alle standen. Ten sterkste verklaart hij zich tegen den eisch van een door oorkonden gewaarborgd constitutioneel staatsleven. Voor Pruisen was dit stelsel niet geschikt; Pruisen kon zijn positie slechts handhaven, zoolang 's lands zaken door één wil werden geleid. Hij verlangde geen slaafschheid, doch alleen wat een vrij man betaamde: — gehoorzaamheid om der wille van God en geweten. „Ik streef er slechts naar," zoo

gaat hij voort, „mijn plicht naar mijn beste weten en naar mijn geweten te vervullen, en den dank van mijn volk waardig te worden, al ware het ook, dat deze mij nimmer in werkelijkheid mocht ten deel vallen." Hij wist, dat zijn volk nog steeds het oude, Christelijke volk was, het ronde, trouwe, dappere volk, dat in de veldslagen zijner voorouders had gestreden, en welks eervolle eigenschappen met de grootheid en den roem des vaderlands slechts waren toegenomen. Dit volk wilde niet het medebestuur van vertegenwoordigers, wilde niet de volledige macht gebroken zien van zijn koningen, die zijn vrijheid en zijn welvaart hadden gegrondvest. Het gold nu een binnenlandschen strijd tegen de booze lusten des tijds, een strijd om deze zelfde hooge goederen, een strijd zonder bloedvergieten weliswaar, maar welks ontmoetingen in belangrijkheid niet in 't minst onderdeden voor die op het oorlogsveld.

Hoe rijk aan inhoud en beteekenis deze rede was, men zou niet kunnen beweren, dat zij veel indruk gemaakt heeft. 's Konings uitnoodiging, om hem bij te staan tegen de vijanden van de inwendige orde, vond bij niemand weerklank.

Laat ons de verhandelingen van den Landdag in oogenschouw nemen. Er kon aan getwijfeld worden, of het gepast was, om 's konings persoonlijke toespraak te beantwoorden met een adres, gelijk dat in constitutioneele landen geschiedt met de door de ministers opgestelde troonrede. Maar de koning verklaarde na eenige aarzeling, dat de kwestie hem onverschillig was; in het algemeen was hij er niet tegen, dat de verlangens der stenden hem werden voorgelegd; hij gaf te kennen, dat hij sommige dingen zou toestaan, andere niet. Hij schijnt er niet op gerekend te hebben, dat de verlangens der stenden hem in den vorm van rechtens welgegronde aanspraken zouden worden voorgelegd. Maar dit was juist, wat er geschiedde.

Bijna zonder tegenspraak werd een adres aangenomen, waarin wel gezegd werd, dat „de eer en de kracht van de kroon" aan de Stenden „even dierbaar" waren als „de rechten, door de koningen aan de Stenden verleend", maar waarin toch tevens de oppositie-denkbeelden werden uitgesproken, die overal tot uiting waren gekomen; aanspraak werd gemaakt op alle vroeger aan de Stenden beloofde rechten, terwijl verzekerd werd, dat het de gewetensplicht was van de Stenden, om deze verklaring „*tot waarborging van de rechten der Stenden*" aan den voet des troons neer te leggen.

Van groot belang, van historisch standpunt beschouwd, is deze tegenstelling, nieuw in de geschiedenis der monarchie. Door aan de stenden rechten toe te kennen, die deze nog nooit uitdrukkelijk en officieel hadden bezeten, en dit uit vrijen wil, had de koning gehoopt de verwijdering te voorkomen, die allerwege tusschen vorsten en volken merkbaar werd, en een voorbeeld te stellen van die eendracht, die macht maakt, zoodat 's lands kracht naar buiten zou worden versterkt en niet verzwakt. Het adres deed hem levendig gevoelen, dat ook aan den anderen kant aanspraken bestonden, die hij nog nooit ernstig had overwogen.

Nog achtte men het mogelijk, den rechtsstrijd te vermijden, als men de wenschen der stenden niet bepaald van de hand wees. In dien geest was het antwoord opgesteld, dat de koning in een boodschap van den 22sten April op het adres gaf. Hij keurt daarin af de uitdrukking „waarborging," daar immers aan hem zelf de waarborging stond van alle rechten. Wat zijns vaders beloften betreft, verzekert hij, dat hij die, voorzoover daaraan behoefte was, naar zijn beste weten en naar zijn geweten had uitgelegd; overigens trouwens, was hij veel verder gegaan dan deze bedoelden. Hoewel hij verklaart, geen andere bevoegdheden te erkennen, dan die in het patent vervat waren, voegt hij daar evenwel aan toe, dat hij de staatsinrichting, hoewel in grondbeginselen vaststaande, overigens toch voor verdere ontwikkeling vatbaar achtte. Al wat hem op

wettige wijze werd onder het oog gebracht, zou hij onderzoeken en in zooverre toestaan, als vereenigbaar was met de onvervreemdbare rechten der Kroon en met de welvaart des lands. En waar onder de verlangens der stenden er geen enkel sterker en algemeener was, dan de periodieke bijeenroeping van den Landdag, verklaarde de koning zich bereid, om de bijeenroeping binnen de vier jaar, zooals die voor de commissies in uitzicht was gesteld, den eerstvolgenden keer uit te strekken tot de algemeene vergadering en deze dan weer in vollen getale te verzamelen; — twee concessies van de verststrekkende beteekenis en waarmede de weg werd ingeslagen om door besprekingen de bestaande moeilijkheden uit den weg te ruimen, zonder daarmede echter afbreuk te doen aan het karakter der afgekondigde staatsinrichting.

In de besprekingen, die nu volgden, werden twee uiteenloopende staats- en wereldbeschouwingen merkbaar. De wetgeving zelf en de troonrede berustten op de idee der koninklijke machtsvolkomenheid. Hieraan werd ook in de boodschap vastgehouden. Maar bij de stenden maakte dit geen indruk. De verklaring van een groot aantal leden, ten getale van 138, kwam neer op de meest besliste rechtswaarborging, ja eigenlijk op een *Declaratie der Rechten* [1]), en in de beraadslagingen der stenden kwamen voorstellen ter tafel, die op grond der bestaande wetten aanspraken van rechtswege ontwikkelden op wijziging der staatsinrichting. Men leidde uit deze wetten de aanspraak af op een met zekerheid vastgestelde periodiciteit, op de medewerking der stenden aan de wetgeving en op een werkzaam aandeel in het financieel beheer.

---

[1]) Een verklaring dus, die herinnerde aan de „*Verklaring der rechten van den mensch en den burger*" (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*), welke de revolutionnaire Nationale Vergadering in Frankrijk plaatste aan 't hoofd van de eerste Fransche constitutie (die van 1791).

Vrijwel eenstemmig vroeg de vergadering aan den koning, „*in verband met de vroegere wetgeving,*" den Landdag op vaste tijden te doen bijeen komen, — om in overeenstemming daarmede de periodieke commissies tot hun vroegere werkzaamheid te beperken en de deputatie voor de staatsschulden te doen vervallen —, om een verklaring, dat het advies van den Landdag niet overbodig zou gemaakt worden, door onderhandelingen met de afzonderlijke provinciale landdagen —, om te willen erkennen, dat alleen met toestemming van den Vereenigden Landdag rechtsgeldig staatsschulden konden aangegaan worden.

Moest nu de koning de zoo eenstemmig te kennen gegeven wenschen der stenden inwilligen of, als zijnde in strijd met zijn eigen opvatting, zonder meer ze afwijzen? Noch het een, noch het ander lag in zijn bedoeling; hoewel hij in sommige opzichten toegaf, handhaafde hij toch het eenmaal ingenomen standpunt. Hij antwoordde, dat, gelijk hij alles van de ervaring had afhankelijk gemaakt, hij ook de hem te kennen gegeven wenschen betreffende de periodiciteit en de commissies in overweging zou nemen.

Waar op enkele punten, de staatsschuld betreffende, twijfel was gerezen, gaf hij volkomen bevredigende inlichtingen en hij gaf de verzekering, dat de gedeputeerde commissie voor de staatsschuld niet bestemd was, om de toestemming van den Landdag overbodig te maken. Maar hij was er verre vandaan, om toe te stemmen in het uitstellen der verkiezingen voor de commissies en de gedeputeerden, waarop men had aangedrongen; integendeel, op dit oogenblik gaf hij tot het houden dezer verkiezingen last. Zijn grondbeginsel was, dat de staatsinrichting eerst volledig moest worden doorgevoerd, alvorens aan een definitieve wijziging kon worden gedacht. Daar nu evenwel het verzet der stenden in de eerste plaats gericht was geweest tegen de commissies en de gedeputeerden, deed de vraag zich voor, of thans de vergadering desondanks tot hun verkiezing zou overgaan.

Een weigering kon noodlottig worden; want onder de ministers zelf heerschte de meening, dat in zulk een geval de koning de vergadering moest ontbinden, — en dit zou vrijwel gelijk hebben gestaan met opheffing der geheele instelling, die immers reeds bij de eerste gelegenheid onbruikbaar zou zijn gebleken. Men heeft wel eens vermoed, dat het de uiterste oppositie er juist om te doen was, den koning daartoe te brengen. Wat hiervan waar moge zijn, in geen geval kon dit in 't algemeen de bedoeling der vergadering zijn. Want in de stenden werd de overweging gemaakt, dat men van de wetten van den 3den Februari toch niet de eene kon aannemen en de andere a priori verwerpen. Men begon te bedenken, dat dit grooten afbreuk kon doen aan de grootheid en macht van den staat, tot welks heil toch allen zonder voorbehoud wilden medewerken, en dat men zoodoende in strijd zou handelen met de verplichting hiertoe, die men reeds in 't adres op plechtige wijze op zich had genomen. Het stond evenwel niet aan den Vereenigden Landdag, om zelf daarover te beslissen, maar nog eenmaal kwam alles aan op de provinciale vertegenwoordigingen, waaruit hij was samengesteld, en door wie de verkiezingen moesten geschieden.

De provinciale stenden gingen nu over tot het verkiezen van de commissies; maar bijna alle onder het voorbehoud (gelijk het in den Landdag van Posen werd geformuleerd), „dat de verkiezing geen schade zou doen aan de rechten van den Vereenigden Landdag". Men deed het niet uit volle overtuiging, maar om niet ongehoorzaam te zijn aan het uitdrukkelijk bevel van den koning. Men wilde niet met de kroon breken.

Het denkbeeld des konings, om temidden van den tweespalt in Europa, als 't ware een burcht op te richten van wederzijdsche trouw en aloud geloof, was niet verwezenlijkt, maar de algemeene neiging bestond, om de macht van het land tegenover de vijandige gezindheid van vreemden te versterken door de vereeniging van vorst en volk.

De groote beteekenis voor alle latere tijden was hierin gelegen, dat het patriarchale stelsel moest plaats maken voor een staatsinrichting, berustend op tweezijdige rechtsbetrekking. Het eerste was onhoudbaar geworden, sedert bij alle volkeren van het vasteland en evenzeer bij het Pruisische volk zelf een zoo geheel andere richting in denkwijze en streven de overhand had gekregen. Het zal altijd als een onsterfelijke verdienste van Frederik Willem IV worden beschouwd, dat hij den weg tot de nieuwe toestanden heeft geopend. Alleen een groote, levenskrachtige geest was daartoe in staat. Maar wij moeten erkennen, dat langs dezen weg van uitsluitend gezag het doel niet te bereiken was. Een zelfstandige, op eigen basis steunende oppositie, was als het ware een noodzakelijke factor voor de werkelijke verwezenlijking der staatsinrichting.

Het is begrijpelijk, dat bij het bewust worden dezer tegenstelling, de regeeringsvoorstellen tot materieele verbetering van 's lands omstandigheden geen instemming konden vinden. In 't bijzonder baarde het opzien, dat een leening, door de regeering voorgesteld om de uitvoering van den oosterspoorweg mogelijk te maken, door de stenden werd afgestemd. Deze spoorweg was niet alleen van zeer wezenlijk belang voor de verbinding der provincie Pruisen met de andere deelen der monarchie, maar ook door het productief maken van groote kapitalen, zou deze er mee gebaat zijn. Maar in den Landdag heerschte de overtuiging, dat in de allereerste plaats een beslissing moest worden genomen aangaande de hierbij betrokken bevoegdheden der stenden in financiezaken. Ook andere regeeringsvoorstellen in populairen geest, als afschaffing van gemaal en geslacht, invoering eener inkomstenbelasting, instelling van banken tot aflossing van tienden (landrentebanken) onder waarborg van den staat, vonden niet een zoo algemeenen bijval, als waarop zij anders hadden kunnen rekenen. Evenwel, door

de verkiezing van de commissies en de gedeputeerden voor de staatsschuld was toch de katastrophe vermeden. Men kon, nu de Landdag was gesloten, op geregelde wijze overgegaan tot de officieele vaststelling van zijn handelingen [1]). Deze had voornamelijk betrekking op de reeds besproken artikelen; hoofdzaak was wellicht, dat gehoor werd gegeven aan de verlangens der stenden, wat betreft de openbaarheid van de zittingen der gemeenteraden, de bespoedigde uitbreiding der openbare en mondelinge rechtspraak in strafzaken tot al die deelen der monarchie, waar het strafwetboek van kracht was, en de opruiming van al wat hieraan eventueel in den weg stond, — van al deze wenschen werd de vervulling in 't vooruitzicht gesteld. Zoo was de geest des tijds door toedoen van de regeering zelf en van de stenden, in onderlingen strijd en samenwerking, op velerlei wijze doorgedrongen in den Pruisischen staat; maar toch kon men wel zeggen, dat 's konings oppergezag als ongeschonden mocht worden beschouwd. De vereeniging der provinciale vertegenwoordigingen tot den Vereenigden Landdag kon beschouwd worden als de grondslag tot alle verdere ontwikkeling; en deze verloor men dan ook geen oogenblik uit het oog.

Om de staatsinrichting van den 3den Februari volledig in werking te stellen, was nu in de eerste plaats de oproeping der commissies gewenscht.

In November 1847 kwam eerst een voorbereidende vergadering bijeen, die vooral uit juridisch ontwikkelden bestond, omdat de commissies alleen zouden beraadslagen over een nieuw wetboek van strafrecht.

Ook bij de samenstelling der voorbereidende vergadering was er rekening mee gehouden, dat niet alleen de verschillende standen der provinciën waren vertegenwoordigd, doch ook hun onderscheidene schakeeringen van politiek inzicht. Aldus kwam eerst de voorbereidende vergadering

---

[1]) *„Man konnte zu einem regelmässigen Landtagsabschied schreiten".*

werkelijk tot stand, en vervolgens, den 17en Januari 1848, ook de vergadering der vereenigde commissies. De wetsontwerpen waren reeds zorgvuldig voorbereid, zoodat het slechts aankwam op de beantwoording van een aantal vragen, die hun door de regeering werden voorgelegd. In deze verhandelingen van materieel belang ging ook alles naar wensch. De zittingen hadden plaats in de ruime zaal, die voor den Staatsraad bestemd was; hier verscheen de koning den 7en Maart om ze te sluiten. Vóor alles sprak hij zijn voldoening erover uit, dat, door de werkzaamheden der commissies en door de invoering van deputaties uit de standen voor zaken van staatsschuld, zijn wetgeving van den 3den Februari ten volle was uitgevoerd. De koninklijke machtsvolkomenheid, waarvan deze wetgeving was uitgegaan, scheen hem door dit feit voldoende gewaarborgd. Nu was voor hem het oogenblik gekomen, waarop gehoor kon worden gegeven aan de verlangens van den Landdag, om er wijzigingen in aan te brengen. Deze verlangens hadden voornamelijk op twee punten betrekking gehad: een stellige bepaling omtrent de geregelde bijeenroeping van den Landdag en, in verband daarmede, de beperking van den werkkring, die aan de commissies was toegekend. De koning besloot nu, om in beide opzichten toe te geven. Hij stelde de vergadering mondeling hiermede in kennis, en sprak het vervolgens in een bijzondere koninklijke boodschap nogmaals uit.

Dit waren voorzeker concessies van groote beteekenis. De koning had het initiatief genomen tot een vertegenwoordigende vergadering en haar bevoegdheden vastgesteld, in overeenstemming met de belangen der kroon, die aan zijn bescherming waren toevertrouwd. Aan zijn roepstem was gehoor gegeven en de staatsinrichting, die hij schiep, met centrale standenvertegenwoordiging, was aangenomen; tegen de desbetreffende bepalingen waren wel velerlei bezwaren gerezen; maar toch vonden deze, waar zij zich

voordeden, hun grond niet anders dan in de bestaande Pruisische wetgeving.

De aanspraken van wederzijds waren ernstig met elkaar in botsing gekomen, doch noch aan de éene, noch aan de andere zijde had men hiervan een principiëelen strijd willen maken; de stenden waren op hun centraliseering evenzeer gesteld, als de koning zelf. Nu derhalve de koning gehoor gaf aan de bezwaren der stenden en op de beide gewichtigste punten hun verlangens inwilligde, werd de bodem als het ware geëffend en werd de hechte grondslag gelegd, waarvan Frederik Willem IV zoo dikwijls had gesproken. Of nu op de aldus verkregen fundamenten het bouwwerk mogelijk of werkelijk zou kunnen opgetrokken worden, waardoor de monarchale staatsinrichting in 's konings geest zou worden in stand gehouden, en waardoor aan het volk de vrijheid, die het behoefde, zou worden gewaarborgd — wie zal het uitmaken? Mij dunkt, dat bij een ongestoorde ontwikkeling der algemeene aangelegenheden in geen geval de mogelijkheid hiertoe zonder meer kan worden ontkend.

Evenwel brak inmiddels een storm los [1]), die alles op losse schroeven stelde en die aan alle dingen nieuwe vormen en nieuwe beteekenis gaf.

---

[1]) De *Maart-dagen* in Berlijn, de omwentelingsbeweging, die op de Februari-revolutie volgde.

